

ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆՐԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Ը ՏԱՐԻ

ՄԱՐՏ-ՍՊՐԻԼ-ՄՕՑԻՍ

ԹԻՒ 3-4-5

ԲԱՐԻՉ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանուն բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յաւիտեանական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Ե՞նչ հոգին չճարգամներ , չլուսաւորեր ինչ որ միւսը կ'ըսէ , այդ չհասկցուած յիշման բնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ժ. ՄԻՇԼԷ

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Է

Ա Ն Ա Հ Ի Տ Ի

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՆԸ ՊԵՏԻ Է ԿԱՆԽԻԿ ՎՃԱՐԵԼ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ԿԸ

ՏՊԱԳՐՈՒԻՆ

ԱՅՑԱՔԱՐՏԵՐ

ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ

ՆԱՄԱԿԱԳԼՈՒԽՆԵՐ

ԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԴԷՄՆԵՐ

ևն. ևն.

ՏԻԳՐԱՆ

ՏՕՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

Բ Ա Ր Ի Զ

18, Rue des Gobelins, 18, Paris, (13e)

Ամէն տեսակ տպագրութիւն , մամուր , խնամեալ եւ ամանագին :

Կ. Վ Ա Հ Ա Ն

Կ Ա Չ Մ Ա Տ Ո Ւ Ն

14, rue Condorcet, 14

Ամէն տեսակ կազմեր , սովորական եւ շքեղ
մասշնի գներով

Ն. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Վկայեալ Փրօֆ. Իլեմանի Institut Scientifique de Coupezն պատրաստ է ձեւագիտութեան դասեր տալ հայերէն ու ռուսերէն լեզուով, թէ՛ կնոջ եւ թէ՛ այր մարդու զգեստներու համար, ինչպէս եւ աշակերտներ պատրաստել Institut de Coupezի մուտքի քննութեան :
Պայմաններուն համար , դիմել իրեն .
M. N. AROUTIUNIAN. 22, Rue Clauzel

ԱՆԱՏԻՏ

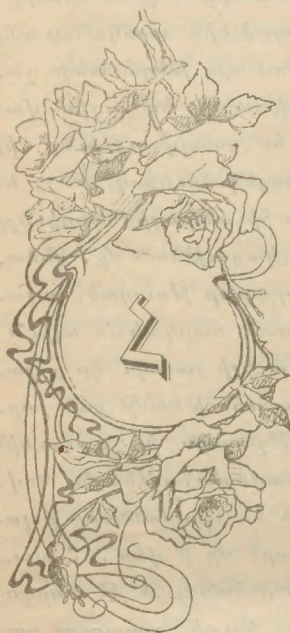
Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ

Թիւ 3-4-5

Ռուսիա

Հայերը

այ ժողովրդին համար այժմ չկայ աւելի կարեւոր հարց քան իր դիրքը որոշել հանդէպ Ռուսիոյ: Վերջին քառորդ դարու ընթացքին, հայ ազգին վերայ՝ թէ՛ Ռուսքիոյ եւ թէ՛ Կովկասի մէջ՝ խուժող ահաւոր աղէտներուն գլխաւոր պատճառներէն մին — եթէ ոչ ամենագլխաւորը, — մեր դիրքին անորոշութիւնն էր հանդէպ Ռուսիոյ, կամ մանաւանդ՝ մեր գործիչներուն մեծամասնութեան որոշ հակառակութիւնը՝ զանգուածին վարանտա, չփոթ գիրքին մէջ տիրապիտող: Ատեն է որ այս էական խնդիրը լրջօրէն քննուի:

մասնաւորապէս արեւելեան Հայութիւնը — աչքը դէպ ի Ռուսիա դարձուցած է: Մեծն Պետրոս ընդունեցաւ պարսկահայ մելիքներու պատուիրակը, Իսրայէլ Օրին, մտիկ ըրաւ ասնոր, ըմբռնեց թէ՛ ս'ըքան Ռուսիա կարող էր օգտուիլ Հայերէն՝ Արեւելքի մէջ տարածելու համար իր տիրապետութիւնը, եւ այդ օրէն բացուեցաւ նոր արահետ մը ռուսական քաղաքականութեան մէջ՝ դէպ ի մահմետական լուծի տակ գտնուող երկիրներն յառաջխաղացութեան: Մեծն Պետրոս շատ ճիշդ էր տեսած. շնորհիւ հայ տարրին բազմաձեւ ու թանկագին աջակցութեան, ռուսական այդ արահետ՝ Մեծն Պետրոսէն մինչեւ Աղեքսանդր Բ., տարապայմանօրէն ընդարձակուեցաւ: Հայերը չստացան՝ ի փոխարէն ռուս տիրապետութեան տարածման նպաստող իրենց ջանքերուն՝ այն ինչ որ կը սպասէին վարիչները, մելիքները, հոգեւորական պետերը, — որովհետեւ ժողովրդին զանգուածը ամէն բանէ առաջ մահմետական զրգուելի լուծէն ազատիլը կը բաղձար, — այսինքն հայկական թագաւորութեան մը վերականգնումը Ռուսիոյ հովանւոյն տակ: Չարեքը խոստացած էին հայ վարիչներուն՝ այդ ծրագրին իրականացումը, բայց՝ իրենց նպատակին հասնելէ յետոյ՝ չկատարեցին իրենց խոստումը(1):

(1) Կատարինէ Բ. Չարուճին իսկապէս որոշած էր հաստատել Հայոց Թագաւորութիւնը. համբաւաւոր Փոռէմքիւնը պիտի ըլլար Հայոց Թագաւոր. խմբագրուած էր նոյն իսկ ռուսական պետութեան և հայկական Թագաւորութեան

ԺԸ. դարուն սկիզբն է որ հայ ազգը —

կարելի է սակայն — եւ հոս է կարեւոր հարցը — եզրակացնել ասկից թէ այդ գրեւորագրութեան առուտուրին մէջ՝ Հայերը « գողցուածի » ի դերն ունեցան : Ո՛չ : Հայերը չունեցան իրենց թագաւորութիւնը — եւ արդէն ծիծաղելի է որ ազգ մը օտարէն սպասէ իր « անկախութեան » կառուցումը , անկախութիւնը մարդ միայն իր ձեռքովը պէտք է կանգնէ , — բայց ստացան գոյութեան այնպիսի պայմաններ զոր երբեք չէին ունեցած մահմետական տէրերու ստրուկ եղած ատեններն , — եւ ատիկա մեծ առաւելութիւն մը , իրական « արդիւնք » մըն էր որ ձեռք ձգած էին : Այդ արդիւնքին իրականութեան վրայ կասկածողը թող կարգայ Արովեանի Վերջ Հայաստանին , եւ թող բաղդատէ այն նիւթական ու մտաւորական կացութիւնը զոր ոռւսահայ հասարակութիւնն այսօր ունի՝ ողբալի կացութեանը հետ զոր այդ հասարակութիւնն ունի , որ ուս տիրապետութիւնէն առաջ : Շոշոր-դութիւն եւ ակերախտութիւն է ասիկա ուրանալը : Հայը իր բոլոր քաղաքակրթական ձիրքերը կրցաւ զարգացնել , ու տիրական տարրը դարձաւ կովկասին՝ չնորհիւ այն պայմաններուն զոր ոռւս ընթիւմը ստեղծեց իրեն համար : այդ ընթիւմը , որքան ալ յոռի ըլլար ինքնին՝ բաղդատմամբ անգլիական կամ ֆրանսական ընթիւմին , պարզապէս դրախտային էր՝ բաղդատմամբ այն ընթիւմին որուն ենթարկուած էր Հայը մահմետական տէրերու լուծին տակ : Այն ուժեղ դիմադրութիւնն իսկ զոր այս պահուս կովկասի Հայութիւնը ի յայտ կը բերէ թուրք հրոսանքունն դէմ , արդիւնքն է ոռւս ընթիւմին . տաճկահայը , որ այնքան թոյլ դիմադրութիւն ցոյց

միջև կնքուելիք զաշնագրութեան բանաձևը (որուն պատճէնը վերջերս հրատարակեց «Բանասէր»ը) . արքունիքի , բանակի , վարչութեան բոլոր մանրամասնութիւնները ճշգրտած էին . բայց Փոթէմքին յանկարծ մեռնելով՝ ծրագիրը ջուրն ինկաւ , ու ջուրն ինկաւ՝ անշուշտ ոչ թէ միմիայն Փոթէմքինի մահուան պատճառով , այլ որովհետև մուսուխ այնքան ալ « ջերմ » փափագ չունէր Հայոց Թագաւորութիւնը վերականգնելու , իսկ Հայերը բաւական ուժ չունէին այդ ծրագրին իրագործումը « պահանջելու » համար : 1828ի ոռւս-թուրք պատերազմէն առաջ , Թուսիա նորէն շողացուց Հայոց աչքին՝ շատ աւելի տարտամ կերպով՝ Թագաւորութեան « միրաժը » , բայց պատերազմին աւարտումէն յետոյ , միրաժն անհետացաւ ու Պալատներն երևան եկաւ՝ որ Հայոց եկեղեցւոյն անկախութիւնը կը սահմանափակէր . բայց Թուսիոյ մականին տակ՝ Հայութիւնը « շունչ առաւ » , հանգչեցաւ , մաքրուեցաւ , զօրացաւ ցեղովին և անհատապէս :

տուաւ , միեւնոյն միտէն ու արիւնէն է որմէ կազմուած է ոռւսահայը . քաջութիւնը չէ որ կը պակսի տաճկահայուն մէջ . անհատական կամ խմբական շատ դէպքերու մէջ՝ ան կրեւան հանեց անօրինակ յանդգնութիւն . ոռւսահայոց այս վերջին Յ—Կ տարուան պայքարին մէջ՝ տաճկահայ տարրը անագին դեր կատարած է , անձնագոհութեան ու արիւթեան ապշեցուցիչ ապացոյցներ տուած է . ու կալիքինը սպաննելու համար կովկասեան քովիթէները իբր թերորիսթ տաճկահայեր ընտրեցին : Չարմանալու չէ սակայն որ՝ հաւաքաբար՝ տաճկահայք այնքան թոյլ երևցան ինքնապաշտպանութեան մէջ իրենց հողին վրայ . թուրք ընթիւմը հազար ձեւով աւելի դժուար կը դարձնէ ինքնապաշտպանութիւնը . Թուրքերը , Գիւրտերը , Չերքեզները , Լազերը , ռատիկանները , զինուորները , մոլլաները , բոլորը միացած էին տաճկահայ անգէն ժողովրդին դէմ . ու այդ խեղճ հօտը չափազանց քիչ ունէր գիտակից եւ ուշիմ վարիչներ . քաջութիւնը եւ յանդգնութիւնը՝ իր մէջ՝ կը յայտնուի ծայրայեղ ձևերով , բայց եւ իբր բացառութիւն , իբր հիւանդագրին արդիւնքը յիմարացնող գոթիային կացութեան մը . մեծամասնութիւնը՝ հարկաւորաբար թուրքած , այլասերած է իր ծուծը մտած ստրկական ոգիէն . այդ քաջութիւնը շատ աւելի յաճախ կը յայտնուի բոլորանուէր անձնագոհութեամբ քան յարձակողական ոգիով , թշնամին իր բազուկին տակ ջախջախելու ինքնավստահութեամբ : կովկասի մէջ , կացութիւնը եւ պայմանները բոլորովին տարբեր են . գարէ մը ի վեր , Հայութիւնը հոն չունչ առած , հանգչած է՝ մարդու պէս ապրելով . կեանքի , ինչքի , պատուոյ բացարձակ ապահովութիւն վայելելով , զէնք գործածելու , բանակին մասնակցելու արտօնութիւն ունենալով . նուազ բուռն ու խիզախ , աւելի հանդարտ , աւելի սեւեական ու բնական արութիւն մը կայ ոռւսահայուն մէջ , աւելի խոր զգացում մը մարդկային արժանապատուութեան , աւելի վստահութիւն իր ուժին , եւ աւելի մեծ չափով կազմակերպութեան ու կարգապահութեան ոգի (զինուորական կեանքի արդիւնք) , աւելի կորովի , ձեռներեց պետեր : Ռուս իշխանութիւնները յաճախ շիւղ դիրք մը բռնեցին , բարոյապէս թաթարը խրախուսելով . բայց վեր-

Ղապէս՝ Թուրքերուն մէկ մասն էր միայն որ յարձակեցաւ, ոուս բանակը չմիացաւ Թուրքերուն՝ Հայոց դէմ յարձակելու, ընդհակառակն մերթ Թուրքերուն ծայրայեղութեանց առաջն առաւ՝ Թուրքերուն անոնց դէմ դարձնելով. այս պահուս՝ Վորոնցով-Տաշքոֆ համագումարի մը մէջ ժողոված է՝ իր իսկ նախաձեռնութեամբ՝ Հայոց եւ Թուրքաց ներկայացուցիչները, եւ անկեղծօրէն կը ջանայ վերջ դնել հայաթուրք պայքարին։ Բազմատուֆիւն իսկ կարելի չէ տաճկահայուն եւ ուսասիայուն պայմաններուն միջեւ՝ Թուրքին դէմ իրենց պայքարին մէջ։

78ի պատերազմէն յետոյ բացուող շրջանին մէջ՝ Հայոց եւ Ռուսիոյ յարաբերութիւնները փոխուեցան, ցրտացան, եւ հետզհետէ դէպ ի փոխադարձ թշնամութիւն ուղղուեցան։

Երկու ազգերէն ո՞վ է նախ փոխուած, Հայոց, Հայկական Թագաւորական վերականգնումի խոստման դրժումը Ռուսիոյ կողմէ՝ հայ վարիչներուն ախորժելի չէր կրնար ըլլար անշուշտ։ Բայց Անգլիան ալ՝ երբ Եգիպտոսի մէջ մտած է, եգիպտական անկախ բեթիմ մը հաստատել խոստացած է նախ՝ Նուպարին եւ եգիպտացի բոլոր հայրենասէրներուն, իսկ հոն հաստատուելէ յետոյ՝ հիմնած է անգլիական բեթիմ՝ խտրական առերեւոյթ եւ ձեւական սեքորին ներքեւ. Եգիպտացիք՝ բաց ի սակաւաթիւ մահմետական կրօնամոյներու խմբակէ մը՝ ատոր համար չեն ատեր Անգլիացիները, որովհետեւ կը զգան որ անկախութիւն չունենալով հանդերձ՝ ունին, շնորհիւ Անգլիացիին, գոյութեան պայմաններ անհունապէս շաւագոյն քան ինչ որ ունեին Թուրքին սիրապետութեան օրերուն։ Այդ բազմատակն եղրակացութեան է որ Հայերը հասնելու էին, եւ որուն հայ վարիչները չեն հասած։ Նոյն իսկ 78ի պատերազմէն առաջ, եթէ Գրիգոր Արժրունի յստակօրէն ուսասէր էր(1), Թրքահայ եւ ուսասիայ վարիչներու մե-

(1) 1876ին, Արժրունին ինքն իսկ էր որ նախաձեռնութիւնն ունեցաւ ուսասիայ հասարակութեան կողմէ ուղերձ մը ներկայացնելու փոխարքայ Միխայիլ Նիբոլա-յեվիչին՝ խնդրելու համար Ռուսաց միջամտութիւնը ի նը-

ծամասնութեան մէջ հակառուս զգացում մը կը տիրապետէր։ Տեղկանցի գեղեցիկ վէպը՝ Շահենն ի Սիպիտ, լոյս տեսած 1878էն առաջ, մոլեգնօրէն ուսաստեաց է։ Հայ հոգեւորակա-

պատ տաճկահայոց. ահա այդ ուղերձը, (Թարգմանութեամբ Ակնունիի)։

« Ձերդ կայսերական բարձրութիւն,

« Բնակելով Ռուսաց կառավարութեան հովանու ներքեւ եւ վաղուց արդէն վայելելով՝ մեզ համար Թանկագին պետութեան հովանաւորութեան տակ՝ հանգստութեան եւ խաղաղութեան բոլոր պարգեւները, մենք Թիֆլիս քաղաքի բնակիչ Հայերս, դրդուած քրիստոնէական մարդասիրութեան զգացմունքից, չենք կարող անտարբեր մնալ դէպ ի այն աներեւակայելի տանջանքները, որ կրում են ասիական Թուրքիայի սահմաններում բնակող մեր ցեղակիցները եւ համադաւանները, ուր ոչ անհատը, ոչ սեփականութիւնը, ոչ կրօնքը, ոչ քրիստոնեաների կեանքը եւ ոչ նրանց ընտանիքի, կանանց եւ աղջիկների պատիւը ոչինչով չէ սպաւիոված։

« Գիտենալով թէ ո՞րքան մեր սիրելի Թագաւորը եւ ամբողջ Ռուսաստան անսահման համակրում են Թուրքահայ քրիստոնեաների վիճակին, մենք թէ՛ արիւնակից եւ թէ՛ կրօնակից մեր եղբայրների դրութեան բարուք ման ամբողջ յոյսը դնում ենք Ռուսաստանի հզօր հեղինակութեան վրայ եւ ապաւինում ենք միմիայն ինքնակալ կայսրին։

« Քրիստոնէական մարդասիրութեան, խոր ցաւակցութեան, ազգակցութեան զգացմունքը դէպ ի մեր եղբայրները՝ դրդեց մեզ դիմել Ձեր կայսերական բարձրութեան օգոստափառ միջնորդութեանը՝ եւ ամենափաւտարմաբար ինդրել Ձեր բարձրութիւնը՝ արկանել Թագաւոր Կայսրի ոտների մօտ մեր ամենափաւտակ խնդիրը՝ պաշտպանել իր հզօր ձեռքով Թուրքիայի այլ քրիստոնեաներին հաւասար կերպով՝ մահմետականութիւնից միշտ ճնշուած Հայոց ազգը, այն միջոցներով որ նախահամարութիւնը յանձնել է նորին Մեծութեանը եւ որ նա ակելի յարմար կը համարի»։

Մեծ-իշխան Միխայիլը դրկեց այս ուղերձը Ձարին. Ձարը հեռագրով յայտնեց շնորհակալութիւն Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչութեան, և ուսական բանակները խոյացան դէպ ի տաճկահայաստան։

նութեան մէջ էր մանաւանդ որ գրեթէ միակե-
 ծան կը սիրէր ուսաստեցութիւնը. հայ եկեղե-
 ցականներէն շատերը կը մտածէին թէ Հայերը
 Պարսից եւ Թրքաց լուծէն անցնելով ուստական
 տիրապետութեան տակ՝ աւելի կորսնցուցած
 էին քան շահած. Արովեանի մահը եւ Նալբանդ-
 եանի բերդարգելումը կը յիշուէին իբրեւ որոշ
 ապացոյցներ ուստական հայալինջ թաքուն ծը-
 րագրին. արդ, անկարելի է ընդունիլ որ ուս-
 սապաշտ Արովեանը, որ արդէն իր ամբողջ
 գործունէութեան ընթացքին՝ աւելի պաշտպա-
 նութիւն եւ աջակցութիւն գտած է ուստ իշ-
 խանութենէն քան Հայոցմէ, սպաննուած ըլլայ
 ուստ կառավարութեան հրամանով. իր խոր-
 հըրդաւոր մահը կարելի է մեկնել անձնասպա-
 նութեամբ կամ սիրային գրուագի մը հետեւան-
 քով Թուրքերէ սպանմամբ. գալով Նալբանդ-
 եանին, անոր ձերբակալումը արդիւնք էր Հա-
 յերու մատնութեան, եւ ուստ կառավարու-
 թիւնը զայն ձերբակալած է ոչ իբր հայ ազգա-
 սէր, այլ իբր ուստ ոչնչական, իբր բարեկամ
 եւ աջակից Պաքունիին եւ Հերմէնի. 1867ին՝
 Նալբանդեանի մահէն յետոյ՝ Արեւելեան Թատ-
 րոնին մէջ Հայք տուած են թատերական երե-
 կոյթ մը ի յիշատակ «Ազատ Աստուածն» ի
 երգչին. խաղացուած է Սէտէֆճեանի «Վարդան
 Մամիկոնեան»ը. խաղէն յետոյ՝ տեսարանը ներ-
 կայացուցած է Սիպերիոյ ձիւնապատ դաշտե-
 րուն մէջ մենաւոր կանգնած չիբի մը (Պոլիս
 այդ միջոցին կարծած են թէ Նալբանդեան մե-
 ձած է Սիպերիոյ մէջ աքսորուած . . .). Սէ-
 տէֆճեան կ'ոգէ Նալբանդեանի ուրուականը.
 չիբի մը կը բացուի, եւ Նալբանդեանի ոգին
 դուրս կը ցատքէ ու «Ազատ Աստուած»ը կ'ար-
 տասանէ. Սէտէֆճեան կ'ուղղէ անոր ուսուցիկ
 ճառ մը՝ ուստական բռնաւոր ու հայալինջ լե-
 ժիմին դէմ որոտացող (տես Ժարնանակ, լրագիր
 Ստեփան Փափազեանի, 1867): Ծանօթ է նաեւ
 Մամուրեանի 1878էն առաջ, Պերլինի Վեհաժո-
 զովին միջոցին ու անկէց յետոյ՝ բացարձակա-
 պէս հակաուստ եւ թրքասէր ոգով գրած յօդ-
 ուածներու շարքը. Հայոց մէջ կ'իշխէր վախ մը
 Ռուսէն, «ազգակուլ» Ռուսէն. «Թուրքը տե-
 րեւները կը կտրէ, Ռուսը արմատը կը կտրէ»
 առած զարձած էր Հայոց մէջ. Ինչպէս բացա-
 տրել այդ վախը. ես կը կարծեմ թէ այդ սոս-

կումը յառաջ կուգար՝ եթէ զգացման խորքը
 քննենք՝ ոչ այնքան Ռուսիոյ սովորաբար ձեռք
 առած ուսուցնող սիստեմական միջոցներէն որ-
 քան այն բնազդական տպաւորութիւնէն թէ Հայը
 չէր կարող զիմազրել՝ ուստական բարձրագոյն
 տարրին հետ միացմամբ՝ ուստանալու վասնզին,
 մինչդեռ մահմետական տար-ին՝ քաղաքակրթա-
 պէս սոփորադաս եւ կրօնքով տարբեր՝ մերձա-
 ւորութիւնը երաշխաւորութիւն մըն էր իր ազ-
 գայնական պահպանման. սակեւ տկարութեան
 խոստովանութիւն մըն էր. Լեհերը երկայն աւ-
 տեն կրած են Ռուսիոյ «ազգալինջ սիստեմ»ին
 ամենէն ահաւոր փորձերը, եւ սակայն ոչ մէկ
 Լեհացի չէ ուստացած, որովհետեւ Լեհերը կը
 սիրէն ու կը յարգեն իրենց ազգութիւնը եւ
 հզօրապէս կ'ուղղեն Լեհ մեալ. Հայերը կը վախ-
 նային Ռուսէն, որովհետեւ իրենց վրայ վրս-
 տահութիւն չունէին: 78ի պատերազմին մի-
 ջոցին, թրքահայ վարիչները ուստաեաց էին.
 հակառակ որ ուստ բանակները իրենց զուխն
 ունէին Լազարէֆի, Տէր-Ղուկասոֆի, Շոլքով-
 նիքոֆի, Լորիս-Մելիքոֆի պէս Հայեր, Վաս-
 պուրականի, Տարօնի Հայերը՝ այդ պատերազ-
 մին սկիզբները՝ հետեւելով հայ վարիչներու
 հրահանգին՝ թուրք բանակներուն օգնած են,
 պաշար, տաւար, եւն. հայթայթելով: Բայց
 որովհետեւ տխմար Թուրքերը Վասպուրակա-
 նի ու Տարօնի Հայութեան վրայ արձակե-
 ցին Քիւրտերը եւ թոյլ տուին անոնց՝ ամենա-
 վայրագ կերպով կոտորել ու կողոպտել Հայե-
 րը, ասոնք ի հարկէ ստիպեալ՝ պատերազմին
 վերջերը փոխեցին իրենց ընթացքը, ուստա-
 կան բանակներուն օգնեցին եւ անոնց յաջողու-
 թեանը նպաստեցին (1): Սան-Սթեֆանի դաշ-
 նագրին խմբագրուած միջոցին, Ներսէս Պատ-
 ըրարքը գնաց դիմել Մեծ-Դուքս Նիքոլային,
 հնազանդելով ժողովրդական պահանջքին եւ
 զէպքերուն ստեղծած անխուսափելի պէտքին.
 յաղթական «քրիստոնեայ» բանակ մը Պոլսոյ
 դուռն էր եկած, ուստ բանակը էրզրումը կը

(1) Այս իրողութիւնը կը հաստատէ նաև Վիքթոր
 Պէրար La politique du Sultan գրքին մէջ, «Վերջին ուստ-
 Թուրք պատերազմին տեսն, Ռուսերու մերձեցումը՝ հակա-
 ռակ որ անոնք հայագրի Լորիս-Մելիքոֆի հրամանատա-
 ւարութեան տակ էին՝ Հայաստանի մէջ չյարոյց այն խան-
 դավառութիւնն ու գործակցութիւնը զոր կը յուսային ԵՍ

գրուէր. Հայաստանի մէջ ահաւոր ջարդեր տեղի ունեցած էին թուրք կառավարութեան հրամանով . յաւիտենական զատապարտութեան պիտի ենթարկուէր Ներսէս՝ չգիմելով ոուս յաղթականին՝ Հայութեան պատը անոր հզօր քաղուկին տակ գնելու համար :

Դժբաղդաբար , Դրիգոր Օտեան , որ բուն վարիչ ուղեղն էր տաճկահայոց՝ այդ մեծ օրերուն մէջ , Ռուսիոյ մօտ հայ ազգին բնած այդ գիրքը անփոփոխ չպահեց այնուհետեւ : Պերլինի վեհաժողովին ատեն Հայերը յայտնապէս հակեցան դէպ ի Անգլիա եւ հայկական հարցը Ռուսիոյ ձեռքէն անուղիղ Անգլիոյ յանձնուելուն « աջակցեցան » (1) :

Կարելի չէ վէճի ենթարկել հայ վարիչներու ընթացքին « ագնութիւնը » . անոնք կը մտածէին թէ Ռուսին անձնատուր ըլլալով՝ միմիայն կեանքի , ինչքի եւ պատուոյ ապահովութիւն պիտի ստանային , մինչ հայ ազգութեան պահպանումը պիտի կրնար վտանգուիլ . ու կ'երեւակայէին , կը ցանկային , կը կարծէին թէ արեւմտեան Եւրոպային օգնութեամբ պիտի յաջողէին ստանալ աւելին , — ինքնավար բեժիմ մը : Հարցը կը կայանայ գիտնալու մէջ թէ ճիշդ « հաշուած են » : Չեմ կարծեր :

Անգլիոյ մէջ , որուն վրայ իրենց յոյսը կը գնէին , այդ պահուն կը տիրապետէր պահպանողական կուսակցութիւնը , որ ջերմօրէն թըրքասէր էր , թուրքիոյ լուծին տակ հեծող քրիստոնեայ ազգութեանց ազատման հակընդդէմ : Կար անշուշտ Անգլիոյ ազատական կուսակցութիւնը , իր գլուխն ունենալով մեծ կլատսթոնը , եւ որ այդ ազգութեանց ազատումը կը պահանջէր՝ Թրանսայի եւ Իտալիոյ ազատականներուն հետ . եւ այդ ազատական կուսակցութիւնն է որ անգլիական հասարակութիւնը ցընցեց ու պարտաւորեց պահպանողականները Պուլկարիոյ ինքնավարութիւնն ընդունելու . միայն թէ Պուլկարիոյ դատը լուծուեցաւ՝ որովհետեւ Պուլկարները գիտցան մինչեւ իրենց նպատակին

(2) Այս իրողութեանը մասին , զոր մատնանիշ ըրած եմ « Պատասխանատուութիւնները » յօդուածիս մէջ (Անահիտ , 1899) ; աւելի մանրամասն պիտի խօսիմ յատուկ յօդուածով մը զոր պիտի հրատարակեմ ի մօտոյ Անահիտի մէջ , Ստեփան Փափագեանի « Յուշատետր »-ին վերջին մասին հետ՝ որ դեռ կը մնայ անտիպ :

համարը՝ սերտ փարած մնալ Ռուսին , զիմելով հանդերձ Անգլիոյ . եւ Անգլիոյ ազատականները՝ ոուս կառավարութեան ջանքերուն աջակցելով է որ նպաստեցին Պուլկարներու դատը լուծելու (առանց Ռուսին զինուորական միջամտութեան՝ Անգլիոյ ազատականներուն բոլոր ճառերը պիտի չկրնային Պուլկարիոյ ինքնավարութիւնը իրականացնել) : Պուլկարները՝ գիտնալով օգտուիլ թէ՛ Ռուսէն եւ թէ՛ Անգլիոյ ազատականներէն , ստացան ճիշդ այն արդիւնքը զոր կը ցանկային , այսինքն բացարձակ ինքնավարութիւն :

Հայերը պէտք էր նմանապէս փարած մնային Ռուսին , իրենց համար արիւն թափողին , էրզրումը իր բանակովը գրաւողին , եւ անոր տալով հանդերձ առաջին տեղը իրենց զիմումներուն մէջ , զիմէին Անգլիոյ եւ Եւրոպայի միւս պետութեանց . Անգլիա արդէն իսկ պիտի ընէր ամէն բան՝ որպէս զի Հայաստան Ռուսիոյ չկցուի . ու հաւանական է որ Հայաստանի կացութիւնը բարւոքելու համար աւելի լուրջ միջոյններ ձեռք պիտի առնուէին :

Ընդունինք որ Պերլինի վեհաժողովին ատեն համակրական ընդունելութիւնը զոր Անգլիոյ ազատականները ըրին հայ պատգամաւորներուն , հայասիրական միթիւնկները , յօդուածները , ներշնչած ըլլան Հայոց յոյս մը , զոր դժուար էր չունենալ : Ընդունինք նաեւ որ Անգլիոյ գերագօր գիրքը Պերլինի վեհաժողովին մէջ՝ մղած ըլլայ Հայերը իրենց բազը զօրաւորագոյնին համակրութիւնը շահելու մէջ փրկողը : Բայց Կիպրոսի Դաշնագրութիւնը զոր Անգլիա հրապարակեց վեհաժողովէն անմիջապէս յետոյ , ա՛լ ո եւ է ծայրայեղ յոյսի թելերը կը կտրէր : Հայ ժողովրդին բաղձանքն էր Թըքահայաստանի կրեք նահանգներուն մէջ ինքնավարութիւն ստանալ . Ռուսին խմբագրած Սան-Սթէֆանօյի 16րդ յօդուածը այդ բաղձանքը կարելիութեան սահմանին մէջ կը գնէր . ահա այդ յօդուածը .

« Որովհետեւ ոուս բանակին հետացումը Հայաստանի այն մասերէն զոր այժմ կը գրաւէ ան՝ կարող է տեղի տալ երկու երկիրներու լաւ յարաբերութեանց վնասաբեր ընդհարումներու եւ բարդութեանց , Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրագործել բարուքումներ

ընն ու բարենորոգումները զոր կը պահանջեն տեղական պետքերը այն նահանգներուն մէջ որ Հայերէ բնակուած են, եւ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել ֆիւրտերուն եւ Չէրքեզներուն դէմ:»

Այս յօդուածը, ուր « Հայաստան » բառը կը գտնուի, Հայոց համար մասնաւոր բարենորոգմանց իրագործուիլը պայման դնելով ոռու բանակին դուրս կլլելուն՝ դրական երաշխիք մը կը ներկայացնէր Հայոց դատին համար. անգլիական դիւանագիտութիւնը ոչ միայն ջնջեց « Հայաստան » բառը, ոչ միայն չքացուց ոռու բանակի ներկայութեան երաշխիքը եւ անոր տեղ դրաւ վեց պետութեանց հաւաքական հսկողութեան տարտամ, անիրագործելի (եւ այնքան քիչ անկեղծ) պայմանը, այլ եւ կիպրոսի Դաշնագրութեամբ որոշապէս ցոյց տուաւ թէ ի՞նչ վերածուած, ի՞նչ սահմանափակ եւ աննշան պաշտպանութիւն մըն էր զոր կը խոստանար Հայոց. ահա ինչ կ'ըսէ կիպրոսի Դաշնագիրը.

« . . . Այն պարագային ուր Ռուսիա վար դնէ Պաթումը, Արտաիանը, Կարսը կամ այս դիրքերէն մէկը, եւ եթէ Ռուսիա ո եւ է ատեն փորձ մը ընէ գրաւելու ն. Կ. Վ. Սուլթանին Ասիոյ մէջ ունեցած եւ խաղաղութեան վերջնական պայմանագրով որոշուած երկիրներէն մէկը, Անգլիա յանձն կ'առնէ ն. Կ. Վ. Սուլթանին միանալով՝ զէնքի միջոցով պաշտպանելու համար այդ երկիրները :

« Ի փոխարէն, ն. Կ. Վ. Սուլթանը Անգլիոյ կը խոստանայ մտցնել հարկաւոր բարենորոգումները (որոնք «յետոյ» պիտի որոշուին երկու Տէրութեանց կողմէ) այդ երկիրներուն մէջ գտնուող Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակներուն բարւոք վարչութեան եւ պաշտպանութեան վերաբերող. եւ որպէս զի Անգլիա ի վիճակի ըլլայ ապահովելու իր յանձնառութեան կատարումը, ն. Կ. Վ. Սուլթանը կը հաւանի նշանակել կիպրոս կղզին որ Անգլիոյ կողմէ գրաւուի եւ կառավարուի:»

Երիտասարդ-Թուրքերուն ծրագիրն է այս, բառ առ բառ: Ոչինչ մասնաւոր՝ Հայոց համար. « Հայ » բառն իսկ չէ յիշուած. ընդհանուր տարտամ բարենորոգումներ՝ պետութեան ասիական նահանգներուն բոլոր ցեղերուն համար:

Իր « Սուլթանին քաղաքականութիւնը » սքանչելի գրքին մէջ, որ, Մաք-Քոլ կանոնիկոսին « Սուլթանը եւ Մեծ Պետութիւնները » գործին հետ, ամենէն լուրջ ու հմտալից եւ ամենէն խորապէս « հայասէր » ուսումնասիրութիւններէն է որ նուիրուած ըլլան Հայոց խնդրոյն, ահա ինչ որ կը գրէ Վիլքթոր Պերար այս մասին. « Սան-Սթեֆանոի մէջ կը պայմանագրէին բարենորոգումներ, հետեւաբար՝ առանձնաշնորհումներ՝ միմիայն Հայաստանի համար: Կիպրոսի զաշնագիրը կը խոստանար Փոքր-Ասիան բնակելի դարձնել ամենուն, Մահմետական ու Քրիստոնեայ, Հայ, Յոյն, Լազ եւ Բերաթ, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան:» Այն « մեմորանտում »ին մէջ զոր Անգլիա կցեց կիպրոսի Դաշնագրին, Լորտ Սոլզպերի, յիշելով հանդերձ « բարենորոգումները որ հարկաւոր են այդ երկիրներուն մէջ » կը յայտարարէր թէ « ընդհանուր խօսքերով (այսինքն տարտամ) յանձնառութեան մը աւելին բաղձալի չէր նկատէր »: Կ'աւելցնէր՝ թէ « անկարելի չէր համարէր որ խնամոտ ընտրութիւնը եւ հաւատարիմ աջակցութիւնը անհատական պաշտօնատարներուն, որոնց պիտի յանձնուի իշխանութիւնը այդ երկիրներուն մէջ, աւելի կարեւոր տարր մը ըլլան՝ ժողովրդին կացութեան բարելաման համար՝ քան նոյն իսկ օրէնսդրական փոփոխութիւններ »: Ղարձեալ՝ միեւնոյն մեմորանտումին մէջ՝ « Ասիական Թուրքիան կը պարունակէ ազգաբնակչութիւններ շատ տարբեր ցեղերէ եւ կրօնքներէ որոնք ընդունակութիւն չունին ինքնավարութեան համար եւ անկախութեան բաղձանք չունին, բայց որոնք իրենց հանդարտութիւնը եւ քաղաքական բարօրութեան ամէն հեռանկար (perspective) պարտական են Սուլթանին կառավարութեան:»

Ասիկա շատ յստակ է: Պարզապէս հիմէն քայքայումն է հայկական դատին: Հայը — ինչպէս ո եւ է ժողովուրդ Փոքր Ասիոյ — ըստ Անգլիոյ՝ անկարող է ինքնավարութեան, եւ անկախութեան բաղձանքն իսկ չունի. անոր գերագոյն երջանկութիւնը Սուլթանին կառավարութեան հովանուոյն տակ մնալն է, (այն կառավարութեան որ այդ անիծեալ զաշնագրին ստորագրուելէն անմիջապէս առաջ հազարաւոր Հայեր ջարդել տուած էր Տարօնի եւ Վասպուր-

րականի մէջ), ու այդ երջանկութիւնն իր լրման հասնելու համար կը բաւէ որ ահաւոր գազան Մէհմէտի մը տեղ քիչ մը նուազ գազան Ահմէտ մը զրկուի իբր վալի Հայոց զխուսն վրայ նըստելու . . . :

Աւելին կայ : Այդ պարզ յանձնառութիւնն իսկ չկատարեց Անգլիա : Մտիկ ընկնք նորէն Պէրսիին . « 1880էն 1890, այդ բարենորոգումները (որ ըստ Կիպրոսի դաշնագրին յետոյ պիտի որոշուէին) ոչ Բ. Գոնէն ներկայացուեցան , ոչ Անգլիայէն պահանջուեցան : Ռուսիա Կ. Պոլսոյ մէջ իր ազդեցութիւնը բոլորովին կորսնցուցած էր : Անգլիա եւ երբեակ նիզակակցութիւնը ընդհակառակն այնտեղ ամենազօր էին, եւ սակայն Անգլիա ոչինչ կը պահանջէր հայկական նահանգներուն համար : » Մինչեւ Սասունի 1894ի կոտորածին հետեւանքով Անգլիոյ մէջ երեւան եկած հայասիրական շարժումը որ ստիպեց պաշտօնական Անգլիան իր ընթացքը փոխելու , անգլիական կառավարութիւնը իր այդ «թէզը» անփոփոխ պահպանած է , ինչպէս եւ իր անտարբերութիւնը՝ գէթ այդ «թէզը» լրջօրէն իրագործելու . « 1892ի փետրուարին , կը գրէ Պէրար , արտաքին գործոց նախարար Սախ փաշային , որ Տեյլի Նիւզի մղած պայքարէն կը զանգատէր , Պոլսոյ անգլիական դեսպանը կը պատասխանէ , « թէ Թուրքիոյ համար լաւագոյն քաղաքականութիւնը , մանաւանդ այն նահանգներուն մէջ ուր տիրապետող է քրիստոնեայ տարրը , լաւ պաշտօնեաներու ընտրութեան մէջ է » : Լորտ Սոլզպէրի կը շեշտէ իր դեսպանին յայտարարութիւնները . « Նկատելով որ դժուար է պետութեանց միաբան միջամտութիւն մը գոյացնել , անգլիական կառավարութիւնը զազրած է վերջին տարիներս՝ Պերսիի 61րդ յօդուածին գործադրութեան եւ ընդհանուր բարենորոգումներ մտցնելու մասին Բ. Գրան մօտ պնդելէ (որպէս թէ արդէն կրեք իրօք լրջօրէն պնդած ըլլար) . շատացած է Գրան ուշադրութիւնը հրաւիրելով յոռի վարչութեան ապացոյց եղող իրողութեանց վրայ զոր իր հիւպատոսներն իրեն մատնանիչ ըրած են , » (Կապոյտ Գիրք , 1898, III, էջ 8) : Երբ Սուլթանը ինքնաբերաբար բարենորոգմանց խնդիրը կը յարուցանէ 1892ին , եւ անգլիական դեսպանին կը յայտնէ թէ գարնան յանձնախուսմը մը պիտի

զրկէ դանոնք տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու , « Ձեր հեռագիրն ընդունեցայ , կը պատասխանէ Լորտ Ռոզպէրի՝ իր դեսպանին , ուր ինձ կիմացնէք թէ Սուլթանը զիտաւորութիւն ունի քննութիւն մը բանալու իր ասիական նահանգներուն վրայ՝ անոնց վարչութիւնը բարեօրելու մտքով : Ենորհաւորեցէք Նորին Վեհափառութիւնը այս որոշման համար , որ լաւագոյն արդիւնքները պիտի ունենայ իր ժողովուրդներուն երջանկութեան եւ իր պետութեան վրայ » (Կապոյտ Գիրք , 1896 , III, էջ 42) : Հոս ալ , ոչ բարենորոգման խօսք կայ , ոչ Հայաստանի : Անգլիա միմիայն կ'ուզէ որ ասիական նահանգներու վարչութիւնը քաւուրեն : Մինչեւ վերջը ան պիտի պահէ այդ տեսութիւնը . « Ռուսական դեսպանը որ արձակուրդով կը մեկնի , կը գրէ Սըր Ֆիլիք Գըրրի 1894 փետր. 14ին , եկաւ ինձի իր հրաժեշտի այցելութիւնը տալ : Հայկական հարցին վրայ խօսեցաւ ինձի . . . : Իրեն պատասխանեցի թէ դժուար կը գտնէի , եթէ ոչ անկարելի , մզել Թուրքիան որ ասիական Թուրքիոյ մէջ բարենորոգումներ մտցնէ , եւ թէ մեր տեսակէտով՝ ամենակարելուր կէտը լաւ կուսակալներու անուանումը ապահովելն էր : » (Վերջոր Պէրար , La politique du Sultan , էջ 143—148) :

Հակառակ այս բոլորին , հակառակ որ Կիպրոսի դաշնագիրը որոշապէս կը սպաննէր «հայկական հարցը» ինչպէս Հայը զայն կ'ըմբռնէր , հայ ժողովուրդը միշտ շարունակեց — եւ հետզհետէ աւելի շեշտուած կերպով — կոնակ դարձնել Ռուսին եւ բոլոր յոյսը դնել Անգլիոյ վրայ , իր բոլոր դիմումներն ուղղել գէպ ի Անգլիա :

Կիպրոսի դաշնագիրը կարգացած ըլլալով հանդերձ , Ներսէս Պատրիարք՝ զարձեայ՝ Պոլսոյ Ազգային ժողովին ուղղած իր ատենաբանութիւնը , որով 1878ի տազնապին միջոցին իր գործունէութիւնը կը բացատրէր , կ'աւարտէր լաւատես ու յուսալից կոչով մը հրաւիրելով Հայերը որ Անգլիոյ հովանուոյն տակ՝ վաճառականական , ճարտարարուեստական , երկրագործական , մտաւորական լայն շարժումով մը Հայաստանը վերսնորոգեն ու բարգաւաճեցնեն :

Միամիտ յոյսեր , որոնց խախուտութիւնը շուտով ապացուցին « իրողութիւնները » : Թըր-

քահայոց կացութիւնը Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ հետզհետէ աւելի վատթարացաւ, ու Անգլիա ոչինչ ըրաւ Հայերը պաշտպանելու համար: Պահ մը, Ներսէս Պատրիարք, զգալով գործուած սխալը, փորձեց վերստին Ռուսիոյ յանձնել Հայոց հարցը, Հայաստանի կացութեան վրայ մասնաւորապէս ուսս զեսպանին ուշադրութիւնը հրաւիրեց, բայց « րոպէն » անցած էր. այժմ Ռուսիա նուազ ուժեղ էր Բ. Դրան մօտ, որու վրայ Անգլիա կ'իշխէր: 1880ին Ներսէս դիմեց դարձեալ Անգլիոյ՝ երբ Կլատսթոն կառավարութեան պլուխն անցաւ. Կլատսթոն փորձեց՝ հրաւիրելով գործակցութիւնը եւրոպական միւս պետութեանց ու մանաւանդ Ռուսիոյ՝ բան մը ընել Հայոց համար, բայց իր կազմակերպած Տիւրքիոյ նաւային ցոյցը արդիւնաւոր եղաւ Մոնթենեկրօի եւ Յունաստանի հարցերուն, ապարդիւն Հայոց դատին: Իսկ 1888էն սկսեալ, հայ գործիչները որոշապէս հակառուս եւ անգլիամոլ երեւոյթ մը տուին հայկական գործունէութեան, — ինչ որ ստորեւ պիտի ապացուցանեմ աւելի մանրամասն կերպով:

Պերլինի Վեհաժողովէն մինչեւ Ալեքսանդր Գ.ի գահակալութիւնը, ուսս կառավարութիւնը շարունակեց բարեկամ մնալ Հայոց հանդէպ, որովհետեւ Ալեքսանդր Բ. անձնապէս կը սիրէր Հայերը եւ Լորիս-Մելիքօֆ Ռուսիոյ ամենէն ազդեցիկ անձն էր: Արդէն իսկ, Պերլինի Վեհաժողովին ատեն Հայոց բռնած չափազանց անպիտասէր դիրքը որոշ չափով անախորժ տպաւորութիւն մը թողած ըլլալու էր ուսս կառավարական շրջանակներուն մէջ: Բայց այդ անախորժ տպաւորութիւնը դեռ մինչեւ հայտնեցութիւն չէր գացած: Ռուս ընկերութեան մէջ սկսած էր սակայն արդէն կազմուիլ կուսակցութիւն մը, իրեն գլուխ ունենալով Փոպէտոնոսցէֆը, եւ որ պիտի հիմնէր համասլաւականութիւնը. այդ կուսակցութիւնը, կրօնամոլ ու ազգայնամոլ, կ'ատէր ուսս պետութեան բոլոր ոչ-ուսս ցեղերը, Հայերն ալ մէկտեղ հաշուելով իր իտէալն էր բիրտ միջոցներով ուսսացնել այդ բոլոր ցեղերը. այդ կուսակցութիւնը միանգա-

մայն կատաղորէն հակառակ էր Ռուսիոյ բոժիմը ազատական ձեւի վերածելու ձգտումներուն: Ալեքսանդր Բ.ի սպանումը աղէտք մը եղաւ ամբողջ Ռուսիոյ, ու մասնաւորապէս Հայոց համար: Ալեքսանդր Գ.ի օրով Լորիս-Մելիքօֆ պարտուեցաւ Փոպէտոնոսցէֆէն, եւ յետադիմականութիւնը եւ օտարատեցութիւնը յաղթանակեցին: Ռուս հոգիին այս շարափոխման պատճառներուն մէջ ամենէն կարեւորը այն դաճնութիւնն է որ կազմուեցաւ Ռուսին մէջ՝ Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, ուր Անգլիա զէնքով յաղթող Ռուսիան բռնադատեց դիւանագիտական պարտութիւն մը կրելու, անոր յաղթանակին արդիւնքներուն մեծ մասը խլեց իրմէ, եւ Պուլկարիան ու Հայաստանը՝ ուր ուսսական արիւն էր թափուած՝ Ռուսին դէմ պատուարի փոխարկեց: Ոչինչ աւելի հասկանալի էր քան այդ դաճնութիւնը: Նոյն զգացումն է որ ունեցաւ Ֆրանսան ալ 70ի պատերազմէն յետոյ, ուր Գերմանացւոցմէ պարտուելէն աւելի իրեն ծանր եկաւ Եւրոպայի բոլոր պետութիւններէն, նոյն իսկ Իտալիայէն՝ որուն ազատիչն եղած էր՝ լռութիւնը: Այդ դաճնութեան հետեւանքն է Խասէր, կասկածոտ, ատեցող ոգին որ երեւան եկաւ Ռուսիոյ — ինչպէս Ֆրանսայի — կառավարական ուղղութեան մէջ 70էն ու 78էն յետոյ(1):

(1) Վիքթոր Պերար կը գրէ այս մասին. « Ռուսիա, Արեւելքի մէջ, մէկ դարէ ի վեր աշխատած էր քրիստոնեաներու ազատագրման, եւ մեծապէս կը գանգատէր Յոյներու, Սերպերու եւ Պուլկարներու ապերախտութենէն: Ֆրանսա, Արեւմուտքի մէջ, նպաստած էր ազգայնութեանց կազմութեան, ու՛ զոհ գերմանական միութեան, դեռ տեղիք ունէր իտալական ապերախտութենէն գանգատելու: Երկու կողմէն ալ յոգնած էին Տոն Բիշոթի դերէն, զգուած՝ անշահախնդրութենէ, կամ, « շանսէլլըրի »ներու մէջ գործածուած բառով՝ « Իտալիոյ համար պատերազմ ընելէ վազ անցած »: Կը հուշակէին պէտքը անձնական հաշիւին, որու մասին մինչեւ այդ րոպէին արդարեւ քիչ մը անհոգ էին գտնուած եւ ձրու ամէն քաղաքական գործիչ պէտք է անշուշտ մեծ կարեւորութիւն տայ, որովհետեւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ այն իրաւունքը զոր կառավարութիւններն ունին իրենց շահերը

Անգլիական գիւտնագիտութեան ընթացքը
 Թուրքիոյ հարցին մէջ եղած է մին ամենէն ան-
 բարոյականներէն զոր պատմութիւնը արձանագ-
 րած ըլլայ. Ռուսն է որ մեծ ու բարի պայքայն
 սկսած է մահմետական բռնապետութեան դէմ.
 Ռուսին շնորհիւն է որ քիչ մը եւրոպական
 կեանք մտած է Ասիոյ մէջ անագին մասին մէջ.
 Ռուսն է որ Օսմանեան Պետութեան լուծին
 տակ հեծող քրիստոնեայ ազգութիւնները ազա-
 տելու առաջին նշանը տուած եւ անոնց ա-
 զատման մէջ ամենէն էական ճիգը կատարած է.
 Ռուսը անշուշտ իր շահուն համար կը վարուէր
 այդպէս (ո եւ է եւրոպական պետութիւն իր
 այս կամ այն շահուն համար է որ զոհողութիւն
 յանձն կ'առնէ այդպիսի հարցերու մէջ), բայց
 հոտ՝ Ռուսին շահերը կը համաձայնէին ընդհա-
 նուր քաղաքակրթութեան շահերուն հետ. ամ-
 բողջ աշխարհ օգտուած է՝ կովկասին Ռուսի
 ձեռք անցնելէն, ինչպէս եւ Յունաստանի,
 Սերպիոյ, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Մոնթէ-
 նէկրոյի ազատագրումէն. ուսական պատմու-
 թեան պարծանքն է այդ դերը զոր կատարած է
 ուս ազգը, դեր բարձրորէն քաղաքակրթական,
 որուն բաղդատուելու արժանի դեռ ոչինչ է կա-
 տարած աւելի հզօր — եւ աւելի ճոխ քաղա-
 քակրթութիւն մը ներկայացնող — գերման
 ազգը : Արդ, Անգլիա, միմիայն իր նիւթական
 շահերուն համար, արգիլեց Ռուսին շարունա-
 կել այդ դերին կատարումը. Անգլիա հռչակեց
 թէ Թուրքը աւելի օգտակար է քաղաքակրթու-
 թեան քան Ռուսը, եւ Խրիմի զգուելի պատե-
 րազմը սարքեց, ուր քրիստոնեայ ազգեր Թուր-
 քին հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ Ռուսին դէմ պայ-
 քարեցան. 78ին, Անգլիա դարձեալ իր ամէն
 կրցածն ըրաւ Ռուսը հեռացնելու համար Պալ-
 քաններէն ու Հայաստանէն, ջանաց նոյն իսկ
 Պուլկարիոյ ազատումն արգիլել. յաջողեցաւ
 Հայաստանը Թուրքին թաթերուն տակ պահել :
 Բնական է, նոյն իսկ արդար, որ այս բոլորը
 պաշտպանելու : Բայց վեհանձնութեան շրջա-
 նէ մը յետոյ՝ որ Թերեւս շատ անհոգ էր եղած,
 հակազդեցութեամբ՝ կը դիմէին հակառակ
 ծայրայեղութեան, եւ շատ երկայն ատեն
 ներկայ շահը անտես ըրած ըլլալուն համար
 այլ եւս միմիայն անմիջական շահը կ'ուզէին
 ի նկատի ունենալ : »

դատութիւն արթնցուցած ըլլալին ուս հոգիին
 մէջ : Փոպետոնոսցէֆեան ուս տարրը այդ գառ-
 նութեան ծայրայեղ, թթու, տգեղ ձեւը եղաւ,
 ու կարծելով Ռուսաստանը զօրացնել, կամ
 Անգլիայէն վրէժ լուծել, մեծապէս վնասեց
 Ռուսաստանին : Այդ թունաւորուած դատու-
 թեան շրջանը հոգեբանական տագնապ մըն էր՝
 որ չէր կրնար մշտապէս ըլլալ (Հայերը գուշա-
 կած ըլլալու էին ասիկա), տրուած ըլլալով որ
 այդ աշխարհայեացքը համապատասխան չէ
 բուն ուս հոգիին, որ վեհանձն է, խանդավառ
 եւ մարգասէր : Հայերը պէտք էր գիտնային ըս-
 պասել որ այդ ժամանակաւոր մրրիկն անցնի,
 — ջանալով միայն ընել ինչ որ անհրաժեշտ էր
 մրրիկէն չվնասուելու համար : Արդ՝ Հայերը
 հակառակ վարմունքն ունեցան. ամեն կրցածն ին
 ըրին այդ ասեղաքիւնը աստիճանաբար սասկա-
 ցնելու եւ անոր աղեւստը արդիւնները փո-
 քացնելու եւ ծանրացնելու համար : Եւ եթէ
 Ալեքսանդր Բ.ի մահէն առաջ հայաստեաց ուս-
 սերը փոքրամասնութիւն մըն էին, Հայերն ի-
 բնեց ընթացքով հզօրապէս նպաստեցին որ այդ
 հայաստեցութիւնը համատարած դատնար ամբողջ
 ուս ժողովրդին մէջ :
 Ըսի վերեւ որ մինչեւ Ալեքսանտր Բ.ի մա-
 հը, Ռուսիա շարունակեց իր սիրալիբ վարմունքը
 հանդէպ Հայոց, մասնաւորապէս իր հոգածու-
 թիւնը Թրքահայոց համար : Ամէն անգամ որ
 Թրքահայոց ներկայացուցիչները Ռուսիոյ դի-
 մացին իրենց հասարակութեան վերքերուն դար-
 ման խնդրելու համար, սրտագին ընդունելու-
 թիւն գտան ուս կառավարութեան կողմէ :
 Կովկասի մէջ Մեծ Իշխան Միխայէլ Նիքոլայե-
 վիչն էր փոխարքայ՝ մինչեւ 1882, այսինքն ա-
 մենաազնիւ անձնաւորութիւն մը որ հայրաբար
 կը սիրէր Հայերը եւ որուն ձեռքին տակ Ռու-
 սահայ հասարակութիւնը բացարձակապէս եր-
 ջանիկ էր եւ ազատ 1882էն սկսեալ է որ Ռու-
 սահայ փոպետոնոսցէֆեան Ռուսիային ճաշակն
 ասին. Տոնտուքօֆ-Բորսաքօֆ, յաջորդելով մեծ
 Իշխան Միխայէլ Նիքոլայեվիչին, իր աջակից՝
 « Խուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու »
 Եանովսկիին հետ՝ խիստ ու կասկածատ դիրք
 բռնեց դէպ ի Հայերը, ու 1885ին բնութեան փա-
 կել տուաւ Կովկասի բոլոր հայ դպրոցները :
 Այդ արարքը, ու մանաւանդ այն կոպիտ եղա-

նակը որով ան կաարուեցաւ, շատ տխուր տպաւորութիւն թողուց Հայոց վրայ. բայց հարցը՝ ինքնին՝ կարծուածէն աւելի բարդ է։ Ռուս կառավարութեան ցանկութիւնն էր կովկասի Հայոց դպրոցներուն մէջ ուսուցանողներու փրոկրամը ընդգրկուած եւ ուսերէն լեզուն տիրապետող տեսնել։ Ինչքան ալ մեզի համար անախորժ ըլլար այդ ցանկութիւնը, հասկանալի է ան, եւ ուսին յատուկ ինքնուրոյն բարբարոսութիւն մը չէ. կեղրոնական Փրանսան ալ՝ ատենով միեւնոյն ցանկութիւնն ունեցած է երկրին այլազան ցեղերը Ֆրանսացիներու, եւ այդ ցանկութիւնը աւելի մեթոտաւոր կերպով իրականացուցած է Մեծ Յեղափոխութենէն անմիջապէս յետոյ քան թագաւորական բեթիմին որով. Գերմանիա Ալզաս-Լորէնի ինչպէս դերմանական Փոլոնիոյ գերմանացման սխտեմը կը գործադրէ ամենայն խստութեամբ. ու Ռուսը արդէն իսկ շատ աւելի ծանր ու վտանգաւոր կերպով ուսացման սխտեմը կիրարկել սկսած էր Փոլոնիացուց քան ինչ որ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով ուզեց ընել Հայոց։ Խնդիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններովը չեմ գիտեր, եւ որոշ կարծիք մը չեմ կրնար յայտնել այդ մասին. բայց ինծի կը թուի թէ ուսական ցանկութեան այդ իրականացման առաջին փորձին փութացման մէջ Հայոց անքաղաքագէտ ընթացքը մեծ դեր խաղացած ըլլալու է. Ռուսերը, իրենց արեւելեան քաղաքականութեան համար անհրաժեշտ պէտք ունենալով Հայոց, շատ հաւանականաբար՝ հակառակ փոպէտոնոսցեֆեան տարին բոլոր թունաւոր թելազրութեանց՝ մասնաւոր զգուշութեամբ եւ մեղմութեամբ պիտի վարուէին Հայոց հետ, ինչպէս որ ըրած էին մինչեւ այն ատեն. թաքթի պակասը զոր Հայերը ցոյց տուին՝ պէտք է մղած ըլլայ ուսուցանողները մինչեւ այդ յանդուգն որոշումը։ Յայտնի է որ Գէորգ կաթողիկոսը ուսատեսաց էր եւ թրքասէր(1). շատ լուրջ

(1) 1878ին, Ներսէս Պատրիարք, մէկ կողմէ զրկելով պատգամաւորութիւն մը Պերլին, զրկած էր նաեւ Իզմիրեանը Էջմիածին, ուրպէս զի Գէորգ կաթողիկոսը համոզէ ինքն ալ իբրեւ Հայոց կաթողիկոս Ջարին դիմելու եւ Տաճկահայոց համար օգնութիւն ուզելու. լրագիրները արդէն իսկ ծանուցած էին Իզ

ուսահայեր ինծի հաւատած են թէ Եանովսկի երբ եկաւ կովկաս՝ ոչ մէկ որոշ ատելութիւն չունէր Հայոց դէմ, եւ թէ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆ « նոր աղատած Պուլկարիոյ ինքնավարութեան գործադրիչը », ինչպէս կ'ըսէ Ակնունի, ամէն կերպով համակրելի եւ յուսատու անձնաւորութիւն մը կը նկատուէր Հայոցմէ՝ այն պահուն կրք պաշտօնին ղրոխն անցաւ. Հայոց դպրոցները փակելէ առաջ, այդ երկու անձերը փափաքեցան գաղափար մը կազմել այդ դպրոցներուն փրոկրամին, ներքին կազմակերպութեան, դասաւանդութեան եղանակին վրայ. այդ փափաքը սպորինի չէր ոչ ալ բռնաւորական. որքան ալ անոր ներքեւ դպրոցներուն ծրագիրը փոփոխելու թաքուն միտում մը նըշմարէին, Հայերը պէտք չէր մերժէին կատարումն այդ փափաքին. արդ — իրողութիւնը ինծի պատմուած է ականատես ուսահայերէ, — Եանովսքի երբ ուզած է այցելել Թիֆլիզի Ներսիսեան դպրանոցը եւ քննութիւն մը կատարել, Գէորգ կաթողիկոսը փակել տուած է դպրոցին դռներն անոր երեսին, ինչ որ ստիպած է Եանովսքին ժանտարմներով ընկերացած հոն բռնի մտնելու (ո եւ է կառավարութիւն, նոյն իսկ ամենէն ազատականը, այդպիսի ըմբոստացման մը հանդէպ նոյն ձեւով պիտի վարուէր. մենք այստեղ դեռ երէկ տեսանք թէ ինչպէս Ֆրանսական կառավարութիւնը՝ կաթողիկ միաբանութիւնները իբր օրէնքի հակառակող երկրէն արտաքսելէ ու իրենց կալուածները գրաւելէ յետոյ, այժմ եկեղեցապատկան առարկաներու ցուցակին յօրինման դիմադրող կրօնաւորներն ու հաւատացեալները կը բանտարկէ, հրացանի կը բռնէ եւ եկեղեցիներուն դռները խորտակելով օրէնքը կը գործադրէ)։

Գէորգ կաթողիկոսին ու բոլոր հայ հոգեմիրլեանի գալուստը եւ ուղեւորութեան նըպատակը. Գէորգ կաթողիկոս նախ եւ ոչ իսկ ուզեց ընդունել Ներսէսի պատուիրակը. վեց օր զայն սպասցնելէ յետոյ՝ հիմեցաւ ընդունիլ՝ երբ ան յայտնեց թէ կ'ուզէ իր աջն համբուրելու համար միայն զինքը տեսնել, եւ ըսաւ անոր՝ « Գնա՛ ըսէ այդ զեկզեկին (Ներսէսին) որ այդպիսի յիմարութիւններէ ետ կենայ. Սուլթանը աւելի լաւ է Հայոց համար քան Ջարը։ »

ւորականութեան բացարձակ « ոչ կարեւր » ընախ քննութեան , յետոյ ծրագրի փոփոխման առաջարկին հանդէպ , հայ դպրոցներու վարչական սնկախութիւնը եւ հայկական ոգին չզոհելով հանգերձ՝ ռուսական փրօկրամին համաձայնեցնելու ձգտող « քոմիտի » մը գտնելու փորձ մ'իսկ Հայոց կողմէ չըլլուիլը — ինչ որ կարելի էր եւ հարկաւոր — , կասկած ներշնչած պէտք է ըլլայ Տոնտուքօֆին եւ Եանովսքիին , կամ եթէ արդէն իսկ տարտամ կասկած մը ունէին՝ զայն չեշտած ու զօրացուցած . եւ այդ երկու անձերը , որ կրնային բարեկամ ըլլալ Հայոց , թշնամի են դարձած : Եւ ասիկա այնքան ճիշդ է որ , երբ Մակար յաջորդեց Գեորգին , իր մէկ խնդրանքը բաւեց որպէս զի դպրոցները վերաբացուէին , որովհետեւ Մակար ռուս կառավարութեան վստահութիւն ներշնչող անձ մըն էր : Դպրոցները բացուեցան , սա տարբերութեամբ որ առաջուան պէս ժողովրդական բնաւորութիւն պիտի չունենային այլ եւս , այլ հայ հոգեւորականութենէն անմիջական կախում պիտի ունենային , ու պայմանաւ որ վեց տարի յետոյ այդ դպրոցներուն բոլոր դասատուները ըլլային այլ եւս միմիայն « ցինզաւոր » (այսինքն ռուսական վկայական ստացած) ուսուցիչներ : 1890ին Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի յաջորդեց Շէրէմէթիէվ , որ կ'ըսէ Ակնունի(1) , « ղեռ կառավարչապետի օգնական եղած ժամանակ ճանչցուած էր իբրեւ խաղաղ եւ տեղական տարրերի հետ հաշտութիւն կայացնելու քաղաքականութեան կողմնակից » : Այդպիսի անձի մը ընտրութիւնը ցոյց կուտար թէ Փէթէրսպուրկի կառավարութիւնը կ'ուզէր չսաստկացնել Հայոց եւ Ռուսաց միջեւ սկսած հակառակութիւնը : « Շէրէմէթիէվ , կը շարունակէ Ակնունի , իբր հակառակորդ հալածասէր քաղաքականութեան , փոքր ինչ խաղաղացրեց մտքերը : » Պիտի տեսնենք սակայն թէ , հայ « պոլիտիկոս » ներքէն պէս վարուեցան՝ ճիշդ այդ շրջանին ուր հաշտասէր Շէրէմէթիէվ մը կար կովկասի գլուխը : Վեց տարի յետոյ , երբ Խրիմեան արդէն յաջորդած էր Մակարին , դպրոցներու հարցը նորէն բացուեցաւ . Խրիմեան երկու տարի պայմանաժամ խնդրեց , եւ ստացաւ . բայց 1897ին , Կա-

(1) « Կովկասեան Վեբեր » :

լիցին , նշանակուած՝ կովկասի կառավարչապետ , որոշապէս հակառակ քաղաքականութիւն սկսած էր բռնել . դպրոցները փակուեցան ու կալուածները դրաւուեցան :

Ուրիշ հարց մը որ՝ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով՝ նպաստած էր Հայոց եւ Ռուսաց յարաբերութեանց ցրտացման , զինուորագրութեան հարցն էր . Հայերը հնազանդեցան հրամանին , բայց մեծ տհաճութեամբ . տհաճութիւնը կը ծանրանար մանաւանդ կարգ մը յիմարական զրոյցներով՝ ժողովրդին մէջ տարածուած , եւ որոնց համեմատ որպէս թէ զինուորական վարժութեանց համար իրենց ծննդավայրէն հեռացող Հայերը այլ եւս պիտի չդառնային , բռնի պիտի ռուսացուէին , եւ թէ քիչ յետոյ Հայոց ազջիկներն ալ պիտի առնէին եւ ռուս զինուորներու կնութեան տային . ասոնք նշաններ էին թէ դրաւոր ստրկութեան հետքերը չէին անհետացած արեւելեան Հայութեան հողիէն . Ակնունի կը մեղադրէ ռուս իշխանութեանց որ ոչ մէկ կարգադրութիւն չեն բրած այդ զրոյցներուն անհիմ ըլլալը բացատրելու համար . ես կը կարծեմ թէ ակելի հայ վարիչները պարտականութիւն ունէին ցրելու այդ տղայական կասկածները՝ որ հայ ժողովրդին երեւակայութենէն ծնած էին , եւ բացատրելու Հայոց թէ զինուորագրութիւնը օգուտ միայն կրնար բերել ամէն հայ անհատի ինչպէս եւ ամբողջ Հայութեան : Ռուս իշխանութիւնները շատ դէշ ազդուեցան զինուորագրութեան հանդէպ Հայոց բռնած դիրքէն , եւ մէկ քանի տեղ շատ կոպիտ ընդհարումներ տեղի ունեցան , ուր իրարու դէմ ելան հայ գեղջուկներու անմիտ կասկածները եւ Խաղախներու վայրագութիւնը :

Ինչ որ ռուս իշխանութեանց Հայոց հանդէպ (նախ դպրոցական հարցին մէջ , յետոյ ընդհանուր Հայոյ հարցին մէջ) ընթացքը փոփոխելու մղած էր , այն կասկածն էր թէ Հայերը թաքուն ցանկութիւնն ունին Մեծ Հայաստանի կայսրութիւնը՝ վերահաստատելու՝ զայն տարածելով մինչեւ Վորոնէժ , թէ այդ հայրենասիրական շարժման գլուխը հայ կղերն է , եւ թէ Հայերը անգլխատէր են , Անգլիոյ գործիք եւ Ռուսին թշնամի , կասկած զոր ռուս կառավարութիւնը սխալ տածել Հայոց նկատմամբ՝ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով : Ակնունի , յիշե-

լով այդ կասկածը, կը յայտարարէ թէ ան ամբողջութեամբ անհիմ էր, ու ռուս շինովնիկներու հիւանդ ու ատեցող երեւակայութեան ծրնունդ: Ակնունի կը սխալի. հայ կղերք իր մեծամասնութեամբ հայրենասիրական շարժման պարագլուխ չէ եղած (հարցը Մխիթարեանց վերայ չէ որոնք ազգասիրութեան մեծ ուսուցիչներ եղան, եւ որոնցմէ չէր Ռուսին կասկածը). Արղութեանցի, Աշտարակեցիի, Խրիմեանի, Վարժապետեանի, Իզմիրլեանի պէս եկեղեցականներ շատ խոշոր դեր կատարած են մեր նոր ժամանակներու Հայոց ազգային կեանքին մէջ, բայց բացառութիւններ են եղած: Էջմիածինը իրօք հայկական թագաւորութեան վերականգման գաղափարին վառարանն է եղած պահ մը, բայց ատիկա՝ այնպիսի օրերու մէջ երբ՝ Արղութեաններն ու Աշտարակեցիները՝ ռուս Զարերուն հաւանութեամբն ու համախոհութեամբը այդ երազը հիւսած են. իսկ այն միջոցին ուր Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆ կ'երեւակայէր Էջմիածնայ մէջ՝ հայկական թագաւորութեան մը վերահաստատման ծրագրի մը գոյութիւնը, Էջմիածինը այդ մասին: Խորհած իսկ չունէր: Բայց անձիշտ չէր որ Հայերը Անգլիոյ « յաճախորդ » էին եղած Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր, եւ Անգլիոյ օգնութեամբ թրքական Հայաստանի մէջ հակառուս եթա-քաւնիոն մը կազմելու ցնորական գաղափարը կը սնուցանէին: Հայ ժողովուրդը չէր այս սպանիական գլխակը կառուցանողը. ան՝ Կովկասի մէջ՝ ուրիշ բան չէր ցանկար բայց Մեծ-Իշխան Նիքոլայեւիչի բեփիմին յաւերժացումը, իսկ՝ Տաճկաստանի մէջ՝ թրքական բեփիմին բարձումը եւ հանդուրժելի, մարդավարի կեանքի պայմանները հաստատումը. հայ « պոլիտիկոս »ներն էլին որ յօրինած էին՝ ռոմանթիկ երեւակայութեան մը փետուրներովը՝ թրքական Հայաստանի մէջ « էթաթամիոն »ի մը յղացումը, որ եւ ներքին թէզը կազմած էր Պերլինի Վեհաժողովին հայ պատգամաւորութեան:

Այս յղացումը 1878էն մինչեւ 1888 առաւել կամ նուազ թաքուն էր մնացած գէթ, եւ անորոշ 1888ին, ան՝ հրապարակուեցաւ որոշապէս հակառուս ձեւով մը, եւ տասն անգամ աւելի անըջային կաղապարով մը, Նազարբէկի դեկավարութեամբ նոր կազմուած Հնչակեան կու-

սակցութեան ծրագրին մէջ, զոր Հնչակ պատգամաւորութիւնը հրատարակեց 1888ին: Այս ծրագիրը Հնչակեան կուսակցութեան « նպատակը » կը բացատրէ սա բառերով. « Թուրքահայ ժողովրդի դրութիւնն այսօր Հայութեան ամենահիւանդ կողմն է. եւ ամբողջ Հայութեան պարտականութիւնն է՝ այսօր եւեթ բուժել այդ հիւանդութիւնը եւ առաջնապէս Թուրքահայ ժողովրդի ազգային անկախութիւնն ու քաղաքական ազատութիւնը ձեռք բերելուց ու հաստատելուց յետոյ՝ այդպիսի զօրութեամբ շարունակել ընդհանուր Հայութեան ազատութեան գործը, ազատեց թռնակալ յծից ռուսահային ու պարսկահային, եւ կազմել այդ երեքից մի դաշնակցական ռամկավարական հանրապետութիւն, որ համայն Հայութեան համար ճամբայ կը բացէ զիմիւր գէպ ի հեռաւոր նպատակը, գէպ ի խտալական հասարակական կազմակերպութիւնը, գէպ ի սօցիալիստական աշխարհը, գէպ ի ուր պիտի դիմէ համայն մարդկութիւնը: »

Կանոնագիր Հնչ. կուսակցութեան. գրքոյկի ձեւով տպուած՝ Լոնտոն, 1891:

Նոյն կանոնագիրը կը պարունակէ նաեւ հետեւեալ պարբերութիւնը (էջ 9). « Որ եւ է պատերազմ մղած ժամանակ այս կամ այն պետութեամբ Թուրքիայի դէմ (ո՛վ հայերէնի այլանդակութիւն), պէտք է համարիլ յարմար ըողէ յեղափոխականների համար իրենց մօտակայ նպատակն իրագործելու, միակերպ զօրութեամբ յետ հրելով եւ հալածելով, ինչպէս Թուրք պետութեան, նոյնպէս եւ ամէն օտար պէրութեան, որ զիտաւորութիւն կ'ունենայ հայ ժողովրդին գրաւել իր գիրկը: Դրա համար հարկաւոր է կազմակերպուած պատերազմական ապստամբական ոյժերին իրենց գործողութիւնների ժամանակ՝ պատերազմի սկզբից մինչեւ վերջ՝ տալ մի որոշ ու բացառիկ զիրք իրենց երկու թշնամիների վերաբերութեամբ, որոնց հանդէպ իրենք յայտնվելով հանդերձ երկրորդ հակառակորդ, այդու ամենայնիւ գլխաւորապէս կը ձգտին կորզել Թուրքիայ իգերիշխանութիւնը հայ ժողովրդի վերայից: »(1)

(1) Հնչակեան կանոնագրին երկրորդ և յաւելեալ տպագրութեան մէջ, որ երեցած է 1897ին՝ Լոնտոն, այս բոլոր վերոյիշեալ ֆրագները շնչուած են. բայց արդէն ուշ էր:

Հոս չեմ ուզեր յամենալ ի վեր հանելու
 ցնորականութիւնը այս ծրագրին . ինչպէս կա-
 րելի է երեւակայել իբր հնարաւորութիւն մը՝
 տաճկական, ռուսական եւ պարսկական Հայաս-
 տաններուն ազատագրումը եւ ուսմիավարական
 հանրապետութեան մը ձեւով անկախ դոյու-
 թիւնը, միայնակ, կղզիացած՝ թշնամի Ռուսե-
 լու, Թուրքերու եւ Պարսիկներու մէջ . ինչպէս
 կարելի էր՝ առանց խնդալու՝ ընդունիլ որ խեղճ
 Հայը, եւ այն ալ դեռ զէնք գործածել չգիտ-
 ցող տաճկահայը՝ երրորդ պատերազմական կողմ
 պիտի բռնէր՝ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ պա-
 տերազմի մը մէջ, ու պիտի յարձակէր երկու-
 քին ալ վրայ՝ իր անկախութիւնը գտնելու հա-
 մար : Չեմ յամենար նաեւ մասնանիչ ընելու
 անիմաստութիւնը՝ Հայոց իսկականապէս ազ-
 դայական դատը ընկերվարական վարդապե-
 տութեան կապելու եւ ատով զայն կասկածելի,
 շփոթ եւ սասն անգամ աւելի անլուծելի դար-
 ձընելու գաղափարին : Պիտի դիտել տամ միայն
 որ ծրագիրը որոշապէս հակառուս էր :

1890ին, Վ. Պատրիքօֆ եկաւ Պոլիս եւ սարքեց
 քանի մը ուրիշ Հնչակեաններու հետ Քուս-Քա-
 բուրի առաջին ցոյցը . ձերբակալուեցաւ, յանձ-
 նուեցաւ ռուս դեսպանատան, եւ իր վրայէն
 գտնուեցաւ Հնչակեան ծրագիրը . Պատրիքօֆ ինչքն
 իսկ պատմած է այդ դէպքը իր յիշատակագրին
 մէջ զոր Շարժում հրատարակեց 7-8 տարի ա-
 ռաջ . երբ ռուս դեսպանատունէն տեղեկութիւն
 ուզեցին Պատրիքօֆէն՝ Հնչակեան ծրագրի ռու-
 սական Հայաստանի վերաբերեալ տողերուն
 մասին, « Ատիկայ դեռ ապագայի խնդիր է, պա-
 տասխանեց Պատրիքօֆ, հիմակուհիմայ, տաճ-
 կական Հայաստանն է որ կ'ուզենք ազատել
 . . . » :

Հայ յեղափոխութիւնը կը սկսէր ուրեմն՝
 իր առաջին քայլէն իսկ՝ մէկ բռունցքը ցոյց
 տալով Թուրքին, միւսը Ռուսին :

Պարզ ողջմտութիւն ունեցող ո եւ է Հայու
 կը հարցնեմ : Հայկական դատին յաջողումը
 անկարելի դարձնելու համար կարելի՞ էր յղա-
 նալ արարք մը աւելի ազդեցիկ քան այդ ձեւով
 խմբագրուած ու հրատարակուած ծրագիր մը :
 Հայ ազգը կը ճանչնար միայն մէկ հարց՝ քա-
 ղաքական սահմանի մէջ, — տաճկահայոց հար-

ցը, Սան-Սթէֆանօի ու Պերլինի դաշնագրերով
 նուիրագործուած . ինչո՞ւ բարդել անոր վրայ ռու-
 սահայկական եւ պարսկահայկական հարցեր, եւ
 ինչո՞ւ ստեղծել ընդհանուր հայկական պետու-
 թեան մը — եւ այն ալ հանրապետական ձեւով
 — վերականգման ցնորքը, որուն ոչ թէ միայն
 Ռուսիա, այլ ամբողջ Եւրոպա, երբեք համախոհ
 պիտի չըլլար : Ի՞նչ իրաւունքով գործիչներու
 խմբակ մը այս ձեւը կուտար հայկական հարցին :
 Պարսկահայ եւ ռուսահայ հասարակութիւնները
 այդպիսի «մանտա» մը տո՛ւած էին Պ. Նազար-
 բէկ եւ ընկերութեան : Պատասխանատուու-
 թեան զգացումէ ո՛րքան զուրկ եղած ըլլալու
 են այդ պարտնները, իրենց զպրոցականի այդ
 յղացումը իբր հայ ժողովրդին քաղաքական ի-
 տէպը աշխարհի ներկայացնել յանդգնելու հա-
 մար . ու իրականութեան տարրական զգացու-
 մէն ո՛րքան զուրկ ըլլալու էին, չըմբռնելու
 համար որ՝ նոյն իսկ ենթադրելով՝ որ պարսկա-
 հայաստանի եւ ռուսահայաստանի կցումը թըր-
 քական ազատագրուած Հայաստանին իբր հե-
 աւոր ապագայի մը մէջ կարելիութիւն մը
 հնարաւոր ըլլար նկատել, այդ կարելիութեան
 հիմունքն իսկ խախտել էր՝ առաջին օրէն յայ-
 տարարելը թէ տաճկական Հայաստանի ազա-
 տագրումէն անմիջապէս յետոյ ռուսական ու
 պարսկական Հայաստանը պիտի ապստամբէին
 ռուս ու պարսիկ բռնակալ լուծէն ազատելու
 համար, եւ թէ նոյն իսկ այն պարագային մէջ՝
 ուր այս կամ այն պետութիւնը (այսինքն Ռուսը
 կամ Պարսիկը) պատերազմ հրատարակէր Թուր-
 քիոյ դէմ, Հայը երկուքին դէմ միանգամայն
 իբր պատերազմական երրորդ կողմ պիտի կանգ-
 նէր : Ատիկա ուրիշ բանի չէր կրնար ծառայել
 բայց եթէ պարսկահայոց կացութիւնը վտան-
 դելու (ինչպէս որ վտանգուեցաւ ալ պահ մը),
 եւ մանաւանդ՝ Ռուսը բացարձակ թշնամի դար-
 ձընելով Հայոց՝ թըքահայ դատին յաջողումը
 վերջնապէս անկարելի դարձնել :

Նազարբէկի հոգեբանութիւնը բացատրելի
 է. այդ պարտնը երբեք չէ ունեցած սէր իր ազ-
 գին համար . ազգասիրութիւնը հնօրեայ մաշած
 նախապաշարում մըն էր իր ի ծնէ իմաստակ
 ուղեղին համար . ինք « գրքական » յեղափո-
 խականի, թէօրիական գործիչի ծանօթ տիպարն

էր, զուրկ իրականութեանց զգացումէն՝ առանց որուն ոչ մէկ դատ չի կրնար յաջողիլ այս աշխարհիս վրայ. իր նպատակը վսեմ ժեսթերով սոնքալ էր այս կամ այն օտարազգի յեղափոխականին առջեւ՝ քան իրական օգուտ բերել իր դժբաղդ ցեղին: Աւելի յանցաւոր է ըստ իս՝ հայ հասարակութիւնը, որ չէ փութացած այդ ծրագիրը մերժել՝ իբր անհարազատ արտայայտութիւն հայ ընդհանրութեան ձգտումներուն եւ քաղաքական ուղեգծին. ընդհակառակն Հայոց յեղափոխական տարրը այդ ծրագիրը ընդգրկած է, եւ որովհետեւ ինքն է եղած 1888էն մինչեւ 1897՝ Հայութեան ամենէն շարժուն ու ձեռներէց մասը՝ աշխարհիս առջեւ ցոյց տուած է ամբողջ հայ ազգը իբր համերաշխ այդ ծրագրին:

Ատիկա ունեցաւ այն միակ արգիւնքը որ անխուսափելի էր. ոուս կառավարութիւնը՝ 1890-91էն սկսեալ՝ որոշապէս հակառակորդ դարձաւ տանկահայ դատին: Մինչեւ 1890, ոուս կառավարութիւնը, եթէ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով՝ իր հպատակ Հայոց նկատմամբ թիւովարմունքներ ունեցած էր՝ (անոնք ալ ոչ տեւական, քանի որ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆին յաջորդած էր հաշտասէր Շէրէմէթիէվ մը), թրքախայոց դատին նկատմամբ միշտ պահպանած էր համակրական դիրք եւ անոնց հակաթուրք պայքարին խրախուսիչ ու աջակից ընթացք:

«(Պատերազմից յետոյ . . .) Կովկասում, գլխաւորապէս Թիֆլիզում, կը գրէ Ակնունի՝ դեռ բուն կերպով շարունակուում էր այն պրոպագանդը, որ պատերազմի օրերից արդէն մղուում էր յօգուտ Թիւրքաց Հայերի ազատութեան: Կովկասի Հայոց մամուլը, թէեւ ենթակայ ուսաց գրաքննութեան, բարձրագոյ բողոքներ էր արձակում Թիւրքաց բռնութիւնների դէմ: Ամէն կողմ ազատ հանգա նակութիւններ էին կատարում յօգուտ Թիւրքահայ սովետների, Թիւրքահայ պանդուխտների, Թիւրքիայում գոյութիւն ունեցող հայ կական ընկերութիւնների: Բուն գործունէութեան շրջան էր այդ: Արարատեան նահանգներից կամաւորներ, պրօպագանտիստներ քաջալերողներ էին անցնում սահմանը եւ դէպի ստրկութեան ձորերը տանում՝ ապստամբութեան հրաւերներ: Բաֆֆին իր հիմայիչ վէպերին մէջ այդ ապստամբութեան ծրագիրն էր տալիս. Արծրունին կրակոտ յողուածներով հայկական ինքնավարութեան այնքան գրաւիչ գաղափարն էր ժողովրդականացնում, իսկ Բաֆայէլ Պատկանեան ուղիւն սրտում մարտի մոխրածածկ կրակն էր բորբոքում. . . . Նոյն իսկ Թիւրքահայ գրողները՝ Մերէնց իր վէպերով եւ Փորթուգալեան իր յօղուածներով՝ Կովկաս էին ապստամբութեան ընդհանուր պրոպագանտը յառաջ մղելու համար: Մերձեցման խորհրդաւոր շրջան էր: Եւ այդ մերձեցման մէջ կուում կոփուում էր ապագայ կազմի գաղափարն ու ծրագիրը: Կառավարութիւնը այդ շատ շուտ գիտէր: Լաւ գիտէր, որովհետեւ ուսաց հիւպատոսները այդ միջոցներին Թիւրքիոյ Հայաստանի մէջ հայ տարրիկ ամենաշերտ պաշտպաններն էին, շուտ էկզպերում նոյն իսկ գրգռիչներ: Ամենակապիտալիստներն է հրատարակութիւնները Թիւրքիա էին ուղարկում նոյն հիւպատոսների միջոցով, ինչպէս է ամէն տեսակ օգնութիւն. . . .: Բորբոքման շրջանը երկար չտեւեց. 80ական Թուականների կէսին սկսեց «քաղաքական գործադուլ», — տիրեց լուռութիւն Կովկասում, լուռութիւն Կ. Պօլիս, լուռութիւն Եւրոպա: . . . Բայց ահա՛ 90ական Թուականները՝ յուզիչ լուրերով: 1890ի յունիսի 8ին՝ «Ձայնը հնչեց Երզրումի լեռներէն» եւ Կարինի յայտնի ընդհարումը նորից լարեց Կովկասեան Հայերի «ննջած» ուշադրութիւնը. . . .: Դարձեալ շարժում եւ յուզումներ, դարձեալ երիտասարդ ուժերի մի հոսանք դէպի Թիւրքաց Հայաստան, եւ այս անգամ աւելի ուժգին, աւելի կազմակերպուած ձեւով: Շարժումը ընդհանրացաւ: Նա մուտք գործեց գիւղերն անգամ, երեւան եկան կոռուող խմբեր եւ դրա հետ միասին պահանջ՝ կազմակերպելու բաժան բաժան ոյժերը: 1890 Թւի ամառն էր, երբ հիմնադրեց յեղափոխական մի նոր կազմակերպութիւն, «Դաշնակցութիւնը»: Գործին յարեցին հայ հասարակութեան ակաւոր ներկայացուցիչներ, ինչպէս եւ երիտասարդութեան լաւագոյն ուժերը: Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Կարսի մօտ Թիւրքաց Հայաստանի սահմանների վրայ, հանդէս եկաւ ապստամբական մի խումբ, երիտասարդ Կովկասեանի ղեկավարութեամբ: Ոգեւորութիւնը այնքան զօրեղ էր որ շատերը շտապեցին միանալ այդ խմբին, վճռած ներս խուժել Հայաստան եւ բարձրացնել ապստամբու-

գիրն էր տալիս. Արծրունին կրակոտ յողուածներով հայկական ինքնավարութեան այնքան գրաւիչ գաղափարն էր ժողովրդականացնում, իսկ Բաֆայէլ Պատկանեան ուղիւն սրտում մարտի մոխրածածկ կրակն էր բորբոքում. . . . Նոյն իսկ Թիւրքահայ գրողները՝ Մերէնց իր վէպերով եւ Փորթուգալեան իր յօղուածներով՝ Կովկաս էին ապստամբութեան ընդհանուր պրոպագանտը յառաջ մղելու համար: Մերձեցման խորհրդաւոր շրջան էր: Եւ այդ մերձեցման մէջ կուում կոփուում էր ապագայ կազմի գաղափարն ու ծրագիրը: Կառավարութիւնը այդ շատ շուտ գիտէր: Լաւ գիտէր, որովհետեւ ուսաց հիւպատոսները այդ միջոցներին Թիւրքիոյ Հայաստանի մէջ հայ տարրիկ ամենաշերտ պաշտպաններն էին, շուտ էկզպերում նոյն իսկ գրգռիչներ: Ամենակապիտալիստներն է հրատարակութիւնները Թիւրքիա էին ուղարկում նոյն հիւպատոսների միջոցով, ինչպէս է ամէն տեսակ օգնութիւն. . . .: Բորբոքման շրջանը երկար չտեւեց. 80ական Թուականների կէսին սկսեց «քաղաքական գործադուլ», — տիրեց լուռութիւն Կովկասում, լուռութիւն Կ. Պօլիս, լուռութիւն Եւրոպա: . . . Բայց ահա՛ 90ական Թուականները՝ յուզիչ լուրերով: 1890ի յունիսի 8ին՝ «Ձայնը հնչեց Երզրումի լեռներէն» եւ Կարինի յայտնի ընդհարումը նորից լարեց Կովկասեան Հայերի «ննջած» ուշադրութիւնը. . . .: Դարձեալ շարժում եւ յուզումներ, դարձեալ երիտասարդ ուժերի մի հոսանք դէպի Թիւրքաց Հայաստան, եւ այս անգամ աւելի ուժգին, աւելի կազմակերպուած ձեւով: Շարժումը ընդհանրացաւ: Նա մուտք գործեց գիւղերն անգամ, երեւան եկան կոռուող խմբեր եւ դրա հետ միասին պահանջ՝ կազմակերպելու բաժան բաժան ոյժերը: 1890 Թւի ամառն էր, երբ հիմնադրեց յեղափոխական մի նոր կազմակերպութիւն, «Դաշնակցութիւնը»: Գործին յարեցին հայ հասարակութեան ակաւոր ներկայացուցիչներ, ինչպէս եւ երիտասարդութեան լաւագոյն ուժերը: Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Կարսի մօտ Թիւրքաց Հայաստանի սահմանների վրայ, հանդէս եկաւ ապստամբական մի խումբ, երիտասարդ Կովկասեանի ղեկավարութեամբ: Ոգեւորութիւնը այնքան զօրեղ էր որ շատերը շտապեցին միանալ այդ խմբին, վճռած ներս խուժել Հայաստան եւ բարձրացնել ապստամբու-

Թեան դրօշը : Մակայն ոգևորութիւնը շատով ջլատեց : (Տիտս) կառավարութիւնը որ քաջ գիտէր սեղան դարձածը և յորտովիև հաշտ աչքով էր նայում, ՅԱՆԿԱՐԾ ՓՈՒՍԵՅ ԻՐ «ՏԵՍԱԿԷՏ»Ը : Պետերպուրգից ողորկուած հրամաւ ի նախնական ուստիկանութիւնը ցոյց տուց իր «ատաւները» : Մի քանի սեճեր , որոնք հայկական շարժման գլխաւոր դ՛կավարներն էին համարուած , հրահանց ըստացան ձեռք վերցնել այդ գործից , « երէ չեմ ուզում ամենաճակեր պատասխանատուութեան ևնրարել » : Խիստ կարգադրութիւններ եղան դէպի Հայաստան փոխադրող զէնքերի և մարտկանց դէմ . տեղի տեկց և մի քանի խոզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ . ի յրումն այս յորտի , Արտիտեանի խումբը , որ սանմանի վրայ մի ընդհարումից յետոյ ձերբակալուած և բանտարկուած էր , ևերարկեց սևտփոր խտտութիւնների և ինչպէս յայտնի է , վերջումն էլ տաժանակիր աշխատանքների « յորիւակ այրոց » :

Ակնունի այս բոլորը կը պատմէ առանց այդ « յանկարծական փոփոխութեան » պատճառը վնասողու ո եւ է մտահոգութեան : Պատճառը ուրիշ չի կրնար ըլլալ բայց եթէ Հնչակեան ծրագիրը , 1890ի Պոլսոյ ցոյցով արդէն գործադրութեան ճամբու մէջ մտած , եւ որ « ոռւսական Հայաստանը Ռուսի բռնակալ լծից ազատելը » իր հիմնական (թէպէտ հեռուոր) նպատակներէն մին կը համարէր : Ակնունին ինքն ալ եթէ ըլլար ոռւս կառավարութեան վարիչ , պիտի ետ կենար օգնելէ շարժման մը որուն յաջողումը մեկնակէտը պիտի ըլլար Ռուսիոյ դէմ հայկական ապստամբութիւն մը :

Հակառակ ատոր , ոռւս կառավարութիւնը նորէն « բացարձակ » եւ վերջնական ընդդիմութեան դիրք մը չէ բռնած այդ պահուն թրքահայոց շարժման հանդէպ . ահա ուշագրաւ դէպք մը զոր կը պատմէ Ակնունի և որ կ'ապացուցանէ այս իրողութիւնը .

« Խստութիւնները սկսեցին , ճշմարիտ է , քայց որոշ վերապահութեան : Եւ այդ պատճառով կառավարութեան բոլոր կարգադրութիւնները Հայոց շարժման դէմ՝ աշխատում էին պահել գաղտնի , ծածկուած հասարակութիւնից , վարագուրուած : Բնորոշ փաստ : Հանրածանօթ մի հայ , Թիֆլիսաբնակ , 1894ին կանչուած է Թիֆլիսի նահանգապետի մօտ ,

որ յալոնում է նրան , Թէ կառավարութիւնը այժմ չէ կարող հաշտ աչքով նայի հայկական շարժման , եւ այդ պատճառով պէտք է հեռու մնալ ո եւ է պրոպագանտայից : Հայ գործիչը պատասխանում է . « Կովկասեան Հայերը պատերազմից յետոյ մինչեւ այժմ էլ նոյն համոզման մէջ են , որ կառավարութիւնը դէմ չէ թրքաց Հայերի շարժման , եւ այդ պատճառով ամէն ոք ձգտում է ըստ իր կարողութեան օգնել տանջուող եղբայրներին : Սակայն այժմ եթէ որ եւ է պատճառով կառավարութիւնը փոխել է իր հայեցակէտը , իմ կարծիքով , լաւ կը լինէր պաշտօնապէս այդ մասին յայտարարել , որպէս զի Թէ՛ Հայերը զգոյշ լինին եւ Թէ՛ ծանր Թիւրքիմացութիւնների առաջն առնուի : » Նահանգապետը , համակրելով առաջարկին , յայտնում է որ ինքը՝ անկարող ո եւ է քայլ առնելու , կը զեկուցանէ կառավարչապետին , խնդրելով նրա կարծիքը : Մի քանի օրից յետոյ բարեմիտ նահանգապետը տեղեկացնում է հետեւեալը . « Ես յայտնեցի ձեր առաջարկը կառավարչապետին , սակայն նորին պայծառափայլութիւնը նկատեց . որ պաշտօնական յայտարարութիւն չէ կարող լինել , այն պարզ պատճառով որ կառավարչական քաղաքականութիւնը դէպ ի Հարց հարցը կարող է նորից փոխել : »

Կառավարչապետը չէ յայտնած (դէթ այս յիշուած խօսքերուն մէջ) ինչ էր պատճառը կառավարութեան ընթացքին փոփոխման . թեւեւ ինքն իսկ որոշ չէր գիտեր , բայց Փէթերսպուրկի մէջ՝ շատ լաւ գիտէին սնչուչտ : Կառավարչապետին վերջին խօսքը նշանակալից է « կառավարութեան քաղաքականութիւնը կարող է փոխել » . Եւրէմէթիէլ , հայասէր , մարդասէր Ռուս , չէր կրնար ըմբռնել որ ոռւս կառավարութիւնը մշտապէս հակառակ մնար թրքահայ հարցին՝ զոր ինքն իսկ ոռւս կառավարութիւնը հիմնած էր . եւ ինչ որ կապացուցանէ թէ Փէթերսպուրկի կառավարութիւնը իր այդ հակահայ ուղղութեան մէջ յաւերժանալու ուր չէ անխախտ գիտաւորութիւն չունէր , այն է որ՝ հակառակ Փոպետոնոսյեֆեան հայատեսաց կուսակցութեան ջանքերուն , ոռւս կառավարութիւնը՝ աշատամիտ Ռուսերու առաջարկի մը անսալով՝ այդ նոյն Եւրէմէթիէլին օրով իշխան Ուխտումբին եւ Մասալոֆը զրկեց 1896ին

Կովկաս, քննութիւն մը կատարելու Հայոց հաւատարմութեան կամ հակառուսութեան մասին. Ուխտամարտի եւ Մասալոֆի ներկայացուցած տեղեկագիրը նպաստաւոր էր Հայոց. բայց Փոպետոնոսցէֆ ու Կորեմքին յաջողեցան համոզել Չարը որ իրենց թէզը աւելի ճիշդ էր քան Ուխտամարտի ու Մասալոֆինը, ու հայատեացնեքը իրենց փաստերը գտած էին անշուշտ արտասահմանեան հայ գործիչներու ոռուսատեաց ու անգլիամոլ բացորոշ վարմունքին մէջ, որ աւելի պայծառ ու զօրեղ կրցած է երեւալ իբր փաստ քան ինչ որ Ուխտամարտի եւ Մասալոֆ կրցած էին կովկասեան քննութեան մէջ քաղել: Այդ «Նոր» քաղաքականութիւնը անշուշտ կարող էր փոխուիլ, եթէ Հայք խկոյն ջնջած ըլլային Նազարբէկեան ծրագրի հակառուս յօդուածը. բայց ընդհակառակն, Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ այդ պահուն ամենէն գործօն եւ չարժուն մարմինն էր հայ յեղափոխական գործունէութեան, հետզհետէ աւելի կը խորասուզուէր իր հակառուս ուղիին մէջ, զրկելով թրքահայ դատը ոռուսական օգնութենէն, որ դեռ քիչ առաջ՝ դրականօրէն կ'ընծայուէր անոր: Ռուս կառավարութիւնը հետզհետէ ուղղուեցաւ դէպ ի հակառակութիւն թրքահայոց դատին հանդէպ. քիչ յետոյ բոլորովին փոխելով իր քաղաքականութիւնը, Թուրքին պաշտպան ձեւանալով՝ Թուրքիոյ մէջ գերակշիռ ազդեցութիւն ունենալու անգլիական սիստեմն ընդգրկեց, եւ յաջողեցաւ: 1890էն յետոյ է, կը գրէ Պէրար, որ թրքոռուս համաձայնութեան հետեւանով, անգլիական ազդեցութիւնը տկարացած էր Պոլսոյ մէջ:»

Դիտելի է նաեւ, որ Հայք ամենէն աւելի ուժգնօրէն Անգլիոյ յարեցան՝ դէպ ի 1897, այսինքն այն շրջանին երբ անգլիական ազդեցութիւնը տկարացած էր Պոլիս, եւ ոռուսականն ու գերմանականը՝ ամենազօրեղ:

Ակնունի չափազանցեալ եւ գրեթէ յիմարական կը գտնէ այն կասկածանքն ու վախը զոր Ռուսը ունեցած է Անգլիացիին համար. «ամենախելացի ոռուս մարդն էլ իր տրամաբանութիւնը կորցնում է, հէնց որ խօսք է բացուում անգլիական քաղաքականութեան մասին... Գուցէ հին Ռուսաստանը այնքան չէր վախնում մօնղօլական արշաւանքից, որքան ժամա-

նակակից ոռուս դիւանագիտութիւնը՝ անգլիական քաղաքականութիւնից: . . . Ահա թէ ինչու «անգլիական» անուան յանկարծական կապը Կովկասի Հայերի հետ, այն էլ այն ժամանակ, երբ Թուրքաց Հայերի քաղաքական գոյութեան խնդիրը օրուայ առաջնակարգ խնդիր էր քաղաքական աշխարհում, զող պատճառեց Ռուսաց պոլիտիկոսներին: . . .» Արդ, ոչինչ աւելի հասկանալի է քան այդ կասկածանքն ու սարսափը զոր Ռուսը կը զգար Անգլիացիէն. ամէն տեղ ուր Ռուսը ուղած է յառաջանալ, իր դէմը գտած է՝ արգելիչ ժեսթով մը ցցուած՝ Անգլիացին. 1878ին, Հայաստանի ինչպէս Պալքաններու մէջ, Անգլիացին էր որ դէպ ի Պոլիս ճամբան փակեց Ռուսին առջեւ, ու վերջերս՝ նորէն Անգլիացին էր որ ծափոնի միջոցով՝ ջախջախեց ոռուսական տիրապետութիւնը Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ: Շատ բնական է որ Ռուսը վատ տրամադրուէր դէպ ի հայ ժողովուրդը՝ տեսնելով դայն գործիք դարձած իր ամենէն ռիսերիմ թշնամիին: Հայկական տագնապին ամենասուր օրերուն՝ ոռուսական դիւանագիտութեան հակահայ ընթացքին ղլխաւոր բացատրիչ պատճառը Հայոց անգլիամոլութիւնն է: Ակնունի ինքն իսկ իր գրքին մէջ (էջ 42—43) կ'ապացուցանէ այդ իրողութիւնը.

«Պէտէրպոլրգեան շրջաններում եւ Կովկասեան կառավարչապետի ապարանքում աւտամներ էին կրճտացնում (տեսնելով Հայոց համակրութիւնը դէպ ի Անգլիա). վիճակը ընկաւ Հայոց դպրոցների վրայ, եւ նրանք պէտք է չքանային: «Մենք կը փակեմք ձեր դպրոցները, ասաց ներքին գործերի մինիստրը Հայոց կարողիկոսի ներառյացուցելի Պետրոպոլրգում (1897ին) իրրեւ պատիժ այն համակրութեան որով համակրած էին Հայերը դէպ ի Անգլիա:»

Ու Կովկասի հայ դպրոցները փակելէն շատ աւելին ըրին Ռուսները՝ Հայոց անգլիասիրութիւնը պատժելու համար:

Երբ հայկական տագնապը պայթեցաւ՝ Ստանի արիւնհեղութեամբ, ոռուս կառավարութիւնը նախ տարտամ ընթացք մը բռնեց, որ յետոյ որոշապէս հակառակութեան փոխուեցաւ:

Այս մասին ահա թէ ինչ կը գրէ Մաք Բօլ կա-
նոնիկոսը , անգլիացի մեծանուն սզատական
հայասէրը , իր « Սուլթանը եւ Մեծ Պետու-
թիւնները » գրքին մէջ .

« Այս ամբողջ ոճիրը (Սասունի 1894ի
ջարդէն յետոյ բացուած քննութեան միջոցին
Հայաստանի մէջ կատարուած վայրագութիւն-
ները) կատարուեցաւ՝ ոչ առանց հանդիսաւոր
ազդարարութեան մը Ռուսիոյ կողմէն , ինչ-
պէս ցոյց կուտայ Սէն-Փէթէրսպոլըրկի անգ-
լիական դեսպանին մէկ հեռագրին հետեւեալ
հատուածը .

« Նորին Վսեմութիւնը (իշխան Լօպանօֆ)
պատասխանեց թէ երբեք մեծ յոյս չէր ունե-
ցած (Թրքական յանձնախմբէն սպասուելիք)
գոհացուցիչ արդիւնքի մը , եւ թէ կը տարա-
կուսէր որդատի կանչէին Սասունի ջարդը
կատարողները : Իր կարծիքով , սակայն , ա-
մենէն կարեւոր հարցը՝ գիտնալն էր թէ ի՞նչ
պիտի ընէին (պետութիւնները) երբ յանձնա-
խումբն իր աշխատութիւններն աւարտէր :
Անկեղծօրէն կը յուսար որ գործնական առա-
ջարկութիւններ պիտի ներկայացուէին (Անգ-
լիոյ կողմէն) Ռուսիոյ : »

« Ասիկա ուղղակի հրաւեր մըն էր անգ-
լիական կառավարութեան՝ Հայաստանի խնդ-
րոյն մասին Ռուսիոյ հետ բանակցութեան
մտնելու : Ի՞նչ եղաւ (Անգլիոյ) պատասխանը :
Լուռութիւն մը որ համարժէք էր մերժման :
Ասիկա միթէ Ռուսիոյ կասկածներն արժըն-
ցնող ընթացք մը չէ՞ր : Բայց Լօպանօֆ իշխանը
նոր փորձ մը ըրաւ Անգլիոյ հետ համաձայ-
նութեան մտնելու :

« Ռուսիա լրջօրէն վրդոված էր այդ պա-
հուն՝ Չինաստանի յանկարծական վարկաբե-
կումէն , ինչպէս եւ ձափոնի առաջնակարգ
պետութեանց կարգին մէջ յեղակարծ երե-
ւումէն : Ոչ Աւստրիոյ , ոչ Գերմանիոյ , ոչ իսկ
Ֆրանսայի է որ դիմեց Ռուսիա՝ հրաւիրելու
իրեն հետ գործակցիլ Ծայրագոյն Արեւելքի
մէջ , Անգլիոյ ուղղեց իր հրաւերը , անոր հետ
Հայաստանի խաղաղացման աջակցելու ներք-
նիմաց խոստումով : Գարծեալ Ռուսիոյ առա-
ջարկութիւնը մերժուեցաւ , եւ արդիւնքը այն
եղաւ որ , նախ Ֆրանսան եւ Գերմանիան հրա-
ւիրուեցան բռնելու այն տեղը զոր Անգլիա
մերժած էր , յետոյ Հայաստան աւերուեցաւ
ու քայքայուեցաւ , վերջապէս՝ ձափոնին բեռ-

ցուցին պայմաններ շատ աւելի ծանր՝ քան
ինչ որ պիտի ըլլային եթէ մենք ընդունած
ըլլայինք միասին գործելու հրաւերը զոր Ռու-
սիա մեզի ուղղած էր :

« Ասիկա սկզբնաւորութիւնը եղաւ Անգ-
լիոյ կողմացման : Յետոյ եկաւ բարենորոգ-
մանց վիժած ծրագիրը , որուն հանդէպ Սուլ-
թանը վարուեցաւ այնպիսի քամահրանքով ,
որ՝ երեք շաբաթ մինչեւ անգամ չհաճեցաւ
ըսել թէ կ'ընդունի՞ զայն թէ ոչ , ոչ իսկ թէ
կարդացած էր զայն : Ինչո՞ւ հանդուրժեցին
այդ լիբը ընթացքը , եւ ի՞նչ էր այդ բարենո-
րոգմանց ծրագիրը : Այդ ծրագիրը եւ ոչ իսկ
արժէքն ունէր այն թղթին որուն վրայ գրը-
ուած էր , ինչ որ այդ միջոցին ապացուցած
եմ :

« Բարենորոգմանց ծրագիրը , կը յայտա-
բարէր իտալական դեսպանը իր կառավա-
րութեան ուղղած հեռագրի մը մէջ , — որ
մերժեց ո եւ է կապ ունենալ Յանձնախմբին
ու բարենորոգմանց ծրագրին հետ , — անօ-
գուտ պիտի ըլլար » , եւ այդ կարծիքն ար-
դարացնելու համար պատուական փաստեր
կուտար : Իշխան Լօպանօֆը զայն շատ ճիշդ
կերպով անուանեց « անգործադրելի » :

« Բայց եթէ իր առաջին ձեւին մէջ պար-
զապէս անօգուտ էր ան , յետոյ ծիծաղելի ալ
դարձաւ՝ երբ մէկդի ձգուեցաւ միակ ընդու-
նելի պայմանը որ կար անոր մէջ , — այսինքն
թէ բարձրագոյն Յանձնակատար մը (Haut
Commissaire) պիտի անուանուէր կանխաւ ո-
րոշուած ժամանակամիջոցի մը համար եւ թէ
անոր անուանումը պիտի ըլլար Պետութեանց
հաւանութեամբ : Այս պայմանը արդէն քիչ
արդիւնք պիտի ունենար՝ որքան ատեն
ընդունէին որ այդ բարձր Յանձնակատարը
կրնար մահմետական մը ըլլալ եւ Սուլթանին
սովորական հպատակներէն մին : « Եւ այս
պայմանը մէկդի ձգուեցաւ , կ'ըսէ դեսպանը ,
պահպանելու համար համաձայնութիւնը (?)
Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ հետ , որ արդէն ծրա-
գիրը անօգուտ կը նկատէին : »

Գրքին մէկ ուրիշ մասին մէջ , Մաք Բօլ
կը շարունակէ լուսաբանել Հայոց հարցին այդ
ամենաշահեկան փուլին ներքին պատմութիւնը :
Վերստին յիշելէ յետոյ թէ ինչպէս Լօրտ Բօզ-
պէրիի կառավարութիւնը մերժեց պատասխա-
նել Ռուսիոյ երկու անգամ համաձայնութեան

պալու մտքով ուղղած հրաւերներուն, Մաք
րոյ կը գրէ .

Մեր կառավարութեան այս լռութիւնները՝
Հայաստանի մասին իր ունեցած դիտաւո-
րութեանց նկատմամբ, վրդովեցին իշխան
էօպանօֆը, եւ բարեկրօնագրի մը ծրագիրը իր
վախերը հաստատեց : Ան շատ անկեղծօրէն
ըսաւ թէ զայն անգործադրելի կը նկատէր .
եւ հասաւ սա եզրակացութեան՝ գորյայտնեց
ամենայն անվերապահութեամբ՝ թէ Լորտ
Ռօզպէրիի իրական նպատակը Ռուսիոյ սահ-
մանագլխին վրայ նոր Պուլկարիա մը ստեղ-
ծել էր, որ ապագային պիտի կարենար հայ-
կական անկախ Թագաւորութիւն մը դառ-
նալ ռուսական Հայաստանն ալ իր մէջ քաշե-
լով : Իր մտքով՝ ատիկա ճարպիկ շարունա-
կութիւն մըն էր Պերլինի դաշնագրին եւ Թրքո-
անգլիական պայմանագրութեան հակառուս
քաղաքականութեան : »

Այս բոլորէն կ' հետեւի թէ 1. Սասունի
ջարդէն անմիջապէս յետոյ, երբ հայկական
տազնապն սկսաւ, ռուս կառավարութիւնը ո-
րոշապէս հակառակ չէր Հայոց հարցին լուծում
մը սալու, բայց կը սպասէր որ Անգլիոյ կողմէ
գործնական առաջարկութիւն մը ներկայացուէր .
2. Թէ Անգլիոյ՝ այս սկզբնական շրջանին մէջ՝
Ռուսիոյ հրաւերին հանգէպ պահած լռութիւնը
կասկած արթնցուց ռուս կառավարութեան
մտքին մէջ եւ իրեն մտածել տուաւ թէ Անգ-
լիոյ ներքին դիտաւորութիւնը՝ հայկական հարցը
լուծելով Ռուսիոյ առջեւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատ-
ուարը վերջնականապէս հաստատել էր կարելի
է աւելցնել թէ հայ քոմիթէներուն ընթացքը
կ'ամրացնէր ռուս կառավարութիւնը իր այդ
կասկածին մէջ, ու, եկաւ պահ մը ուր այդ
կառավարութիւնը որոշապէս հակառակ գիրք
բռնեց Հայոց հարցին նկատմամբ :

Ռուս գիւտագիտութեան կասկածը անհիմ
չէր . Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ծրագրին
մէջ յայտարարած էր՝ ինչպէս յիշեցի՝ թէ իր
նպատակն էր թրքական Հայաստանն ազատելէ
յետոյ ռուսական եւ պարսկական Հայաստանն
ալ ազատել ու միացած անկախ հանրապետու-
թիւն մը կազմել : Անգլիայի հայաստանական
շարժման խորը ինքնավար Հայաստանի մը սաղ-
մը կազմելով Ռուսիոյ առջեւ պատուար մը
կանգնելու զազափարը կար : Ինչքան ալ գա-

զանական եղած ըլլայ Ռուսիոյ ընթացքը՝ ջար-
գերու միջոցին՝ երբ ամբողջ ժողովուրդի մը
բզկտումին մեղսակցեցաւ իր բռնած գիրքով,
զիւանագիտօրէն ճիշդ էր իր հաշիւը՝ այդ առա-
ջին շրջանին՝ երբ Անգլիա կուզէր լուծել հայ-
կական խնդիրը՝ ներքնապէս հակառուս ձգտու-
մով : Ո եւ է եւրոպական պետութիւն միւսնոյն
կերպով պիտի վարուէր՝ նմանօրինակ պարա-
գաներու մէջ : Ֆրանսա վերջերս որոշապէս յայ-
տարարեց թէ ոչ մէկ պետութեան (մանաւանդ
Գերմանիոյ) թոյլ չի կրնար առ որ Ալէքիոյ
սահմանակից Մարօքի մէջ հաստատուի : Ռու-
սիա չի կրնար յօժարակամ ընդունիլ որ իր
ճամբուն վրայ ինքնագլուխ (եւ հակառուս)
Հայաստան մը գտնուի, որ զէպ ի Միջերկրա-
կան եւ զէպ ի Պոլիս իր յառաջնադարացութեան
արգելք ըլլայ եւ կովկասի Հայոց համար ալ
մշտական խռովութեան եւ անհաւատարմու-
թեան զրդիչ մը, — ինչպէս որ Անգլիա երբեք
չէ թոյլ տուած եւ թոյլ պիտի չտայ երբեք որ
Իրլանտա նոյն իսկ ինքնավարութիւն ունենայ
(գիտնալով որ ինքնավար Իրլանտա մը Անգլիոյ
կողմ ի վեր ցցուած զանակ մը կրնայ ըլլալ) :
Ինչ որ Իրլանտացիք կրնան յուսալ Անգլիայէն,
— եւ այժմ արդէն սկսած են աւելի գործնա-
կան ըլլալ, — իրենց բացարձակ հաւասարու-
թիւնն է անգլիական օրէնքին առջեւ եւ իրենց
ցեղային ինքնութեան պահպանումն ու զարգա-
ցումն է՝ առանց քաղաքական ինքնագլուխ գո-
յութեան : Ինչ որ Հայերը կրնային յուսալ Ռուս-
ներէն, թրքական Հայաստանի մէջ հաստատումն
էր այն խաղաղութեան, ապահովութեան, նիւ-
թական ու բարոյական բարգաւաճման, ցեղա-
յին զօրացման պայմաններուն որ տիրած էին
ռուսական Հայաստանի մէջ մինչեւ Ալեքսանտր
Բ.ի մահը եւ որոնք՝ թէպէտ մասամբ չարափոխ-
ուած՝ ապահովապէս պիտի վերահաստատուէին
Զգտելով Ռուսիոյ սահմանակից քրիստոնէ Հա-
յաստանի մեջ Ռուսիայէն անկախ՝ Եւրոպայի
պաշտպանութեամբ պահպանուած ինքնավարու-
թիւն մը ձեռք ձգել՝ Հայերը դիմած եղան բա-
ցարձակ անկարելիութեան մը, անլուծելի հարցի
մը, որ միշտ անլուծելի պիտի մնայ ցորքան
իրենց « ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՏԷՍԼԸ » այդ շրջանա-
կին մեջ զետեղեն եւ այդ ձեռով ուղեւ յուծել :
Հայերը պէտք էր ջանային նախ՝ ազատիլ

Թրքական ընծիմի դժոխքէն . ստանալ շնորհիւ Ռուսին՝ ապահովութիւն եւ հանգստութիւն , մարդավարի կեանք , պահպանել ազգին նիւթական գոյութիւնը , զօրանալ , բարգաւաճիլ , եւ սպասել լաւագոյն օրերու՝ դիմելու համար դէպ ի աղգային աւելի բարձր իտէպի մը իրագործումը : Հայերը պէտք էր էն առաջ Ռուսին դիմէին , անոր համակրութիւնը , վստահութիւնը վաստակէին , ապացուցանէին անկեղծօրէն թէ իրենք բնաւ միտք չունին թրքական Հայաստանի մէջ թագաւորութիւն հիմնել , ոչ ալ Ռուսիոյ առջև խոչնդոտ ձեւանալ , թէ ընդհակառակն իրենք միայն կարող են ըլլալ ռահվիրաները ռուսական յառաջխաղացութեան դէպ ի Միջերկրական : Պէտք էր որ Հայերը այսպիսի թաքթիքով մը մղէին Ռուսը՝ շարժելու , « բռնաբար » կախելու , (որովհետեւ Ռուսը միայն Հայաստանի մէջ կրնայ կախել այդ անհրաժեշտ բռնաբար , զոր ոչ մէկ ուրիշ եւրոպական պետութիւն ցարդ չկախեց եւ կախելիք ալ չունի) : Երբ Ռուսը , Հայոց մասին կասկած չունենալով , որոշէր առնել վճռական քայլը , Թուրքին աչքին շողացնէր իր սուրը (միակ լեզուն որ հասկանալի է Թուրքին) այն ատեն մեր հարցը համեստ բայց գործնական լուծում ստացած կ'ըլլար , եւ հայ ժողովուրդը չէր կրեր այն ահաւոր կորուստները զոր կրեց :

Սասունի 1894ի ջարդէն անմիջապէս յետոյ , երբ դեռ ռուս կառավարութեան դիրքը հանդէպ թրքահայոց հարցին անորոշ էր , Հայք կարող էին առնել այդ քայլը , մանաւանդ որ կովկասի գլուխը այդ միջոցին կը գտնուէր Շէրէմէթիէվի պէս հայասէր ռուս մը , որ կրնար կատարել միջնորդի դերը զոր 1878ին կատարեց Արծրունիի ուշիմ դիմումին հետեւանքով՝ Մեծ Իշխան Միխայէլ Նիքոլայէվիչը : Հայք կարող էին վարուիլ այնպիսի ճարպկութեամբ որ Լուպանօֆը ինքն իսկ Հայոց դատին պաշտպան դառնար եւ Ռուսիան վերստանար այն հոգին ու հայեցակէտը որով նկատած էր Հայութիւնը՝ Ալեքսանդր Բ.ի օրով :

Այն պահուն երբ Քալուրի իր ծրագիրը յղացաւ , Ֆրանսա եւ Անգլիա աւելի թշնամի էին քան համակիր՝ Իտալիոյ մը ստեղծման գաղափարին . Քալուրի ճիգը կայացաւ ճիշդ այդ հակառակութիւնները բարեկամութեանց փոխելու

մէջ , որպէս զի Իտալացիք իրենց դէմ ունենան իբր միակ թշնամի՝ Աւստրիացին , եւ իրենց հետ աջակից՝ Անգլիան եւ Քալուրի : Քալուր յաջողեցաւ , եւ Իտալիան կրցաւ կազմուիլ :

Հայք ճիշդ հակառակն ըրին : Բացէ ի բաց իրենց դատը Անգլիոյ ձեռքը յանձնեցին , Ռուսիոյ հանդէպ՝ անսքողաբար՝ թշնամական դիրք բռնեցին , եւ այս՝ այնպիսի պահու մը ուր Ռուսիա՝ եւ իրեն հետ Ֆրանսան ալ՝ առաւել քան երբեք պաղ յարաբերութեանց մէջ էին Անգլիոյ հետ : Եւրոպայի Հայերը անընդհատ ու միմիայն Անգլիոյ կը դիմէին , որոշապէս յայտարարելով թէ միմիայն Անգլիայէն կը յուսային իրենց փրկութիւնը . երբեք Եւրոպայի Հայերը չմտածեցին ռուս կառավարութեան դիմում մը ընել : Պոլսոյ մէջ նմանապէս՝ Հայերը Սըր Ֆիլիք Քըրրիին վրայ կեդրոնացուցած էին իրենց դիմումներն ու յոյսերը : Նոյն իսկ կովկասէն՝ ռուսահայ « ինտելիգենցիա »-ն հարիւրաւոր ստորագրութիւններով խնդրագիր մը ուղղած էր Լոնտոնի անկլո-հայկական ընկերակցութեան , որ զայն տպեց թերթերու մէջ . ու ողբացեալ Առաքել Ծատուրեանը , ռուսահայ ծանօթ անձնաւորութիւն , իր կովկասը ձգած՝ Լոնտոն հաստատուած էր ու անգլիացի հայասէրներու մէջ կ'անցընէր իր ամբողջ կեանքը : Հնչակը այնքան կատաղութեամբ կը յարձակէր ռուս կառավարութեան որքան թուրք կառավարութեան դէմ : Հնչակեանց պիտ նազարբեկը յայտնապէս դաշնակցած էր ռուս ոչնչական Սթէյնիսլաքին հետ , — այնպիսի րոպէի մը ուր հայկական դատը ոչնչականութեան կապելով՝ հայ գործիչ մը միմիայն լիաւ կրնար բերել թրքահայոց հարցին :

Գիտեմ թէ ինչքան սեւ էր դերը զոր կատարեց Լուպանօֆ իշխանը այդ ամբողջ տագնապին միջոցին . պարզ է որ Լուպանօֆ չէր սիրեր Հայերը , եւ բարենորոգումներու անգլիական ծրագիրը եթէ յոռի կը գտնէր , լաւագոյն ծրագրի մը առաջարկը ընել մտքէն չանցուց երբեք . ան վարուեցաւ իբր անխիղճ դիւանագէտ մը , — բայց ոչ աւելի անսիրտ քան Ռոզպէրին կամ Սոլդպէրին , ու իր պատասխանատուութիւնը նուազ խոր է , որովհետեւ ինքը գէթ երբեք ոչինչ խոստացած չէր Հայոց : Չեմ կարծեր որ կ'ուզէր Հայոց բնաջինջ ըլլալը եւ թէ ինք թելադրած ըլ-

լայ Սուլթանին՝ շարդել Հայերը(1) . իր փափաքն էր «խեղդել» Հայոց հարցը , մտածելով թէ անոր յուժուժը՝ այնպէս ինչպէս Անգլիացիք եւ Հայք կը փափաքէին՝ շնաստակար պիտի ըլլար ուստի շահերուն , եւ մտածելով նաեւ թէ՛ Ռուսիոյ համար վայրկեանը անպատեհ էր Արեւելեան հարցը իր ուզած ձեւովը լուծելու . ինք կը կարծէր թէ հայկական շարժումը շուտով պիտի մարէր ինքնին , եւ հարցը պիտի վերջանար այդպէս . այնքան համոզուած էր ատոր որ երբ Զարը՝ իր առաջին պտոյտն ընելու ելած Եւրոպա՝ Վիեննայի մէջ իմացաւ Պոլսոյ 1896ի զարհուրելի կոտորածը , Լոպանօֆ՝ խայտառակուած Զարին հանդէպ որուն ապահոված էր թէ այլ եւս շարդ պիտի տեղի չունենար՝ յանկարծամահ եղաւ յուզմունքէն (2) : Իր հայատեցութիւնը զգուելի եղաւ՝ ոճրագործ արդիւնքներովը որուն յանգեցաւ , բայց՝ ինքնին՝ բացատրելի է . Լոպանօֆ մարտնչեցաւ հայկական ինքնուրոյն եւ հակառուս բեթիմի մը հաստատման դէմ .

« Իշխան՝ Լոպանօֆը տեսայ . կը հեռագրէր Ս. Փէթէրսպուրկի անգլիական դեսպանը 1895ի մարտին . անհամբերութեամբ կը սպասէ

(1) Սուլթանները երբեք պէտք չէն ունեցած ո եւ է օտարի թելադրութեան՝ իրենց բայաները շարդելու համար : Զարդը Թրքական պատմութեան հիմունքներէն մին է :

(2) Ահա ինչ կը գրէ Պերար այս մասին . « Կ'ըսեն թէ պարկեշտ ու բարի Ֆրանց-Յօզէֆը կը փորձէ , Վիեննայի մէջ , իշխան Լոպանօֆի սիրտը շարժել եւ համոզել զայն միջամտելու ի նպաստ հայ ժողովրդեան մնացորդին : Իշխանը չ'ընդունիր կատարուած վայրագութեանց ճիշդ ըլլալը , եւ ցաւելով հանդերձ հարկաւոր խտուածեանց մասին , կը յայտնէ թէ անցեալը փակուած է եւ ապագան անամպ . այլ եւս Հայերը հանդարտօրէն պիտի կրնային իրենց վաճառականութեամբ զբաղիլ . կարգը այլ եւս չպիտի խանգարուէր Թուրքիոյ մէջ : Բայց այն կառախումբին մէջ , որով Վիեննայէն Յամբայ ելաւ , յանկարծամահ կ'ըլլայ , եւ բոլոր « շանսէլըրի » ները կը պատմեն թէ այդ զարմանալի մահը հեռագրի մը բացումէն անմիջապէս ետքը տեղի ունեցած է . այդ հեռագիրը 1896 օգոստոս 26ի (Պոլսոյ) կոտորածին լուրը կը բերէր : »

դեսպաններու առաջարկներուն . իր կարծիքով , Հայերը մեծամասնութիւն ունին միմիայն Պիթիսի , Էնկիւրիի եւ Իսկէնտէրունի գաւառներուն մէջ , եւ այդ երեք գաւառները այնքան հեռու են որ կարելի չէ խորհիլ զանոնք մէկ նահանգի վերածել : Հայերը տարածուած են ամբողջ երկրին մէջ , կամ մանաւանդ ամբողջ աշխարհիս մէջ . բայց ճիշդն ըսելով չկայ անկիւն մը զոր կարելի ըլլայ Հայաստան կոչել : Կարելի չէ ուրեմն Լիբանանի կազմակերպութիւնը Հայոց կիրարկելու մտածել : (Կապոյտ Գիրք , 1896, I, էջ 16) :

« Ուրեմն , կը գրէ Պերար այս հեռագիրն յիշատակելով , Հայաստան չկայ : Իշխան Լոպանօֆը այս կարծիքը կրկնեց շատ անգամներ , Հայերը կը ճանչնայ , բայց դժուար պիտի ըլլայ իրեն համար ըսել թէ ո՛ր է Հայաստանը : Ֆրանսական նախարարն ալ իր կողմէն՝ 1896 նոյ. 3ին , երեսփոխանական ժողովին առջեւ յայտարարեց թէ « կարելի չէ կէտ մը որոշել ուր այդ դժբաղդ ազգաբնակչութիւնը ճշմարտապէս մեծամասնութիւն ունենայ եւ ուր կարենայ կեդրոն մը կազմել որու շուրջ կատարուէր տեսակ մը ինքնավարութեան կազմութիւնը : » Կը մոռնար թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը , 1862ի իր մէկ նօթին մէջ , մարքիզ տը Մուլիէի բերնով , յայտարարած էր որ ինք « Ձէյթունը միշտ անկախ եւ հարկէ ազատ ճանչցած էր » : Իսկապէս , 1894էն առաջ , գոնէ երկու Հայաստան կար . եփրատին երկու կողմը , Մեծ ու Փոքր Հայաստանին մէջ՝ որ երկու վկաներ էին երկու անկախութեան , միշտ գոյութիւն ունեցած էին Հայերու երկու հոծ կեդրոններ , Սասունը եւ Ձէյթունը : 1894ի պայքարը առաջինը գրեթէ բնաջինջ ըրած էր : Բայց երկրորդը 1895ի ապրիլին դեռ անեղծ էր : Եթէ նոյն իսկ այդ Հայաստանին վրայ սահմանափակուէին , եթէ կամաւ զանց առնէին միւս գաւառներն ուր Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին , կրնային դարձեալ Ձէյթունին կիրարկել Լիբանանի բեթիմը եւ հայկական պահանջմանց գոհացում տալ : »

Պերար ինքն ալ կը մոռնայ սակայն որ՝ եթէ 1895ին Լոպանօֆ այլ եւս Հայաստանի մը գոյութիւնը կ'ուրանար , 1878ին՝ Լոպանօֆի ա՛զգը , Ռո՛ւսն էր որ՝ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ՝ Լորիս-Մէլիքօֆի բերնով՝ Հայոց մասնանիչ կ'ընէր

ոչ միայն Զէյթունը, այլ ամբողջ Կիլիկիան, կը թելադրէր ա՛յնտեղ զետեղել հայկական հարցը, ձգտել հո՛ն ունենալու Լիբանանի նման բեժիմ մը, եւ կը խոստանար օգնել դրապէս այդ ծըրադրին յաջողութեան: Հայերը, Մեծ Հայաստանի երազով զինովցած, ուշադրութիւն իսկ չդարձուցին այն միջոցին այդ թելադրութեան վրայ: 1895ին ոուս զիւանագիտութիւնը ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ կրկնել, իր կարգին, ինչ որ անգլիական զիւանագիտութիւնը ըրած էր 1878ին: Լոպանօֆ գոնէ կ'ընդունի եղեր որ եւրեք դաւառի մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմեն. բա՛ն մըն է. Սոլզպէրի Կիպրոսի դաշնագրին մէջ աւելի յառաջ կ'երթար, « ինքնավարութեան անկարող » հռչակելով Հայերը եւ նոյն իսկ « անկախութեան չբաղձացող », եւ ատիկա՝ ա՛յնպիսի շրջանի մը ուր Հայերը Մեծ Հայաստանի մէջ իրական ու հոծ մեծամասնութիւն կը կազմէին եւ շատ լաւ կարող էին՝ եթէ Անգլիա լրջօրէն ուզած ըլլար՝ ինքնավար բեժիմ մը կազմել:

1895ի ամառը, Հայոց Կաթողիկոսը, յուսահատած եւրոպայէն, Հայաստանի սպառնացող ահեղ վտանգէն սարսփած, դիմեց Զարին: Սակայն այդ դիմումը ընելէ շատ առաջ, « Հայրիկ »ը Լոնտոնի Անգլո-հայկական ընկերակցութեան օրհնութեան կոնդակ էր ղրկած, եւ այդ ընկերակցութիւնը անխոհեմօրէն զայն լրագիրներու մէջ սպած, մասնաւոր տպագրութեամբ ալ հարկւրաւոր օրինակներով հրատարակած էր. օրինակ մը ձեռքն անցած էր Լոնտոնի ոուս զեսպանին, որ իսկոյն հաղորդած էր զայն Փէթէրսպուրկ. ոուս կառավարութիւնը այդ իրողութենէն շատ անխորժ տպաւորութիւն էր կրած, եւ զխտողութիւն էր ըրած կաթողիկոսին, ու այդ օրէն է որ էջմիածնայ մասին ոուս կառավարութեան ունեցած կասկածները շատ աւելի շեշտուեցան եւ հսկողութիւնն ու խիստ վարմունքը սաստկացան էջմիածնայ եւ Հայոց Կաթողիկոսին նկատմամբ որ այլ եւս նկատուեցաւ իբր Հայոց « անջատողական » ծրագրին պարագլուխ: Այդ Կոնդակը ղրկելու գաղափարը Լոնտոնի հայ գործիչներէն՝ ոմանք ներշնչած էին « Հայրիկ »ին. « Հայրիկ »ը, լնագորէն զգալով վտանգաւոր հետեւանքները այդպիսի ա-

րարքի մը, տարի մը մերժած էր զայն գործադրել: Այս սխալին մէջ՝ « Հայրիկ »ը չէ որ մեղադրելի կը գտնեմ. « Հայրիկ »ը քաղաքագէտ մը չէ, սրտի մարդ մըն է, Հայոց ամենէն մեծ « ներշնչողը » ժ.թ. գարուն, մեր ժամանակակից Առաքեալը. մեղադրելի են անոնք որ զինքը մղեցին այդ քայլը առնելու, եւ մեղադրելի են մասնաւոր անգլո-հայկական ընկերակցութեան անդամները որոնք հրապարակած են այդպիսի գրութիւն մը՝ չնկատելով որ ատիկա Հայոց Կաթողիկոսը շատ փափուկ ու փշոտ գիրքի մը մէջ կը գնէր(1): Ա.մէն պարագայի մէջ, Հայոց

(1) Պ. Մ. Չերազ, որ այդ շրջանին՝ միակ հայ գործիչը եղած է Հայոց անգլիամոլութեան վտանգը ցոյց տուող, այս մասին գրած է հետեւեալը:

« Փոխանակ պարսպ սեղը ինքզինքը վրտանգելու՝ Լոնտոնի Անգլո-հայկականներուն ղրկելով (ինչպէս կը ծանուցանեն իրենց լրագիրներուն մէջ) «նուէր» մը, «կոնդակ» մը եւ « օրհնութիւններ », (ինչ որ մենք ալ ընդունած էինք իրենցմէ առաջ բայց զոր խոհեմ չէինք համարած յիշատակել, իմացած ըլլալով որ ոուս կառավարութիւնը ազդարարած էր ն. Ս. Օժուժեան թէ լաւ աչքով պիտի չտեսնէր իր յարաբերութիւնները Անգլիա գտնուող անձերու հետ), փոխանակ իր ժամանակը կորսնցնելու մարդոց հետ որոնք ուրիշ բան չեն կրնար տալ Հայոց բայց եթէ բառեր, բառեր ու բառեր, Կաթողիկոսը լաւագոյն բան մը պիտի ընէր եթէ պատրաստէր հայկական հարցի մասին յիշատակագիր մը, ներկայացնելու համար Զարին՝ ն. Կ. Վեֆափառութեան հետ իր ունենալիք տեսակցութեան միջոցին: Սուլթանը աւելի կը սարսափի Ռուսիոյ վեֆապետին մէկ բառէն քան բրիտանական խորհրդարանին բոլոր բառերէն . . . եւն: (Մուսէնի, 1894, Ապրիլ:) — . . . Այդ Պարոնները դարձեալ կը շարունակեն իրենց «հայասիր»ութիւնը, եւ այս օրերս ալ «Տէյլի Նիւզ»ին մէջ ծանուցեր են թէ Կաթողիկոսը էջմիածնէն իրենց ուղղած է նամակ մը (որ միշտ նոյնն է) որով « ջերմագին համակրութիւն կը յայտնէ անգլո-հայկական ընկերութեան դիմումներուն, եւ թէ այդ ընկերակցութիւնը (որ երեք անգամ ունի միայն երեքն ալ անգլիապատակ) որոշած է ղրկել

Հայրապետին առաջուց հանդիսաւորապէս յայտնած անգլիասիրութիւնը՝ երբ դեռ Չարին դիմում չէր քրած, ապարդիւն դարձուց զիմումը զոր 1895ին ըրաւ « Հայրիկ »ը Չարին: Սասունի 1894ի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ՝ Հայրիկէն դիմում մը, էն առաջ Չարին ուղղուած, կարող էր մեծ արդիւնք ունենալ. 1895ի ամառը՝ արդէն շատ ուշ էր: Ռուս դիւանագիտութիւնը որոշապէս հակահայ ուղղութիւն մը տուած էր արդէն իր քաղաքականութեան. Ռուսերը, սաստիկ գրգռուած էին այն ծայրայեղ ու վրան-բաց անգլիասիրութենէն զոր Հայք ցոյց կուտային: Պոլսոյ հայ պատրիարքարանին կողմէ այդ շրջանին մէջ Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններուն զիմումներ ընող կարեւոր անձնաւորութիւն մը (որ ինքն իսկ վերջերս կը պատմէր ինծի այդ ուշագրաւ իրողութիւնը) երբ վերջ ի վերջոյ Պոլսոյ ոռուսական դեսպանատունը զիմաց՝ Ռուսիոյ աջակցութիւնը խնդրելու համար, սա պատասխանն ընդունեցաւ զինքն ընդունող դեսպանատան պաշտօնեային կողմէն՝ « Սխալ գուռ էք զարկեր. Սըր Ֆիլիք Բըրբրին գացէք »: Վայրագ ու զզուելի պատասխան, բայց որ թեւ լաղրական է ու բացատրիչ, — ու վերջապէս բացատրելի ալ է, որովհետեւ Բըրբրի՝ որ մեծ պատասխանատուութիւն ունի Հայոց աղէտքին մէջ՝ Հայոց խնդիրը իր ասին անցուցած ըլլալը ամենամեծ իրողութիւնը ու վտանգաբեր ցուցամուտութեամբ կը տարածէր ամենուն աչքին: Երբ Հայրիկը Չարին զիմելով 1895ի ամառը, փէթէրս-

փէթէրպուրկ, Կաթողիկոսին մօտ, պատգամաւոր մը որ մասնակցի այն ընդունելութեան զոր Ռուսիոյ կայսերական արքունիքը պիտի շնորհէ Ն. Ս. Օժուկեան: Այս պոռոտախօսութիւնները, որոնցմէ քիչ առաջ այդ նոյն ընկերակցութիւնը հրատարակած էր խմբական լուսանկարներ որ կը ներկայացնեն Ն. Ս. Օժուկեան Մկրտիչ Ա. ը՛ երեք անգլիացի դիւանագետներու մէջ, չեն վրիպած անշուշտ ոռուսական արծիւին աչքէն որ կարճատես չէ: Արժանահաւատ թղթակից մը մեզի կը գրէ Վաղարշապատէն թէ ոռուս կառավարութիւնը որոշեք է հսկողութեան ենթարկել այսուհետեւ Կաթողիկոսին թղթակցութիւնը Անգլիա գտնուող անձերու հետ: (ԼԱրմէնի, 1894, Յունիս:)

պուրկի մէջ արտասանած իր քարոզովը յայտարարած էր թէ՛ Հայոց միակ պաշտպանը Ռուսաց կայսրն է, « Պոլսի անգլիական դեսպան Ֆիլիք Բըրբրի, անմիջապէս զիմաց պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեանին՝ յայտնելու իւր զարմանքը (!) ամենայն հայոց կաթողիկոսի խօսքերի առիթով՝ արտասանուած մի այնպիսի բոպէնէն կը հայոց հարցը միջազգային քննութեան նիւթ է, բոլոր մեծ պետութիւններէ հովանու տակ» (1): Բըրբրի՝ կ'արգիլէր Հայոց Ռուսէն օգնութիւն ուզելու իրենց իրաւունքն իսկ ի գործ դնել . . . ու անսանք թէ ի՞նչ կ'արժէր մեծ պետութեանց հովանին . . . :

Տարօրինակն այն է որ Հայք կը յամուռէին իրենց այդ անգլիամուտութեան մէջ, չնըկատելով որ Անգլիոյ հայասիրական ամբողջ շարժումը ուրիշ բանի չէր կրցած յանգիլ բայց եթէ Մայիսեան ծրագրին, որուն մասին յիշեցի վերեւ Անգլիոյ ամենէն ազատամիտ եւ ամենէն անկեղծօրէն հայասէր անձնաւորութեանց մէկուն՝ Մաք Բօլի կարծիքը: Նուպար փաշա միեւնոյն արհամարհանքն ունէր այդ ծրագրին համար, զոր կ'անուանէր « չորրորդ կարգի դպրոցականի մը պարտականութիւն »: Այդ ծրագրին ստորագրումը Սուլթանէն՝ Հայոց կողմէ ողջունուեցաւ իբրեւ իրականացումը հայկական ազատագրութեան. դեռ կը յիշեմ այն անագին խանդավառութիւնը զոր պայթեցուց 10,000 հոգիէ կազմուած հայ ամբոխ մը՝ Պալլաբլի գերեզմանատան մէջ՝ 1895 Մայիս 26ի օրը. կարծես թէ Հայոց թագաւորութեան վերականգման տօնախմբումն ըլլար. կ'երգէին, կը պարէին, կը ճառաբանէին, ատրճանակ կը պարպէին օդին մէջ, հայկական դրօշակ իսկ պարզողներ եղան, եւ իրիկունը՝ բազմաթիւ կառախուսքեր՝ իրենց սուները դարձուցին այդ բոլոր յոյսով գինովցած մարդիկը, որոնք կարմիր դրօշակներ կը թօթվէին պատուհաններէն, ազատութեան երգեր կը գոռային, անցնելով թուրք թաղերու ամբողջ շարքի մը մէջէն: Այդ տօնին անաւոր վաղորդայնը եղաւ Պոլսոյ առաջին ջարդը . . . : Մայիսեան ծրագիրը, զոր ամենքս ալ հրճուանքով ընդունած ենք, որ մինչև ցարդ մեր յոյսերուն խարխիւր կը կազ-

(1) Ակնուցի. « Կովկասեան Վեբեր » :

մէ, որուն գործադրութենէն կը յուսանք մեր վերկութիւնը, ոչ միայն « ոչնչութիւն » մըն էր Մաք Քօլի բառով, այլ եւ ահաւորապէս աղետաբեր եղաւ Հայոց. կարելի է ըսել թէ ջարդերու յղացումը պատճառորոզ շարժաոթիթնեւորէն մին այդ ծրագրին է. զայն կազմողները անխոհեմ ու սխալ գաղափարն ունեցած էին Հայաստանի մէջ հայ եւ մահմետական ազգաբնակչութեանց թիւի հասնելուսուչքեանց վրայ հիմնել կատարուելիք բարենորոգումները: Իր գրքին մէկ ուրիշ մասին մէջ, Մաք Քօլ զայդ ալ մասնանիչ ըրած է. կրկին յիշելէ յետոյ կարծիքը Հոպանօֆի, որ «անգործադրելի» անուանած էր այդ ծրագիրը, Մաք Քօլ կը գրէ:

« Անգործադրելի, արդարեւ. եւ ատկէց զատ աղետաբեր. բարենորոգմանց ծրագիրը քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած էր այդ երկրին մէջ ուր պիտի գործադրուէր: Ատիկա շատ վտանգալից որոշում մըն էր եմէ տէրութիւնները անմիջական միջոցներ ձեռք չառնէին «Մարդասպանին» բազուկը կեցնելու համար: Բայց Պետութիւնները ոչինչ ըրին, եւ եւլտրզ-Քէօշկէն հրամանը մեկնեցաւ Հայերը ջարդելու. եւ ջարդերը սկսան այն նահանգներուն մէջ ուր բարենորոգումները պէտք էր գործադրուէին: . . . Առանց այդ բարենորոգմանց ծրագրին, այդ (Սասունի) ջարդը պիտի բաւէր իր արիւնի ծարաւը ատենուան մը համար յագեցնելու. բայց բարենորոգումները երկու դաւանանքներու պատկանող անձերուն թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած ըլլալով, (Սուլթանը) որոշեց այդ ծրագրին արդիւնքը ջնջել: Թիւի համեմատութիւնները հակաշրջելով, եւ այդպէս ալ ըրաւ, ոչ միայն Հայաստանի մէջ, այլ եւ Անատոլի մէկ մեծ մասին մէջ: Այդ է որ պէտք էր նախատեսած ըլլային ծրագրին հեղինակները, եւ իրենց առաջին հոգը, գիտնալով թէ ի՞նչ մարդու հետ էր իրենց գործը, այդ վտանգին առաջքն առնելն ըլլալու էր: Էն առաջ, Ռուսիա բացէ ի բաց իր կարծիքն արտայայտեց թէ (Սասունի ջարդէն յետոյ քրնսիւթիւն կատարելու համար դրկուած) Թըրքական յանձնախումբը ոչինչ պիտի ընէր եւ թէ բարենորոգմանց ծրագիրը ապարդիւն պիտի ըլլար. բայց անգլիական կառավարութիւնը, պատճառով մը զոր չեմ կրնար գու-

շակել, իր հաւանութիւնը տուաւ Յանձնախումբին եւ բարենորոգմանց ծրագրին, որպէս թէ անոր մէջ կարծէր գտնել անվրէպ « փանասէ » մը Հայաստանի ցաւերուն: »

« Զարմանքով կը նկատեմ, կ'ըսէր ինձ տարի մը առաջ հայ գործիչ մը որ 1895—96ի շրջանին Պոլիս շատ կարեւոր գործունէութիւն ունեցած է, որ դեռ Հայերը Մայիսեան Ծրագրին գործադրութիւնը կը պահանջեն. այդ ծրագիրը թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած է, եւ քանի որ ջարդերէն ի վեր Հայերը ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն չեն կազմիր, եթէ այդ ծրագիրը իրագործուի նոյնութեամբ, արդիւնքը աւելի աննպաստ կ'ըլլայ Հայոց քան մահմետականներուն: Ատիկա հարց մըն է որուն վրայ — անցողակի դիտել կուտամ — լուրջ ու շարութիւն պէտք է դարձնենք. վերեւ յիշած խօսքս փարատքս մը կը թուի, բայց մտածել տուող նկատողութիւն մըն է: Մեր բոլոր դիմումներուն մէջ Եւրոպային, մենք շեշտելու ենք թէ ո՛րքան սխալ էր — եւ է միշտ — Հայոց հարցը թիւի համեմատութեան վրայ հիմնել. Հայերը Պերլինի Վեհաժողովին տտեն բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմէին Հայաստանի երեք նահանգներուն մէջ. Վեհաժողովէն յետոյ, Սուլթանը նախ այդ մեծամասնութիւնը ուղեց վարչական միջոցով մը վերցնել, երեք « հայկական » նահանգները առաւելապէս մահմետականներով բնակուած մօտակայ երեք նահանգներուն հետ կէտուակէս կցելով ու խառնելով, ու երեք նահանգը վեց վիլայէթի փոխելով. իսկ 1895ի բարենորոգմանց ծրագրէն յետոյ, Սուլթանը դիմեց աւելի կտրուկ միջոցի՝ Հայոց մեծամասնութիւնը ջնջելու համար, ջարդի հրամանը տուաւ. ոճիրով մըն է որ պակսեցաւ Հայոց մեծամասնութիւնը. Եւրոպան յայտնապէս նուիրագործած կ'ըլլայ այդ ոճիրը՝ անոր արդիւնքն եղող Հայոց այժմեան փոքրամասնութիւնը հաշուի դնելով Հայաստանի բազրին վճռման պահուն: Ատկէց զատ, եւ էն առաջ, մենք պէտք է նկատել տանք թէ հայ տարրը իրաւունք ունի Հայաստանի մէջ տիրող տարրը ըլլալու եւ իր զարգացման համար ազատ պայմաններ վայելելու, որովհետեւ պատմական տէրն է այդ երկրին, եւ որովհետեւ միակ քաղաքակրթական տարրն է հոն, մտաւորապէս ու

բարոյապէս տիրող տարրը՝ այժմ իսկ՝ հակառակ թուրք զազիր բեթիմինս Վերջապէս, մենք սնդե-
լու ենք մանաւանդ եւրոպական քոնգրոյի պայ-
մանին գործադրութեան վրայ, էական պայմանը
առանց որուն ո եւ է բարենորոգում անկարելի
է Տաճկաստանի քրիստոնեաներուն համար :
Մայիսեան ծրագիրը մենք միշտ յիշելու պար-
տականութիւն ունինք, ոչ թէ անոր կէտ առ
կէտ գործադրութիւնը պահանջելու համար, այլ
իբր փաստ մը որ ցոյց կուտայ թէ պաշտօնա-
կան եւրոպան անհրաժեշտ պէտքը տեսած է
Հայաստանի մէջ մանաւանդ բարենորոգումներ
մտցնելու, եւ իբր իրողութիւն մը որ մեզի ի-
րաւունք կուտայ եւրոպայէն պահանջելու իր
տեսած, հաստատած այդ « պէտքին » անյապաղ
եւ աւելի գործնական եւ արմատական ձեւով
(քան ինչ որ բանաձեւուած է Մայիսեան Մրա-
զրին մէջ) լրացումը : — Գործնական եւ ար-
մատական ձեւը՝ եւրոպայէն նշանակուած ընդ-
հանուր կառավարչի մը հաստատումն է :

Կը գուշակեմ առարկութիւնները զոր ընող-
ներ պիտի ըլլան՝ քննադատութիւնս ջրելու
համար . — Ինչպէս կարելի էր ղիմել կառա-
վարութեան մը որ կ'ատէ Հայերը, որուն նը-
պատակն է ռուսացնել ամբողջ հայ տարրը եւ
որ՝ ասոնցմէ զատ՝ բռնապետական կառավարու-
թիւն մըն է, ազատական ազգի մը համար՝ հա-
կակրելի . Ինչպէս կարելի էր ինքնաբերաբար
երթալ անձնատուր ըլլալ « թշնամի » մը : Այս
տրամաբանութիւնը անշուշտ բոլորովին սխալ
չէ, բայց սխալը հոն է որ այդ տրամաբանու-
թիւնը ամբողջ հարցը չ'ընդգրկէր, այլ անոր մէկ
երեսը միայն : Եթէ Հայ ժողովրդին համար կա-
րելի ըլլար՝ իր ուժերովը ու Անգլիոյ յուրջ ա-
ջակցութեամբը՝ հակառակ Ռուսիոյ ընդդիմու-
թեան՝ իրականացնել իր ծրագիրը, հարկաւ պէտք
էր այդպէս վարուէր ան . բայց Հայք իրենց
ուժերով անզօր էին՝ իրենց դէմ ունենալով թէ՛
Թուրքը եւ թէ՛ Ռուսը՝ իրականացնել իրենց
ծրագիրը . գալով Անգլիոյ, 1894ի Սասունի
դէպքէն առաջ՝ երբեք զինուորական միջամտու-
թեամբ Հայաստանի մէջ ինքնավարութիւն
հաստատել չէր խոստացած . Կիպրոսի դաշնադ-

րութեամբ Անգլիա յանձն առած էր՝ ինչպէս
վերեւ զիտել տուի՝ հսկելու որ Թուրքիոյ մէջ
բոլոր ցեղերուն համար արդարութեան եւ հա-
ւասարութեան պայմաններ հաստատուին . եւ
յայտնի էր որ երբեք Անգլիա՝ միմիայն Հայոց
համար՝ պատերազմ պիտի չ'մղէր Թուրքին եւ
Ռուսին դէմ, մանաւանդ որ Գերմանիոյ պէս
անհրաժեշտ պետութիւն մըն ալ Թուրքին կոնա-
կը կը գտնուէր, Աւստրիա եւ Իտալիա անտար-
բեր, Յրանսա՝ այդ միջոցին՝ Ռուսիոյ կապուած
եւ Հայոց հակառակ : Նոյն իսկ Կլատսթոն, երբ
երկրորդ անգամ նախարարապետ եղաւ (1892-
94), շատ ցուրտ դիրք բռնեց դէպ ի հայկական
հարցը . Սուլթանին կառավարութեան հետ բա-
րեկամական յարաբերութիւնները պահպանելու
ամէն ջանք ըրաւ . Կլատսթոնի դահլիճին ար-
տաքին գործոց նախարարը՝ լորտ Ռոզպերի, եւ
ոչ իսկ ուզեց ունկնդրութիւն մը շնորհել Լոն-
տոնի հայ գործիչներուն որոնք փափաքած էին
խմբովին իրեն ներկայանալ՝ Հայոց կացութեան
վրայ կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւի-
րելու համար . Կլատսթոն իր երկու տարուան
նախարարութեան միջոցին, մէկ բան մը ըրաւ
միայն, Թուրքեանն ու Գայսեանը ազատեց կա-
խաղանէ, այն ալ ոչ թէ որովհետեւ Հայ էին,
այլ որովհետեւ բողոքական էին . անոնց հետ
բռնուած լուսաւորչական Հայերը ոչ մէկ օգ-
նութիւն գտան մեծ Ազատականէն, ինչպէս որ
ոչ մէկ օգնութիւն չգտան նաեւ այդ միջոցին
Վանայ ու Գաղատիոյ մէջ կախուող Հայերը
. . . : Յէն ետքն է որ ժողովրդական շարժ-
ման ազդեցութեան տակ՝ անգլիական կառա-
վարութիւնը առաջարկեց Հայաստանի համար
մանաւանդ բարենորոգմանց ծրագիր մը, ու
Սուլպէրի արտասանեց իր համբաւաւոր — եւ
մեզ համար այնքան ազետաւոր — ճառը, ու-
րով կը սպառնար Սուլթանին : Այդ ճառը
« պիւլֆ » մըն էր պարզապէս . քիչ յետոյ նոյն
Սուլպէրին լեզուն կը փոխէր արդէն, նոր ճա-
ռով մը գրեթէ խնդրելու կ'ելլէր Սուլթանէն
ինչ որ առաջ սպառնալիքով պահանջած էր . ու
նոյն իսկ ազատակալն կուսակցութեան պետ
Ռոզպերին, Կլատսթոնի սրտաշարժ մէկ ճառին
ազդեցութիւնը կտորելու համար, կը յայտա-
բարէք՝ հրապարակային բանախօսութեան մը
մէջ՝ թէ բրիտանական շահերը թոյլ չեն տար որ

Անգլիա հայկական հարցը լուծելու համար բուն միջոցներու դիմէ: Այդ վայրկեանին արդէն որոշ տեսնուեցաւ որ Անգլիա մտադիր չէր Հայոց հարցին համար պատերազմի բռնուելու, նոյն իսկ նաւային ուժեղ ցոյց մը ընելու, ինչ որ սակայն միակ եւ անհրաժեշտ միջոցն էր Հայոց դատը լուծելու, որովհետեւ Սուլթանը ճառերու առջեւ սեղի տուող մարդ չէ: Ուրեմն, պարզ էր որ Հայք ոչ միայն չունէին սեպհական ուժ՝ թրքական Հայաստանի հարցը լուծելու, այլ եւ Անգլիոյ վրայ տեղիք չունէին դնելու այն « բոլոր » յոյսը զոր դրած էին: (1)

(1) Վիքթոր Պերար շատ լաւ խարանած է անգլիական դիւանագիտութեան ոճրագործ ու վատ ընթացքը հայկական հարցին մէջ. « եթէ Անգլիա ճշմարտապէս հոգն ունեցած ըլլար իր պարտականութեանց եւ իր պատուոյն, վճռական քայլը կ'առնէր, եւ ոչ ոք պատմութեան առջեւ պատասխանատուութիւնը պիտի ստանձնէր իր արդարութեան գործին արգելք ըլլալու: Ատի իր ամենաորոշ պարտականութիւնն էր: Երբ կառավարութիւն մը, բովանդակ հանրային կարծիքէն խրախուսուած՝ երեք տարի շարունակ բռնած էր այն լեզուն զոր լորտ մոզպէրի եւ լորտ Սոլզպէրի, առանց կուսակցական խտրութեան, գործածեր էին Եւրոպայի եւ Հայոց հանդէպ. երբ ամբողջ ժողովուրդ մը, իր լրագիրներով, միթիւնկներով, օրինաւոր ժողովներով, իր քաղաքական գործիչներով, գրագէտներով, քարոզիչներով, եւ իր դեսպանատունով. ձեռն ունեցած է դատ մը ձեռքն առնելու եւ դաշնակցելու յուսափատներու հետ, զոր այդ դաշնակցութիւնն իսկ աւելի կը գրգռէր եւ կը մղէր դէպ ի կոտորած, այդ ժողովուրդն եւ այդ կառավարութիւնը այլ եւս իրաւունք չունին, առանց ոճրագործ հանդիսանալու պատուոյ դէմ եւ առանց խոստմնադրութեամբ ըլլալու, պայքարէն դասալիք ըլլալ՝ աչքերնին անդին դարձնելով: Մէկ բառ մը միայն կայ Անգլիոյ քաղաքականութեան համար. Պիղատոսի քաղաքականութիւնը եղաւ ան: Անգլիա եսամոլ եղաւ, ու . . . խոհեմ. վախցաւ իր շահերը վտանգելէ մանաւանդ եգիպտոսի մէջ, եւ ետ քաշուեցաւ: Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հայկական ընկերակցութեանց թախանձանքին վրայ,

Գալով այն առարկութեան թէ Ռուսին կարելի չէր դիմել, քանի որ ան արդէն թրշնամի մըն էր, մեծապէս վիճելի հարց մըն է այդ: Եթէ Հայք մուցած չըլլային բարիքը զոր անցնալին մէջ տեսած էին Ռուսէն, եթէ ըմբռնած ըլլային թէ Ռուսէն ուրիշ լուրջ օգնական չունէին թուրքին փորձանքէն ազատելու համար, եթէ հասկցած ըլլային թէ Ռուսէն վախցուած վտանգը — ռուսացումի վտանգը — նուազ մեծ չարիք մըն է քան թուրք բեժիմին ահաւոր չարիքը (քանի որ ռուսական բեժիմը ապագայ բարեփոխութեան բացարձակ յոյս կը ներշնչէր եւ հայ ցեղը ինքզինքը պէտք էր կարող զգար ռուսացման դիմադրելու միջեւ ազատ օրերուն դալուստը), եթէ Հայք այս բոլորն զգացած ըլլային, պիտի դիմէին Ռուսին՝ առանց նկատի առնելու անոր ժամանակաւոր հակահրութիւնը, եւ ընդհակառակն իրենց բոլոր ջանքը պիտի թափէին այդ հակահրութիւնը ջնջելու համար: Եւ այդ շատ կարելի էր, քանի որ Հայք պէտք չունէին Ռուսին միայն զգացմանցը կոչում ընելու, այլ շահերուն. Ռուսը այնքան իրական չափ ունի Հայուն բարեկամ եւ դաշնակից մնալու, որքան Հայը Ռուսին: Ժամանակաւոր թշնամութիւնները միշտ տեղի կուտան իրական շահակցութեանց երկուստեք ըմբռնումին առջեւ. Անգլիա եւ Ֆրանսա դարաւոր հակառակութիւն ունէին իրարու հետ, Ֆրանսայի հարցին առթիւ քիչ մնաց պատերազմի բռնուէին. բայց ափ մը ուշիմ Անգլիացիներ եւ հեռատես Ֆրանսացիներ՝ այնպիսի ատեն մը երբ դեռ երկու ժողովուրդներուն մէջ ատելութիւնը սուր էր, որոշեցին

Վիքթորիա Թագուհին կոչ մը ուղղեց « Սուլթանին գթութեան »: Ապտիւլ Համիտ պատասխանեց ինքնագիր նամակով մը, ցաւ յայտնելով որ « անգլիացի ժողովուրդը եւ վեհապետութիւնն սխալ տեղեկութիւններ ստացած ըլլան այդ վերջին դէպքերուն մասին (1 փետր. 1896): »

Ես ամենախորին հիացում ունիմ Անգլիացուց վրայ, որոնք նոր ժամանակներու Հռովմայեցիներն են. բայց ոչ մէկ ազգ Հայոց այնքան վնասակար չէ եղած որքան Անգլիացիները:

մերձեցնել երկու աղգերը, ամէն ճիգ թափեցին, եւ յաջողեցան (որովհետեւ երկու ժողովուրդները շահ ունէին մերձենալու) : Էտուարտ է. թագաւորը յանձն առաւ գալ Փարիզ այցելել՝ այնպիսի բոպէի մը երբ Ֆրանսացի հասարակութեան մեծամասնութիւնը դեռ մոլեգնօրէն անգլիատեաց էր, գիտնալով որ մինչեւ իսկ փողոցներու մէջ սուլուելու վտանգը կը սպառնար իրեն (անգլիատեաց Ֆրանսացի լրագիրները մինչեւ իսկ յայտարարած էին թէ Էտուարտ թագաւորը նախատելու համար հրապարակային ցոյցեր կազմակերպել որոշած են) . հակառակ այդ բոլորին՝ եկաւ . Ֆրանսական բարեկրթութիւնը յաղթեց ատելութեան զգացումներուն . ոչ ոք սուլեց հիւրը, բայց առաջին օրը ընդունելութիւնը եղաւ սառնային . Էտուարտ թագաւորը ատկից ալ չվրդովեցաւ, ու երկրորդ օրը՝ Փարիզի քաղաքատան մէջ ընդունուելով՝ արտասանեց թօսթ մը ի պատիւ Փարիզի, զոր անուանեց « անզուգական քաղաքը » եւ ի պատիւ Ֆրանսացի ժողովրդեան որուն սրամտութիւնը ներբողեց : Սառը սկսաւ հալիլ : Երրորդ օրը՝ հասարակութիւնը աւելի սիրալիր էր դարձած դէպ ի հիւրը : Իսկ երբ Լուպէ դնաց Լոնտոն, Անգլիացիք անոր ըրին ընդունելութիւն մը ինչպէս ոչ մէկ վեհապետի չեն ըրած : Մարօքի հարցէն իսկ առաջ, արգէն երկու ժողովուրդները սկսած էին զիրար սիրել : Եւ Մարօքի հարցին մէջ, երեւան եկաւ դրականօրէն թէ այդ երէկուան թշնամիները ո՛րքան իրական շահ ունէին՝ Գերմանիոյ ներկայացուցած վտանգին հանդէպ՝ իրարու հետ դաշնակցելու . Սըր Նիքոլսըն, Ալճեգիրասի Համաժողովին անգլիական պատուիրակը, որ առաջ՝ տարիներով Մարօքի մէջ անգլիական ազդեցութիւնը զօրացնելու համար Ֆրանսական շահերուն դէմ մարտնչած էր, ամենէն անձնուէր բարեկամը եւ պաշտպանը եղաւ՝ Ալճեգիրասի մէջ՝ Ֆրանսական շահերուն : Այս օրինակը պարզապէս ցոյց կուտայ թէ կարելի է, եւ պարտականութիւն է, ազգի մը համար՝ երբ մեծագոյն թշնամի մը դէմ պէտք է պաշտպանուիլ՝ թշնամի նկատուած բայց նմանօրինակ շահեր ունեցող ազգ մը բարեկամ դարձնել :

Իսկ եթէ իրօք բացարձակապէս անկարելի էր ո եւ է յոյս դնել Ռուսին վրայ, — բան մը որուն

ես չեմ համոզուած, — այն ատեն Հայերը պէտք էր ըմբռնէին որ մաթեմատիքական անհարութիւն մըն էր իրենց համար՝ ո եւ է արդիւնքի հասնիլ Թուրքն ու Ռուսը միանգամայն իբր թշնամի ունենալով, հետեւաբար եւ պէտք էր՝ կա՛մ Թուրքին հետ միանային Ռուսին դէմ եւ կա՛մ հայկական հարցը սուր ձեւով պայթեցնելէ առաջ՝ սպասէին Ռուսիոյ վերանորոգման՝ ազատական Ռուսիոյ մը օգնութեամբ զայն լուծելու համար : Սպասել կարո՛ղ էին. կրեացիք եւ Մակեդոնացիք ալ, միեւնոյն կացութեան մէջ ըլլալով հանդերձ, Պերլինի վեհաժողովէն մինչեւ հայկական տագնապը՝ սպասած էին, ըմբռնելով որ մեծ ապստամբութիւն մը յարուցանելու համար ընդհանուր քաղաքական կացութիւնը բոլորովին աննպաստ էր(1). անոնք ոտքի

(1) Երկայն կ'ըլլայ այստեղ ապացուցանել թէ ինչո՞ւ հայկական դատին համար աննրպիստ կը նկատեմ պայմանները որ կը տիրէին այդ միջոցին : Հայկական շարժումը՝ ինքնին շատ թոյլ, անզօր էր իր ուժերով արդիւնքի մը յանգելու . զայդ Հայք ալ գիտէին եւ իրենց բոլոր յոյսը եւրոպական միջամտութեան վրայ էր : Արդ, 1894ին՝ երբ Սասունի դէպքով բացուեցաւ հայկական տագնապը, բովանդակ եւրոպան ուրիշ կարելոր հարցերով զբաղած՝ հակառակ էր Արեւելեան խնդրոյն բացման . իսկ Հայոց համար եւրոպայի մէջ ո՛չ միայն չկար համակրուծիւն, այլ որոշ եւ սուր հակակրուծիւն . Իտալիա անտարբեր էր բոլորովին, Աւստրիա՝ հակակիր . Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ մէջ, հայատեցութիւնը գրեթէ ընդհանուր էր . « Ռուսիոյ մէջ », կը գրէ Պերար . յիշելով « նախապաշարունները եւ սըխալները որ տարածուած էին Ֆրանսացի եւ ռուս ժողովուրդին մէջ » . « Հայը կը նկատուէր յեղափոխական մը, Ձարին թշնամի մը, հերձուածող մը՝ օրթոտոքսութեան հակառակ, եւ վաշխառու մը՝ չրէային շատ մօտիկ ազգական : Կառավարութիւնը լրագիրներուն հաղորդած իր լուրերուն մէջ կը յայտնէր հայկական շարժման սաստկացումը Կովկասի մէջ եւ Հայոց մեղսակցութիւնը ոչնչական մեքենայութեանց մէջ : Ֆրանսացւոց համար Հայը Անգլիացւոց յաճախորդ մըն էր, ուրեմն Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ թշնամի մը, բողոքականութեան յարող մը, ուրեմն « նենգաւոր Ալպիոնին » գործիք մը : Գալով Անգլիոյ, որուն

ելան այն ատեն երբ Հայոց հեղեղորէն թափած արիւնին շնորհիւ ստեղծուեցաւ կացութիւն մը որ նպաստաւոր էր՝ իրենց՝ կրետացւոց եւ Մա-

վրայ Հայերը ամենէն աւելի յոյս դրած էին, հայկական դատին համար չափազանց գաղջ հետաքրքրութիւն մը ունէր 1894էն առաջ, այն ալ Կիպրոսի դաշնագրին ոգևով ըմբռնուած նիհար հետաքրքրութիւն մը. Սասունի դէպքէն յետոյ՝ այդ հետաքրքրութիւնը փոխուեցաւ՝ նոյն իսկ պաշտօնական Անգլիային մօտ՝ աւելի ջերմ (Թէպէտ ներքնապէս ոչ անկեղծ, ու քիչ խոր, զօռով արձնցած, արուեստականօրէն գրգռուած) համակրութեան. բայց այդ համակրութիւնը մեզի աւելի վնաս բերաւ քան օգուտ, ոչ միայն որովհետեւ Անգլիա իր յարուցած աղմուկին հետեւանքով իր ստանձնած պարտականութիւնը չկատարեց, այլ որովհետեւ այդ պահուն Անգլիա բոլոր տէրութիւններէն ատուած էր գրեթէ այնքան որքան Ռուսիա ռուս-ճափոնական պատերազմէն անմիջապէս առաջ, եւ մեր դատը ատուած Անգլիային ձեռքը յանձնելով՝ մենք ատով իսկ սաստկացուցած եղանք հակակրութիւնը զոր ուրիշ պետութիւններն ունէին մեր դատին համար եւ զայն բոլորովին կասկածելի եւ ատելի դարձուցինք. «Տասը տարիէ ի վեր, կը գրէ Պերար, Անգլիոյ փառասիրութիւնն ու եսասիրութիւնը բոլոր համբերութիւնները յոգնեցուցին. իր յափշտակումները ամբողջ աշխարհիս շահերուն վրէժնասեցին. իր լրագիրներուն յարձակողական շովինութիւնը եւ կոպիտ լեզուն բոլոր ականջները վիրաւորած են: Իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ան ցոյց տուաւ անուղղամտութիւն, եւ տկարներու նկատմամբ վեհանձնութեան ու զօրաւորներու նկատմամբ արժանապատուութեան քացարձակ պակաս: Ա՛լ վիատեցուց բոլոր համակրութիւնները, ընդունելի դարձուց բոլոր կասկածանքները, եւ անգլիատեցութիւնը՝ աշխարհիս գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն մէջ՝ կառավարութեան ամենադիւրին գործիքն ըրաւ: Ոչ ոք այլ եւս կրնայ հաւատալ իր անշահախնդրութեանը: Երբ կրօնքի կամ մարդկայնութեան վրայ կը խօսի, ամբողջ եւրոպա ուսերը կը թօթվէ: Ահա ինչու Սուլթանին ամբաստանութիւնները Անգլիոյ դէմ առանց բռնութիւն ընդունուեցան,

կեդոնացւոց համար. ատկից զատ, թէ՛ կրետացիք եւ թէ՛ Մակեդոնացիք գիտցան օգտուիլ ռուսական զօրութիւնէն: Թուրքին հետ միանալով Ռուսին դէմ ելլելու գաղափարը՝ հրէշութիւն մըն է ըստ իս, բայց նորէն աւելի գործնական, աւելի դրական է քան Ռուսին ու Թուրքին դէմ միանգամայն պատերազմ հրատարակելը: Ու եթէ պահ մը Թուրքն ու Ռուսը ձեռք ձեռքի տուին մեզ ջնջելու համար՝ այդ այլանդակ երեւոյթին ծագման պատճառներուն մէջ մենք բաժին ունինք: Այդ նոյն քաղաքագիտական սխալը ատենօք մեր նախահայրերն ալ գործեցին. Արշակ Բ. եւ իր յաջորդները այնքան անորոշ ու երկդիմի գիրք բռնեցին Պարսից եւ Յունաց միջեւ, այնքան փոփոխեցին իրենց ընթացքը՝ մերթ Յունաց եւ մերթ Պարսից մօտենալով, որ վերջ ի վերջոյ Պարսիկն ու Յոյնը՝ երկու ոսոխներ ըլլալով հանդերձ՝ համաձայնեցան Հայաստանն իր անկախութիւնէն զրկելու եւ մէջերնին բաժնելու համար: Գանի որ որոշած էին մեր գործիչները՝ ազգը ոտքի հանել, պէտք էր ընտրէին Ռուսին եւ Թուրքին միջեւ, եւ մէկուն դէմ պայքարին մէջ միւսին անհրաժեշտ օգնութիւնը ստանային:

Լուրջ չէ արդէն այն առարկութիւնն ալ թէ ներելի չէր դիմել ռուս կառավարութեան, քանի որ բռնապետական է ան: Ամէն բան յարաբերական է՝ այս աշխարհիս մէջ: Աշխարհս ինքն իսկ յարաբերականութիւն մըն է, քանի որ պիտի սառի, մեռնի ու փճանայ օր մը՝ բացարձակ կատարելութեան ձգտող մեր բոլոր հոյակապ երազներուն ու մեր առաւել կամ նուազ իրականացնել կրցած բոլոր իտէալներուն հետ: Ամէն գործիչ կը դիմէ դէպ ի իտէալ մը, բայց իրականացման միջոցներուն մէջ՝ յաճախ՝ նոյն իսկ այդ իտէալին սիրոյն՝ զիջողութիւններ եւ զոհողութիւններ անհրաժեշտ են. եւ ասիկա չհասկցողը ոչինչ կարող է իրագործել մեր երկրագունդին վրայ: Իսկ քաղաքական հարցերու մէջ՝ արդէն յարաբերականութիւնը տիրող հանգամանքը կը կազմէ: Փրանց-Յօզէֆ կայսրը իր երիտասարդութեան առաջին օրերուն՝ քստմեկի բռնաւորի դեր կատարած է յեղափոխութեան Իտալիային համար, նոյն կայսրը բարեկամ մը եւ պաշտպան մըն է Աւստրիական Փոլոնիային, եւ Փոլոնիացիք մտքերնուն չեն անցըներ ծուռ նայիլ

Ֆրանսիացիներն՝ որովհետեւ ան բռնաորի պէս վարուած է ատենով Իտալացուց հետ . կը մրտածեն ու կը գործեն իբրեւ Փոյոնիացի, եւ իրաւունք ունին : Ֆրանսիո-ռուս դաշնակցութենէն առաջ : Ֆրանսացիք բարբարոսներու տեղ կը դնէին Ռուսերը . Գերմանիոյ մշտական ըսպանալիքին դէմ ինքզինքն ապահովելու համար՝ Ֆրանսա իբր դաշնակից ընդունեցաւ Ռուսիան, եւ այդ դաշնակցութենէն ի վեր է որ Ֆրանսա քաղաքականապէս բարձրացաւ ու զօրացաւ . թէ ռուսական դաշնակցութիւնը որքան օգտակար էր Ֆրանսային՝ պայծառ հրեցաւ երբ Մանչուրիոյ ձախողութեան երկրորդ օրն իսկ, Վիլհելմ գնաց թանժէ՝ Մարօքի հարցին մէջ Ֆրանսան նուաստացնելու . Բլէմանսօի պէս ջերմօրէն ազատասէր մարդիկ՝ քննադատելով հանդերձ ռուս լեծիմին այլանդակութիւնները, բաղձալով հանդերձ ազատականութեան յաղթանակը Ռուսիոյ մէջ, երբեք չեն առաջարկած Ֆրանսո-ռուս դաշնակցութիւնը քաջբայել, ըմբռնելով որ իրենց հայրենիքին շահերուն համար անհրաժեշտ էր անոր պահպանումը :

Երբ մենէ շատ աւելի յառաջագէտ ու զօրեղ ժողովուրդներ այսպէս կը վարուին, տրդայութիւն է որ մեզի պէս տկար ու վտանգուած, անպաշտպան ազգ մը իր տրամադրութեանը տակ գտնուած միակ նեցուկը մերժէ՝ առարկելով որ անրիժ չէ ան :

Կայ նաեւ ուրիշ կարեւոր նկատելի կէտ մը : Անգլիոյ մէջ, պահպանողական կուսակցութիւնն է որ Ռուսիոյ հակառակ դիրք բռնած է միշտ եւ ռուսական զօրութեան տարածումն արգելելու համար՝ թրքական փտութիւնը պահպանելու անբարոյական քաղաքականութիւնն ունեցած է : Ան է որ 1878ին ջրնջեց Սան-Սթէֆանօի դաշնագիրը, Հայաստանէն դուրս վանեց ռուսական բանակը, Մակեդոնիան թուրքին ձեռքը ձգեց եւ Պուլկարիան ալ պիտի զարձնէր թուրքին՝ եթէ Կլատսթոն մը գոյութիւն չունենար : Իսկ միեւնոյն Անգլիային ազատական կուսակցութիւնը Ռուսիոյ հետ համաձայնութեամբ գործելու փափաքը ցոյց տուած է միշտ (բաց ի՛ դժբաղդարար՝ լորտ Բոզպէրիէն՝ որ կառավարութեան գլուխը եղած միջոցին — 1894—96 — հայկական հարցին ամենէն տաք շրջանին՝ հակառուս ոգով գործեց, ազդեցու-

թիւնը կրելով Անգլիոյ հայասիրական շարժման զրդիչ ու ներշնչող Հայերուն) . Թուրքիոյ հպտակ ազգութիւնները ազատած են չնորհիւ այն ժամանակաւոր համաձայնութեանց զոր Անգլիա՝ իր ազատական կուսակցութեան ճնշման տակ՝ եւ Ռուսիա ունեցած են Արեւելեան հարցին նկատմամբ :

Անգլիացի ազատական կարեւոր անձնաւորութիւններէն շատերը յաճախ այսպանած են Անգլիայի պահպանողականներուն այդ յանցաւոր ընթացքը . Մաք Գոլ կանոնիկոսը, իր «Սուլթանը եւ Պետութիւնները» գործին յառաջարանին մէջ կը գրէր՝ 1896ին . «Մէկ պետութիւն մը կայ որ կրնայ, նոյն իսկ այժմ որ ուշ է արդէն, ազատել Հայերը՝ առանց վտանգի : Ռուսիան է այդ պետութիւնը : . . . Պիտի թողու որ Հայերը կոտորուին, մինչդեռ իր մէկ կորովի խօսքը կարող է մարդասպաններուն բազուկը կեցրնել : Անգլիա սաւնըռուքը սարի առաջ արգիլեց անոր՝ Հայերը ազատելու : Ռուսիա այժմ պիտի արգիլէ՞ Անգլիոյ օգնել Հայոց : Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպանի իր մեծ աւանդութեանց արժանի՞ վրէժխնդրութիւն մըն է այդ : Չեմ կրնար հաւատալ :

«Գալով Անգլիոյ, ան ճանչցած է յանցանքը զոր գործած է անցեալին մէջ, եւ այսօր «քարթ պլանչ» պիտի տայ Ռուսիոյ : »

Դեռ ամիս մը առաջ, իրեն ի պատիւ տրուած հացկերոյթին արտասանած ճառին մէջ՝ Պրայս կ'ըսէր . « . . . Դժբաղդարար հեշտ չէր գործուած չարիքը դարմանել, եւ Անգլիա դժուար կը գտնէր խուսափիլ հետեւանքներէն այն չարիքին զոր ինքը ըրած էր (1878ին) այդ ժողովուրդներուն (Հայոց եւ Մակեդոնացուց), եւ որ անոնց ցաւերը երկարացուցած էր : » Ազատական Անգլիացիները ոչ միայն միշտ խոտովսնած են պահպանողականներուն անխիղճ ընթացքին մեղապարտութիւնը, այլ եւ՝ թէ անհրաժեշտ էր Ռուսիոյ աջակցութիւնը հայկական հարցը լուծելու համար : Ու Պրայս առաջին անգամը չէ որ կը յայտնէ կարծիքը զոր արձանագրեցի Անահիթի վերջին թիւով :

Հայերն է որ պէտք էր ամենէն առաջ հասկցած ըլլային այս բոլորը, եւ եթէ կայ ազգ մը որ ամենէն քիչ էր հասկցած՝ Հայ ազգն էր : Անգլիոյ ամենէն հայասէր եւ ամենէն ազատա-

միտ Անգլիացիները Ռուսիոյ աջակցութեան միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդունէին, իսկ Հայերը կը յամառէին մտածել թէ կարելի էր եւ պէտք էր իրենց հարցը լուծել առանց Ռուսիոյ եւ հակառակ Ռուսիոյ: Այդ հիմնական սխալ հաշուոյն հետեւանքը եղան մեծ կոտորածները՝ որ 1894էն 1896՝ թրքական Հայութիւնը բզկի բզկի ըրին:

Հակառակ այդ զարհուրելի վնասին զոր կրեցինք, նորէն չփոխեցինք մեր ուղեգիծը: — Դրօշակեան կուսակցութիւնը կէտ առ կէտ կրկնեց ինչ որ Նազարբեկեան Հնչակեանութիւնը ըրած էր. թէպէտ երեւան եկած՝ ծրագրով մը՝ որ Հնչակեան ծրագրին հակառուս բանաձեւը չունի, Դաշակցութիւնը իր գործունէութեան ընթացքին մէջ ըրած է ճիշդ միեւնոյն բանը ինչ որ ըրած էր Նազարբեկեան Հնչակեանութիւնը:

Իսկ Պ. Արփիարեան, այն շրջանին երբ վերակազմեալ Հնչակեանութեան գերագոյն ղեկավարն էր, թէ՛ «Մարտ» պաշտօնական թերթին եւ թէ՛ «Նոր Կեանք»ին մէջ անընդհատ կը կրկնէր՝ «Ռուսն է Հայութեան մեծագոյն վտանգը. այն օրը կրբ Ռուսը տաճկական Հայաստան մտնէ, Հայութեան արեւը մարած է:»

Ահա ինչու խրամատը որ հետզհետէ կը լայննար Ռուսին ու Հայուն միջեւ, Կալիցիներեան շրջանին վերջերը՝ անդունդ դարձաւ:

Հայերը չեն որ ստեղծեցին Կալիցիների մը եւ իր արբանեակներուն հայակեր հոգին. բայց իրենք են որ կարելի դարձուցին իրականացումն անոր ոճիրներուն, որոնց վերջինը եղաւ Հայ Եկեղեցւոյ անկախութեան դէմ իր դաւը: Բնականաբար, անգամ մը որ Կալիցիներեան վայրագ ու գազանային ընթիմն սկսաւ ծանրանալ ուսասնայոց գլխուն, հայ ժողովուրդը պէտք էր անոր դէմ ոգի ի բռին մաքառէր, ինչ որ ըրաւ, ու աղէկ ըրաւ. բայց լաւագոյն բան մ'ըրած պիտի ըլլար Հայութիւնը; եթէ առաջուց վարուէր այնպէս որ այդ սուր կացութիւնը չստեղծուէր, եւ Հայ ազգութիւնը ամբողջութեամբ իր ուժերը կեդրոնացնէր միակ թշնամիին՝ Թուրքին դէմ, եւ ուսական զօրութենէն ալ կարենար օգտուել այդ պայքարին մէջ: Նոյն իսկ սակայն այդ ամենասեւ օրերուն, իրողութիւն մը

ու երեւան եկաւ՝ մեծապէս նշանակալից՝ որուն վրայ մենք ուշադրութիւն չենք դարձուցած որքան պէտք է. դպրոցներու փակումէն եւ դպրոցական կալուածներու գրաւումէն յետոյ, Հայոց Կաթողիկոսը ուսական դատարաններուն դիմեց՝ պահանջելու կալուածներուն դարձը Հայոց եկեղեցւոյն, քանի որ անոնք կը պատկանին ոչ թէ հայ դպրոցներուն, այլ հայ Եկեղեցւոյն: Ու դիտելի է որ հակառակ Կալիցիներ թափած բոլոր ջանքերուն, ֆէթէրպուրկի կառավարութիւնը որոշեց՝ Հայոց Կաթողիկոսին խնդրանքն ընդունելով՝ հարցը դատարաններու ճամբով լուծել. եւ ուս դատարանները արձակեցին վճիռ մը նպաստաւոր Հայոց Կաթողիկոսին, եւ հակառակ ուս իշխանութեան: Կըրնա՞ք երեւակայել արդարութեան ժեսթ մը որ նոյն իսկ հազար փարսախ հեռուէն ասոր մօտեանայ՝ Տաճկաստանի մէջ . . . կընա՞ք երեւակայել որ թուրք դատարան մը իրաւունք տայ Հայոց Պատրիարքին՝ ընդդէմ Սուլթանին: Բայց Կալիցիներ չուտով վհատող չէր. կանգ չառաւ այդ վճիռն առջեւ, եւ քանի որ Հայոց Եկեղեցին իր դէմ կը ցցուէր իբր մեծագոյն խոչընդոտն իր հայաջինջ ապուշ ծրագրին, որոչեց խորտակել Հայոց Եկեղեցին. Հայութիւնը ամբողջութեամբ ոտքի ելաւ իր Եկեղեցին պաշտպանելու համար, ու Կալիցիներն է որ խորտակուեցաւ: Բայց այդ յաջողման մէջ՝ Հայոց ուժեղ զիմազրութեան չափ՝ բաժին ունի նաեւ ուս զանգուածին մէջ գտնուող ազնիւ ու խելօք ոգին, որ կը պակսի թուրք զանգուածին մէջ: Մուսա պէյ հասարակ աւազակ մըն էր՝ տասնեակներով խեղճ անպաշտպան զիւղացիներ մորթած. ամբողջ տաճկահայ հասարակութիւնը միացած՝ արդարութիւն պահանջեց թուրք կառավարութենէն. բայց թուրք կառավարութիւնը անպարտ արձակեց քիւրտ աւազակը: Եւ ամբողջ թուրք հասարակութենէն (չին ու նոր՝ բոլորը միասին) մէկ ձայն մը չսարձրացաւ այդ ամենալիբր անարդարութեան դէմ բողոքող, Եթէ ուղեղ ունինք մեր գանկին մէջ, անիկայ կ'ենթադրեմ՝ մտածելու, դատելու եւ բաղդատելու համար է դրուած է հոն:

* * *

Հայոց դիւանագիտական սխալը չ'արդարացնելը ոուս կառավարութեան ընթացքը, որ ոչ միայն անմարդկային եղաւ, այլ եւ վնասակար ոուսական շահերուն: Պէտք չունիմ բացատրելու « անմարդկային » վերադիրը. գիտնալով հանդերձ որ մէկ յօնքի պոստուսով կրնար Մարդասպանին ձեռքը անշարժացնել, ոուս կառավարութիւնը թոյլ տուաւ որ իր քթին տակ խողխողուի ամբողջ ժողովուրդ մը որ պատմական դաշնակիցն եղած էր Ռուսին եւ անոր օգնած էր Արեւելքի ամենակարեւոր մէկ կտորը գրաւելու: Ինչ ալ եղած ըլլար հայ « պոլիտիկոս » ներէն ոմանց բռնած դիրքը, ոուս կառավարութիւնը պարտականութիւն ունէր չչփոթելու հայ ժողովուրդը՝ իր պոլիտիկոսներուն հետ. ոուս կառավարութիւնը մեղանչեց մարդասիրութեան ամենատարրական պարտականութեանց դէմ. քաղաքականութեան հետ ոչ մէկ կապ չունեցող, յեղափոխական շարժման ոչ մէկ մասնակցութիւն չունեցած՝ պարզակէս Հայ ու քրիստոնեայ ըլլալուն համար ջարդուող անգէն ու չուսուական ամբոխներու հանդէպ, որ գթութիւն կը հայցէին, թուրքիոյ ոուս հիւպատոսները ցոյց տուին քստմնելի անգթութիւն:

« Էրզրումի կոտորածների ժամանակ, կը գրէ Ակնունի, այն նոյն քաղաքում ուր 1828ին էջմիածնի Կաթողիկոսին կոնդակն էր տարածուում՝ հրաւէր կարդալով Հայերին աջակից եւ ուղեկից լինել Ռուսաց զօրքին, ուր 1856ին, 1877ին, ինչպէս եւ 1896ին հայ ազգաբնակիւթիւնը իր կեանքն ու պատիւն էր զոհաբերում « ոուսասիրութեան համար », այդ նոյն քաղաքում Ռուսաց հիւպատոսարանը գերմարդկային անխղճութեամբ գոցում էր դռները բռնաւորի սրից խուսափող կանանց եւ մանուկների առաջ, փակում էր ականջները յուսահատութեան աղաղակների հանդէպ: Եւ այդ այն թաղի մէջ ուր մահմետական Պարսկաստանի հիւպատոսը իբր մա'րդապատան էր տալիս եաթաղանից վրիպած քրիստոնեայ զոհերուն . . . »:

Ու տեսանք մինչեւ իսկ ոուս գնդապետ Պըքով մը որ իր խազախներուն հետ սահմանագլուխն անցաւ եւ թուրք զինուորներուն ու Գիւրտերուն միացած՝ թուրք հողի վրայ հրացանի բռնեց հայ զինակիր խումբ մը, անոր ընկերացող քահանայով մէկտեղ . . . Յայտնի է

նաեւ թէ ինչ անխիղճ եղաւ ոուս իշխանութեանց վարմունքը տաճկահայ փախստականներուն հանդէպ, որոնք կովկաս ապաստանեցան քրիստոնեայ պետութեան մը հովանւոյն տակ պաշտպանութիւն գտնել յուսալով: Թրքահայոց նկատմամբ այդ անսիրտ ընթացքն ունենալը բաւական չհամարելով, ոուս կառավարութիւնը կատաղի հալածանք մը սկսաւ կովկասի Հայոց ալ դէմ. աւելորդ է նկարագրել պժգալի հանգամանքը կալիցինեան ըստիմի, ամէն Հայու ծանօթ է ան: Ծանօթ է նաեւ այն զգուշիք դիրքը զոր բռնեց փեթկրսպուրկի ոուս մամուլին մէկ ստուար մասը՝ նահատակուող Հայութեան հանդէպ. ծանօթ են բոլոր զրպարտութիւնները, ստութիւնները, հայհոյանքները, նախատինքները զոր ան թափեց հայ ժողովրդին վրայ, այդ ժողովրդին՝ որ առանց իր պոլիտիկոսներուն ականջ կախելու՝ մինչեւ կալիցինեան ըստիմը, ամբողջ կովկասի մէջ իր խնձոյքներուն առաջին բաժակը « Ռուս թագաւորին » կենացը կը պարպէր, եւ որ Տաճկաստանի մէջ ալ՝ նեղ օրերուն՝ աչքը բնագրաբար գէպ ի ոուս արծիւը կը դարձնէր:

Այդ ընթացքը եղաւ նաեւ « հակաուուս »: Ատեկութիւնը կամ կասկածը որ Հայոց « պոլիտիկոս » ներէն կամ վարիչներէն ոմանց մէջ միայն գոյութիւն ունէր գէպ ի Ռուսը, ոուս կառավարութիւնը իր վարմունքով զայն պահ մը ծաւալեց ամբողջ հայ ժողովուրդին մէջ. ու որքան ալ վտրը ու տկար ըլլայ հայ ժողովուրդը, Արեւելքի մէջ տարածուիլ ուզող ո եւ է պետութեան համար անոր հակակրութիւնը կամ համակրութիւնը էական նշանակութիւն ունի: Այդ ընթացքը մին եղաւ նաեւ այն պատճառներէն որ տիեզերական հակակրութիւն եւ զրուանք յառաջ բերին ոուս կառավարութեան դէմ եւ ոուս-ճափոնական պատերազմին վերջանալէն իսկ առաջ՝ բարոյական յաղթանակն արդէն տուին ճափոնացւոյն, ու նիւթական յաղթանակն ալ տիեզերական բարիքի մը պէս ծափահարելի դարձուցին: Այդ ընթացքով Ռուսը վտանգեց իր ամենէն մեծ փառքի տիրոջը, իր տարածման մեծագոյն ուժերէն մին, Արեւելքի քրիստոնեաներու պաշտպանի, Ասիոյ մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան տարածիչի իր պաշտօնը: Ծէէն ԾԵ Հայաստանի մէջ անցնող գէպերը

ստեղծեցին կացութիւն մը որ մէկհատիկ առիթ մը կ'ընծայէր Ռուսիոյ՝ իր աւանդական թշնամուտն Օսմանցիին վճռական հարուածը տալու, եւ իր զարեթէ ի վեր երազած ճամբան յաղթականօրէն հարթելու ղէպ ի մէկ կողմէն Ալեքսանտրէթ եւ միւս կողմէն Պոլիս: Ջարգերը այնքան անօրինակ վայրագութեամբ մը եւ ընդարձակութեամբ մը կատարուեցան, անոնց յարուցած յուզումը Եւրոպայի եւ մանաւանդ Անգլիոյ մէջ՝ այնքան բուռն եղաւ, որ այլ եւս նոյն իսկ Անգլիոյ պահպանողական կուսակցութեան համար անհնար էր՝ ինչպէս 1878ին՝ արգիլել Ռուսիոյ յառաջխաղացութիւնը Հայաստանի մէջ: Թէ Սասունի 1894ի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ՝ անգլիական կառավարութեան երկզիմք վարմունքին բերմամբ՝ ուսու դիւանագիտութիւնը կասկածոտ դիրք մը բռնած ըլլայ, այդ հասկանալի է. բայց 1895էն յետոյ՝ երբ Հայոց Հայրիկը՝ դարմանելով Հայոց դիւանագիտական սխալը՝ գնաց Ջարին ըսել թէ Հայ Բողոքականներն միակ յոյսը եւ ապաւէնը Ռուսն է եւ Հայոցն ուսու կառավարութեան միջամտութիւնը, երբ անգլիական կառավարութիւնը խոստովանեցաւ իր անկարողութիւնը հայկական հարցը լուծելու, երբ անգլիական հանրաքնն կարծիքը՝ ամօթահար ու խղճահարուած՝ իր ամէն կուսակցութեան պատկանող թերթերով բացէ ի բաց հրաւէր կարգաց Ռուսին մտնել Հայաստան եւ վերջ տալ թրքական խռովութեանց, ուսու դիւանագիտութիւնը ոչ միայն հրէշային ընթացք ունեցաւ՝ մերժելով փրկել ղժբաղղ Բողոքական մը, այլ եւ ամենատխմար վարմունք մը՝ չուզելով օգտուիլ այդ առիթէն որով ի ձայն ամբողջ աշխարհի ծափահարութեանց եւ հաւանութեամբ նոյն իսկ Անգլիոյ պիտի կրնար յառաջանալ ղէպ ի Փոքր Ասիա իր նախընտրած ապուշ թաքթիքով, ան թոյլ տուաւ որ Գերմանիա տարածուի Փոքր Ասիոյ մէջ, կարծեց ատով վրէժ լուծած ըլլալ Անգլիայէն դիւանագիտական պարտութիւն մը կրել տալով անոր, ու կարծեց նաեւ թէ իր ապագայ տիրապետութիւնը Փոքր-Ասիոյ մէջ աւելի ապահով պիտի ըլլար հայ տարրին տկարացումովը. հաշիւը բողոքովին սխալ էր. առանց Հայու, Ռուսը ոչ պատրուակ կրնայ ունենալ ոչ ալ դիւրութիւն Փոքր Ասիոյ մէջ յառաջա-

նալու. իսկ Անգլիա իր կրած դիւանագիտական պարտութեան վրէժը « դրականօրէն » լուծեց ճափոնական պատերազմին փորձանքը սարքելով Ռուսին գլխուն, Մայրագոյն Արեւելքի աշխարհակալութեան ուսական երազը քայքայեց եւ միւս կողմէ Եգիպտոսն ալ վերջնապէս իւրացուց:

Բայց եթէ Ռուսը շատ բան կորսնցուց, մենք Հայերս՝ ըլլալով անհունապէս աւելի տրկար ու փոքր, շատ աւելի կորսնցուցինք քան Ռուսը: Պ. Ամֆիթէաթրօֆ, աղետոգի Ռուս մը, վերջերս ուսական թերթի մը մէջ հրատարակած է յօդուած մը ուր խստիւ կը քննադատէ ուսու կառավարութեան ընթացքը հայկական խնդրոյն մէջ. այդ յօդուածը կը վերջացնէ սատողերով.

« Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, նրա կորուստը ակնհերե է: Թոյլ չտալով Պետութիւններին կատարելու իրանց պարտաւորութիւնները Փոքր Ասիայի Հայերի վերաբերութեամբ՝ նա իր գէժ հանեց Եւրոպայի հասարակական կարծիքը եւ սպանեց հաւատը ղէպ ի իր կոչումը Մերձաւոր Արեւելքում: Ամէն մի փորձ Ռուսաստանի կողմից ընդլայնելու իր երկիրը ի հաշիւ Փոքր Ասիայի, կ'ընդունի Եւրոպայից որպէս յաւակնութիւն հողային կուպիտալիզմի արտադրանք եւ կ'արգիլի պետութիւններէ հաւաքական ուժով: » (Թրգմ. Մշակի):

Այս եզրակացութիւնը ճիշդ չէ. Ռուսը կորսնցուց անբաղդատելի առիթ մը ուր պիտի կրնար՝ նուազագոյն ճիգով՝ գրաւել Հայաստանը եւ ապահովել իր տիրապետութիւնը ամբողջ Փոքր Ասիոյ. այդ տիրապետութիւնը այսօր՝ Ռուսիոյ գործած սխալովը՝ աւելի դժուար է դարձած, քայց ոչ անկարելի. նորէն, ամէն ոք կ'ընդունի որ Հայաստանի մէջ առանց Ռուսին հաճանութեան եւ աջակցութեան ոչինչ կարելի է ընել, ինչ որ թրքական Հայաստանի հարցին լուծման մէջ գլխաւոր դերը իրեն յանձնել ըսել է: Այս պահուն իսկ, Գերմանիա՝ ուզելով օգտուիլ Ռուսիոյ խառնաձիգութիւնէն, փորձեց Սեւ ծովու աւազանին մէջ զանուած հանքերուն մենաշնորհն ստանալ. ուսու կառավարութիւնը փութաց արգիլել զայդ, եւ յաջողեցաւ արգիլել:

Մենք Հայերս եւնք՝ ըր անաւորապէս կոր-

սընցուցինք . Ու այդ կորուստին մէջ, Տաճկահայք են որ ունին մեծագոյն բաժինը . ահագին է անոնց կրած կորուստը . իրենց թիւը մեծապէս պակսեցաւ , այն տեղուանքն իսկ ուր մեծամասնութիւն կը կազմէին , այժմ փոքրամասնութիւն են . աղքատացան , ցրուեցան , բարոյապէս , նիւթապէս ու քաղաքականապէս ջախջախուեցան . կեանքը զոր ստիպուած են ապրելու , հնութեան ստրուկներն անգամ պիտի թքնէին անոր վրայ , եւ այդ կեանքն իսկ՝ ամէն բոլոր պէ վտանգի մէջ է : Ռուսահայոց համար՝ կարելի է ըսել — որքան ալ փարատորքս մը թուի ասիկա — թէ՛ ազգային տեսակէտով աւելի շահած են քան կորսնցուցած . կալիքինեան բեժիմէն առաջ՝ Ռուսահայք անզգալի եւ հզօր մըղումով մը դէպ ի ռուսացում կ'ընթանային . այդ ռուսացումը արդիւնք էր ոչ թէ ռուս կառավարութեան Հայերը ռուսացնելու նպատակով ձեռք առած վարչական միջոցներուն , այլ նախկին հայասէր ռուսական բեժիմին , որ օտարասէր եւ ինքզինքն արհամարհող հայ տարրը կը տանէր բնագոյրէն դէպ ի ինքնաբեր ձուլում մը : կալիքինեան բիրտ բեժիմը ցնցեց կովկասի Հայութիւնը , ազգային ոգին արթնցուց անոր մէջ , ինքնապահպանութեան ուժը տասնապատիկ զօրացուց : Հայ-թաթարական պայքարն է միայն որ իրական աղէտք մը եղաւ կովկասի Հայութեան համար , թէ՛ անձերու կորուստ , թէ՛ նիւթական մեծ վնաս պատճառելով . այդ պայքարն ալ եթէ « խրախուսուեցաւ » կալիքինեան եւ Փլէվէեան զազիր կուսակցութեան , անոր յղացուելը թուրք մտայնութեան մէջ պէտք է փնտուել (Պոլսէն մինչեւ Պաքու) , եւ այդ գազանական յարձակումը գործադրողը , Հայու պատին , ինչքը , կեանքը լղրճելու , յափշտակելու , բզբտելու փութացողը նորէն թուրքը եղաւ , յաւիտենական թուրքը : Պահ մը արեւելեան Հայութիւնը ինքզինքը գտաւ իր երէկուան « տէրերուն » ձեռքը մատնուած՝ երբ դեռ Ռուսին զսպիչ սուրը մահմետական ժանիքներուն վերեւ չէր ցցուած . այն բոլորին իսկ ուր ռուսական սուրին վախը անհետացաւ , մահմետական « տէրերը » իրենց քանդումի դերն սկսան : Միայն թէ պայքարը կ'անցնէր այս անգամ հողի մը վրայ որ ռուսական էր այլ եւս . ու ատոր իսկ հետեւանքով՝ Հայը , ատենով ան-

կարող ինքզինքը պաշտպանելու , կրցաւ հոյակապ դիմադրութիւն մը ցոյց տալ եւ ապացուցանել թուրքերուն որ եթէ իրենք միշտ նոյն գազանները մնացած են , Հայերը կովկասի մէջ փոխուած են ու երբեմնի ստրուկները չեն այլ եւս :

• • •

Այս դիտողութիւններէն շատերը Անանիսի ընթերցողներուն համար նորութիւն չեն . մէկէ աւելի անգամներ պարզած եմ այս էջերուն մէջ՝ համառօտակի՝ ինչ որ այսօր կ'ընդլայնեմ բոլոր հարկաւոր մանրամասնումովը : Այս թերթին առաջին տարուան երրորդ թիւին մէջ երեւցած « Պատասխանատուութիւնները » տիտղոսուած յօդուածովս արդէն իսկ՝ մեծ մասամբ՝ ուրուագծած էի զանոնք : Այդ յօդուածս այն պահուն հայհոյանքներու տարափ մը թափել տուաւ վրաս (մեր մէջ՝ ինչպէս ամէն տեղ՝ կան մարդիկ , որոնց համար՝ իրենցմէ տարբեր մտածողը ատով իսկ ոճրագործ մը եւ աւագակ մը կ'ըլլայ) : Այդ յօդուածս անթերի չէր . կան անոր մէջ կարգ մը մանրամասնութիւններ որոնց սխալ ըլլալը ես իսկ կ'ընդունիմ . բայց այդ յօդուածին մէջ քանի մը հիմնական տեսութիւններ պարզած էի , որոնց զխաւորներէն մին էր թէ՛ « Առանց Ռուսին հաւանութեան եւ գործակցութեան հայկական հարցը չի կրնար լուծուիլ եւ թէ Հայք , փրկելու համար իրենց ազգը կորուստէ՛ պէտք է Ռուսը իրենց բարեկամ դարձնեն » : Իրողութիւնները — որ փաստերուն ամենէն զօրեղներն են — եկան անկից ի վեր հաստատել թէ այդ տեսութիւնները սխալ չէին : Ներկայ ուսումնասիրութիւնս գրած պահուս , ուրախութիւնն ունիմ նկատելու որ արդէն իսկ , այս վերջերս , նոր հոսանք մը սկսած է կազմուիլ Հայոց մէջ , որ ցոյց կուտայ գործնական ոգիի փրկարար զարթում մը : Նոր-Նարը հրատարակեց վերջերս հոյակապ ուսումնասիրութիւն մը Պ. Մանուկ Աբեղեանի , Հայ-թրքական կոխը տիտղոսով , եւ որուն մէջ այդ հըմուտ եւ ողջամիտ գրողը պայծառապէս կ'ապացուցանէր Հայ ժողովրդին համար բացարձակ անհրաժեշտութիւնը ռուսական ուժին վրայ կրթնելու : Այն պահուն ուր այս տողերը կը

գրեմ, Նրվոյէ Վրեկիային՝ աշխարհիս ամենէն հայտնեաց թերթին մէջ՝ հայանդաստ յօդուած մը լոյս կը տեսնէ Մէնչիքօֆ ծանօթ ոռւս հրապարակագրին կողմէ գրուած, յօդուած մը զոր Հայ մը թելագրեր է Պ. Մէնչիքօֆին: Ասոնք մեծ ծառայութիւններ են հայկական գաղութն մատուցուած (1):

Միեւնոյն ատեն հաճոյքով կը նկատեմ որ Յառաջը յարած է այդ նոյն գաղափարին՝ կարգ մը վերապահումներով հանդերձ: « Մենք ընդունում ենք որ, կը գրէ այդ թերթը (թիւ 25) թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ ապագայ Ռուսաստանի ձայնը ստաջնակարգ, գերակշռող նշանակութիւն ունի հայկական հարցում: Պատմութիւնը եւ աշխարհագրական պայմաններն են նրան ճշել այդ իրաւունքը, ուզենք չուզենք՝ մեր հարցը խոշոր չափով կապուած է ոռւս ժողովրդի նահասագրին: » Եթէ մեր բոլոր գործիչները՝ ազգային գործունէութեան բովանդակ ընթացքին մէջ՝ ըմբռնած ըլլային ճիշդ ինչ որ այնքան

(1) Բնաւ համակարծիք չեմ այդ մասին « Յառաջ » ի հրատարակած յօդուածին որով « Նովօէ Վրէմիայի մէջ այդպիսի գրութիւն մը մտցնող Հայը « սողացող, ստրուկ, եւն. » կ'անուանուի: Ճիշդ որովհետեւ « Նովօէ Վրէմիան » մեզի թ' նամի եղած է ցարդ, անոր մէջ իր ցարդ ըսածներուն հակառակը հրատարակելը՝ մեծ արժանիք մըն է այդ Հայուն համար: Եղած են ազատագրուիլ ցանկացող ուրիշ ազգերու յեղափոխական մարմիններ որոնք մինչեւ իսկ կաշառած են իրենց դէմ խօսող մեծ ու ազդեցիկ թերթեր եւ զանոնք այդպէս բռնադատած են իրենց դատին յաջողման նպաստելու: Ինչո՞ւ դատապարտել Հայ մը որ առանց իսկ այդ միջոցին դիմելու տեսակցութեամբ մը՝ կրցեր է « Նովօէ Վրէմիային » մէջ մտցել յօդուած մը որ մեզի օգտակար է: Մացցինի եւ Քավուր Իտալացի հայրենասէրներ դրած էին՝ իբր լրտես՝ Աւստրիական եւ այլ արքունիքներուն մէջ. այդ հայրենասէրները ամէն « սողում » յանձն կ'առնէին՝ դիւանագիտական գաղտնիքներ խլելու եւ զանոնք իրենց պետերուն հաղորդելու համար: Ոչ մէկ Իտալացի չէ դատապարտած երբեք այդ գործիչները: Եւ Իտալացիք յաջողած են « ազատիլ » որովհետեւ « գիտցած են գործեր »:

յստակօրէն կը բանաձեւէ Յառաջը այս սողերով եւ եթէ ըստ այնմ վարուած ըլլային, ես կը կարծեմ թէ մեր ժողովուրդը զերծ մնացած կ'ըլլար այն աղէտներէն որ իր վրայ թափեցան:

Ինչ որ անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին մտքին մէջ վերջնապէս արմատացնել, սա գաղափարն է՝ տասն անգամ Անահիթի էջերուն մէջ արտայայտուած, եւ զոր Պ. Արեղեան մեծ ամբողջութեամբ ու յստակութեամբ արտայայտեցած է, — թէ՛ հայ ժողովուրդը, աշխարհագրական ու պատմական հզօր ու անճողոպրելի պայմաններու բերմամբ՝ ստիպուած է ընտրել մահմտական զանգուածին եւ Ռուսին միջեւ, եւ թէ նոյնքան ստիպուած է նախընտրութիւնը տալ Ռուսին՝ իր գոյութիւնը պահպանելու համար:

Ո՞ր Ռուսին, ըսողներ պիտի ըլլան. ճարակա՞ն Ռուսին, թէ ազատական Ռուսին: Անշուշտ՝ Հայոց համար, աշխարհիս համար, նոյն ինքն Ռուսիոյ համար, նախընտրելի է տեսնել սահմանադրական ազատական բեժիմ մը Ռուսիոյ մէջ՝ փոխանակ պիւրոքրաթական բեժիմին. բայց սղայութիւն պիտի ըլլար Հայոց կողմէ՝ իրենց շատը անհրաժեշտօրէն կապել ոռւսական բեժիմին վերջնական ու յիսկաստ բարենորոգման հետ. ճարական բացարձակ ինքնակալութեան օրերուն իսկ, Ռուսը մեզ՝ Հայոցս՝ օգտակար է եղած, փրկական դեր է կատարած, պէտք չէ մոռնանք ատիկա. այսօր՝ ոռւս բեժիմը փոխանցման շրջանի մէջ է. ճիշտ է որ հոկտ. 30ի մանիֆէսթին արթնցուցած յոյսերը չիրականացան, եւ ցարդ արիւնոտ խառնաչիթութեան մը մէջ կը տապալուի Ռուսիան. բայց արդէն իսկ « բան մը փոխուած է » Ռուսիոյ մէջ, բան մը — եւ էական բան մը — կոտորած, մեռած է հին Ռուսիայէն. այսօրուան գալարումները յղութեան ցաւերն են վաղուան ոռւս բեժիմին. տուժա մը, ազգային խորհրդարան մը պիտի երեւան գայ քիչ օրէն. այդ տուժան պիտի չըլլայ երազուած խոչալական խորհրդարանը. հոգ չէ. հոն եթէ հարիւր ազատական երեսփոխան գտնուի — եւ անշուշտ կը գտնուի այդքան մը (1) — այդ փոքրա-

(1) Հեռագիրները կը հաղորդեն թէ ընտրութեանց մէջ՝ հակառակ կառավարութեան հանած բոլոր արգելքներուն՝ սահմանադրական-տեմոքրած կոսակցութիւնը յաղթանակած է զրեթէ ամէն տեղ:

մասնութիւնը բաւական է յառաջդիմութեան դրդիչն ու լծակն ըլլալու համար տուժային. ու տուժա մը որ արդէն գոյութիւն սկսի ունենալ, ինչքան ալ սահմանափակ, հիմնաքարն է՝ զետեղուած՝ վաղուան շէնքին, որ հետզհետէ՝ իրաց բնական բերմամբ՝ պիտի աւելի առողջ եւ օղաւէտ ըլլայ: Ճափոնը, որու վրայ բոլորս կը հիանանք, մէկ օրուան մէջ չէ որ ունեցաւ իր արդի սահմանադրական բեծիմը. Միքատօն նախ՝ նախարարաց խորհուրդ մը կազմեց եւ հինգ տարի ետքն է որ խորհրդարանական սիստեմը շնորհեց:

Մենք Հայքս անշուշտ կը բաղձանք որ Ռուսիոյ ազատական շարժումը յանգի լուրջ եւ տեւական արդիւնքի մը. բայց՝ ազգովին՝ ոուս « ծայրայեղ » յեղափոխականներուն միանալու ո՛չ պարտականութիւն ունինք ո՛չ կարելիութիւն, որովհետեւ անոնց ծրագիրը այժմ անգործադրելի է, իսկ մեր ազգին ցաւերը անմիջական դարման կը հայցին. այդ ցաւերուն բուժումը ոուսական հանրապետութեան մը կամ նոյն իսկ լիովին ազատական սահմանադրութեան մը հաստատումէն սպասել, Հայութիւնը փրկելու համար՝ նախ հարիւր քսան միլիոն մարդոց կացութիւնը լիակատար ազատութեան բեծիմի մը վերածելու հետամուտ ըլլալ, յիմարութիւն է: Մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին՝ մենք ուրիշներու համար աշխատած ենք, մերթ գիտակցաբար, մերթ անգիտակցաբար: Բաւական է Սկսինք ընել ինչ որ կ'ընէ արմեն ազգ: Էն առաջ մեր շահերը պաշտպանելու մտածենք: Եթէ ոուս սօցիալ-տեմոքրատիկներուն առաջարկէինք որ Ռուսիոյ մէջ հանրապետութիւն հիմնելէ առաջ՝ գան պահ մը մեր տաճկական Հայաստանի բարենորոգումները իրագործելու աջակցին մեզի, անոնք՝ տարակոյս մի՛ ունենաք՝ մեզ « պտրտելու պիտի զրկէին »: Մենք պարտաւոր ենք հետաքրքրուիլ ամբողջ մարդկութեան մէջ ի յայտ եկող ընկերական ու քաղաքական երեւոյթներով, աջակցիլ՝ որքան կը ներեն մեր միջոցներն ու շահերը՝ համամարդկային յառաջդիմութեան ու ազատութեան գործին, բայց՝ իբր հայ՝ մեր առաջին ու տիրական պարտքն է մեր ուժերը ամէն բանէ առաջ մեր ազգին փրկութեանը նուիրել, եւ ամէն օտար հարց մեր ազգային շահերուն տե-

սակէտով նկատել: Սահմանադրական-տեմոքրատիկ կուսակցութիւնը, որ վաղուան Ռուսիային վարիչը եւ կանոնաւորիչը պիտի ըլլայ՝ ինչպէս Քլէմանսօ իսկ գուշակեց, եւ որուն գլուխը Քովալէվսկիի պէս լուրջ եւ հայասէր անձնաւորութիւններ կան, մեր ազգային շահերուն համար լիովին նպաստաւոր է եւ յուսատու: Գիտնանք օգտուիլ:

Այս տողերս անախորժ պիտի թուին մեր livresque ազատականներուն, մեր սօցիալ-տեմոքրատիկներուն: Այդ պարոնները վերջերս նոյն իսկ որոշեր են բաժնուիլ հին Հնչակեան կուսակցութեան՝ որովհետեւ այդ կուսակցութեան մեծամասնութիւնը որոշեր է իր գործունէութեան զխտուոր նպատակ առնել տաճկահայոց հարցին լուծումը. մեր սօցիալ-տեմոքրատիկները « ազգայնական » կը նկատեն տաճկահայոց հարցը, եւ ազգայնականութիւնը իրենց համար յետադիմութիւն, խաւարապաշտութիւն, տգիտութիւն, վայրենութիւն է. փոքր, ճղճիմ կը գտնեն զրաղիլ մէկ ազգի մը խնդրովը. իրենց փափաքն է ամբողջ մարդկութիւնը ազատագրել (ճիշդ ժէօն-թիւրքերուն պէս, որոնք իրենց ազատութեան լայն ծարաւին համար՝ շատ չընչին կը գտնեն Հայոց փրկութիւնը, եւ կ'ուզեն Տաճկաստանի բոլոր ցեղերը փրկուած տեսնել, ու ոչինչ փրկած ունին): այդ պարոնները պէտք է ըմբռնեն թէ իրենց « ազգայնական » համարած Հայերը շատ աւելի իրական սէր եւ ըմբռնում ունին ազատութեան, թէ իրենց չափ եւ աւելի ուշիմ կերպով՝ կը ցանկան ամբողջ մարդկութեան երջանկութիւնը. բայց անոնք համոզուած են որ ամբողջ մարդկութեան վերջնական ազատագրումին քայլ առ քայլ միայն կարելի է հասնիլ (այդ է բնութեան անյեղլի օրէնքը) եւ թէ այդ քայլերուն ամենէն անհրաժեշտներէն եւ ստիպողականներէն մին ստրկացած ազգայնութեանց ազատումն է: Երբ մարդ կը տեսնէ իր մայրը՝ պաշարուած աւազակներէ որ կ'ուզեն զայն խողխողել, եւ երբ այդ մարդը՝ անօգնական թողլով իր մայրը որուն իր կեանքը կը պարտի, կը վազէ դիմացի սրահին մէջ՝ ամբողջ իգական սեռին ազատագրութեան վրայ ճառ մը արտասանելու, այդ մարդը վարուած կ'ըլլայ իբր շոշորդ մը եւ անսիրտ մը:

Ես ոչինչ պիտի ունենայի ըսելու, եթէ մեր սօցիալ-տէմօքրատիստները անհատապէս նախընտրէին ապրիլ ու գործել իբր Ռուս կամ Գերման կամ Ֆրանսացի ընկերվարականութեան անդամներ. ամէն մարդ ազատ է իր ուզած շրջանակին մէջ թափելու իր ուժերը, բայց մեր սօցիալ-տէմօքրատիստները կը գործեն միշտ «իբր Հայ», ու «կը վնասեն» Հայոց դատին. ամէն առթիւ, ամէն հաւաքման, միթիւնկի, համաժողովի մէջ՝ կը ցցուին (ճիշդ ինչպէս ժէճն-թիւրքերը) եւ կը բողոքեն Հայոց ազգայնականութեան դէմ, «հայկական դատ»-ին անխմաստութիւնը եւ վնասակարութիւնը կը ջանան փաստել, մտքերուն մէջ շփոթութիւն կը ձգտին ձգել: Ասիկա ազատասիրութիւն չէ, անգիտակից դաւաճանութիւն է: Եթէ այդ պարտնները չեն ուզեր իրենց մայր ցեղին ցաւերովը զբաղիլ, ստիպող չկայ զիրենք. թող երթան ընկերվարականութեամբ, անիշխանականութեամբ կամ օղապարիկներու կատարելագործութեամբ զբաղին, բայց հանգիստ ձգեն Հայոց դատը, բնաւ չզբաղին անով:

Դալով Դրօշակեաններուն, ասոնց ալ ընթացքը տարօրինակ կը գտնեմ. ամբողջ իր գոյութեան ընթացքին մէջ, Դրօշակեան կուսակցութիւնը եղած է Տաճկահայոց դատին լուծման նուիրուած մարմին մը, ուրեմն եւ «ազգայնական» բառին անշուշտ ամենաազնիւ իմաստով (այդ բառը՝ ազատիլ ուզող ստրուկ ազգի մը բերնին մէջ՝ մի՛միայն ու մի՛շտ ազնիւ նշանակութիւն կրնայ ունենալ.) արդ, այդ կուսակցութեան վարիչները հազար կտոր կ'ըլլան «ազգայնական» ի եւ «ազգային» ի մէջ զանազանութիւններ դնելու, իբր ազգային բայց նաեւ ընկերվարական մարմին ցոյց տալու իրենց կուսակցութիւնը: Ինչո՞ւ այս ամօթը, այս վախը՝ «ազգայնական» բառէն. ոչինչ կայ աւելի առողջ, ազնիւ ու մարդկային քան այն յարգանքը, սէրը, որդիական գործովը, անձնուրութիւնը զոր մարդ ունի դէպ ի ազգը որուն դարաւոր հաւաքական ինքնուրոյն ճիգին մէկ արդիւնքն է ինքը. ազգայնականութիւնը հակակրելի կրնայ ըլլալ երբ ազգ մը՝ իր ուժը չարաչար կը գործածէ՝ աւազակօրէն, դրացի ազգերու իրաւունքները յափշտակելով. մեր

ազգայնականութեան մէջ ո՞վ կրնայ այդպիսի հանգամանք մը տեսնել: Ես ազգայնական եմ — ու հպարտութեամբ կը յայտարարեմ զայդ — որովհետեւ ճիւղային պիտի նկատէի ուրիշ բան ըլլալ՝ իմ ազգիս արդի վիճակին մէջ. եւ ես զիտեմ Ֆրանսացի ընկերվարականներ, անիշխանականներ որ ըսած են ինծի «Եթէ Հայ ըլլայինք, մենք անշուշտ ազգայնական պիտի ըլլայինք»: Ես ազգայնական եմ, որովհետեւ իմ պարտքս է ծառայել ամենէն առաջ իմ ազգիս որուն կը պարտիմ կեանքս, լեզուս, հողուոյս հիմնական զծերը: Ես ազգայնական եմ, որովհետեւ իմ ազգս դժբաղդ է, աւելի զժբաղդ քան ո եւ է ազգ, եւ իմ պարտականութիւնս անոր հանդէպ աւելի մեծ է քան ազատ եւ ուժեղ ազգի մը զաւկինը դէպ ի իր ազգը: Ես ազգայնական եմ վերջապէս՝ որովհետեւ իմ ազգս յառաջդիմութեան, քաղաքակրթութեան տարր մըն է ի բնէ, լոյսի գործիք մըն է, գեղեցկութեան աղբիւր մըն է, ազատութեան կայծ մըն է: Իմ ազգայնականութեանս նպատակը շրջակայ ազգերուն վնասել, անոնց չըքացմամբը իմ ազգս մեծցնել չէ, այլ չեզոքացնել յառաջդիմութեան խոչնդոտի դերը զոր կը կատարեն մեզ շրջապատող մահմետական յետամնաց, տգէտ եւ բիրտ զանգուածները, տալ միջոցներ որ իմ ազգս, աշխատող, արտադրող, շէնցնող, ազատասէր, արուեստագէտ իմ ազգս՝ իր բոլոր ձիրքերը, իր բեղուն հոգիին բոլոր ուժերը կարենայ ազատօրէն գործածել՝ յօգուտ ոչ միայն իրեն, այլ բոլոր Արեւելիքին, բոլոր մարդկութեան: Եւ անա ինչու իմ ազգայնականութիւնս աւելի իրական ազատասիրութիւն է, ըլլալով աւելի գործնական, աւելի մարդկային, աւելի անմիջական, քան մեր սօցիալ-տէմօքրատիստներուն ազատասիրութիւնը որ հեռաւոր ու թէօրիական համամարդկային ծրագիրներու հետապնդելով՝ կը ջանան արգիլել յաջողումը անմիջական եւ անհրաժեշտ արդիւնքի մը: Եւ անա ինչու պիտի փափաքէի որ Դրօշակեան կուսակցութիւնը վազ անցնէր այդ երկակենցաղ տարտամութենէն զոր ինքզինքին կուտայ, եւ ինքզինքը խոստովանէր արիաբար ու պարզօրէն՝ իբր մարմին մը ստրկացած թրքահայ ժողովրդին իրաւունքները պաշտպանելու նուիրուած:

Եւ ահա ինչու, դարձեալ, կը պնդեմ Ռուսիոյ հետ Հայոց մերձեցման անհրաժեշտութեանը մասին, որովհետեւ ազատութեան ու զեղեցկութեան ազրիւր եղող Հայ տարրին թրքական ստրկացոյցով լուծէն ազատման համար անհրաժեշտ կը նկատեմ ոռւս զօրութեան աջակցութիւնը:

Այս վերջին կէտին վրայ եթէ դեռ տատամսողներ կան, ատոնց կ'առաջարկեմ որ անգամ մը լրջօրէն բաղդատութեան զննն ոռւս զանգուածը ու մահմետական զանգուածը (bloc): Թուրքը, կամ աւելի ճիշդ՝ մահմետական աշխարհը ամբողջութեամբ՝ դարերէ ի վեր մեր երկիրը քայքայելու, մեր ազգը հիմէն ջնջելու հետամուտ եղած է. մեր հայրենիքը աւերակ դարձուցած, մեր ամենէն նուիրական սրբութիւնները անարգած, մեր մարդկային արժանապատուութիւնը կոխտած, մեզ ստրուկի, գրաստի, շան տեղ դրած, մեր հողին լղրճած, մեր հին ազնուական խորխտութիւնը մեռցուցած, եւ այս գնով՝ թոյլ տուած է որ մենք պահպանենք մեր լեզուն ու կրօնքը, այն ալ որպէս զի անշատ մնալով տիրապետող տարրէն՝ միշտ անոր հըռ եւ անհրաժեշտ ծառաները, աշխատաւորները, կերակրողները ըլլանք: Ու միայն մեզի հետ չէ որ այսպէս վարուած է Թուրքը, այլ բոլոր՝ ախար ազգերուն հետ որոնք դժբաղդութիւն ունեցած են իր ճամբուն վրայ գտնուելու: Ոչ մէկ ցեղի կողմէ բիրտ ուժը այնքան չարաչար գործածուած չէ որքան Թուրքէն: « Ու որ Թուրքին ոտքը կը կոխէ, հոն խոտ չի բուսնիր » կ'ըսէ առածը, եւ պատմութիւնը կը հաստատէ այդ առածին ճշդութիւնը: Խորհեցէք ի՞նչ հարուստ, զարգացած, չքեղ, կեանքոտ էին այդ երկիրները ատենով՝ երբ Թուրքը դեռ հոն չէր մտած, եւ ի՞նչ են այժմ: Եգիպտոսը, հազիւ Թուրքին լուծէն ազատած, այսօր կը վերսկսի բարօրութեան դրախտ մը դառնալ: — Ռուսը, ինչքան ալ յետամնաց ըլլայ՝ բաղդատմամբ Անգլիացուն կամ Ֆրանսացուն՝ քաղաքակրթիչ տարր մը եղած է Ասիոյ մէկ ըստուար մասին համար. Կովկասն ու Անգրիովկասը աւազականոց մըն էին, եւ ստրուկներու մըջնակոյտ մը՝ երբ մահմետական լուծի տակ էին. Ռուսին մուտքովը այդ երկիրները վեր-

սկսան « ապրիլ », եւրոպական կեանքի բացուեցան: Անկարելի է ասիկա չընդունիլ:

Ոչ մէկ եւրոպացի այնքան խորապէս չէ ըմբռնած Թուրք բեժիմին այդ էականօրէն անբարոյացուցիչ ու վատ հանգամանքը, որքան Մար Վօլ կանոնիկոսը, ահա՛ քանի մը հատուածներ՝ Սուլթանը. եւ Մեծ Պետրիքսները գրքին այն գլխէն որ « Իսլամութիւնը իբրեւ կառավարական սիստեմ » տիտղոսը կը կրէ. « Թուրք կառավարութիւնը կրօնական կառավարութիւն մըն է, ինչ որ ես կը նկատեմ իբրեւ ամենայսօրի ձեւը կառավարութեան, նոյն իսկ երբ կառավարութիւնը քրիստոնեայ է. բայց մանաւանդ երբ այդ կառավարութիւնը ինքզինքը աստուածպետական կը յայտարարէ: Ասոր հետեւանքովն է որ քրիստոնեաներու քաղաքային կացութիւնը որոշող կարգադրութիւնները՝ փոփոխութիւններ կրել կըցող քաղաքային պարզ հաստատութիւններ չեն, այլ կրօնական տոկմեր որոնք ու եւ քիփոփոխութիւն չսխտի կրնան ընդունիլ՝ մինչեւ որ մահմետական օրէնքներու իշխանութիւնը չսահմանափակուի: . . . Բարեկորդմանց ու եւ է ծրագիր որ իրեն նպատակ ունի Սուլթանին ոչ-մահմետական հպատակներուն քաղքենի իրաւունքներ շնորհել, երբեք պիտի չնուիրագործուի Սուլթանէն, եթէ ան ուժի միջոցով չընդադատուի ասոր: Թուրքիոյ պատմութեան մէջ կարելի չէ գտնել մէկ հասիկ օրինակ մը որ բացառութիւն կազմէ այս կանոնին դէմ: Պատճառն այն է որ Թուրք կառավարութիւնը, ինչպէս ամէն մահմետական Տէրութեան կառավարութիւն, տարամբօրէն աստուածպետական կառավարութիւն մըն է: Իր քաղաքային աշխարհավարութիւնը այնպիսի կրօնական տոկմերու վրայ է հիմնուած, զոր պարտաւոր է կէտ առ կէտ գործադրել ու եւ է ուղղափառ մահմետական, Սուլթանէն մինչեւ իր հպատակներուն յետինը: Ու եւ է առաջարկութիւն որ կը ձգտի բոյաները մահմետականներու հաւասար նկատել տալու, բռնաբարում մըն է իսլամութեան Հաւատամքին հիմնական յօդուածներուն, զոր ոչ մէկ Սուլթան չի կրնար ընդունիլ առանց հաւատուրացութիւն գործած ըլլալու եւ հետեւաբար առանց ինքզինքն ենթարկելու գահընկեցութեան ֆէթվա մը ըն-

զունելու վտանգին՝ Շէյխ-իւլ-Իսլամէն, որ թուրքիոյ մէջ պաշտօն ունի հսկելու թէ՛ օրէնքներու եւ թէ՛ կրօնքի յարգանքին . . . Ոչ մահմետականները կրբեք չեն կրնար քաղքենիի իրաւունքներն ստանալ եւ անգառնալի կերպով սահմանուած են ստորնացուցիչ եւ անգութ ստրկութիւն մը կրելու մահմետական տիրապետութեան մը ներքեւ . . . : Բայային կացութիւնը աւելի դէժ է քան ամերիկեան տընկարաններու կամ հոմէական պետութեան ստրուկներունը : Ամերիկացի անկազորը կամ հոմէացի ստրուկներու աւրը կարող էին զանոնք ազատագրել, ինչ որ կ'ընէին կրբեմն : Ընդհակառակն, Սուլթանն ինքն իսկ չի կրնար իր պետութեան ո եւ է բայան ազատ մարդ մը ընել, քանի որ ազատութեան եւ քաղքենիի իրաւունքին առանձնաշնորհումը միմիայն մահմետականներուն է վերապահուած : »

Բացարձակապէս անհամաձայն եմ, ինչպէս արդէն զրեցի նախորդ յօդուածով մը, այն եղբակացութեանը որուն կը յանգի Տր. Գարիբէլեան՝ իր « Հայկական ճգնաժամը » գրքին վերջը . « Կ'արժէ, կ'ըսէ, որ քիչ մը խօսինք այն հնարաւոր մերձեցումին եւ նոյն իսկ հաշտութեան մասին որ կրնայ հիմայ իրագործուիլ Սուլթանին կառավարութեան ու հայ ազգին միջեւ, առանց մէկ կամ միւս կողմին արժանապատուութեանը վիրաւորանք մը գալու, եւ երկուց կողմանց ճշմարիտ շահերուն համար . . . Հոգեբանական վայրկեանը հասած է, եւ Սուլթանին կառավարութիւնը պարտի փութով Հայերուն համակրութիւնը շահիլ ու զանոնք իր գահուն հաւատարիմ հպատակներն ընել որպէս յանցելումն, լուրջ բարենորոգմանց գործադրմամբ մոռցնել տալով անոնց եղած անբաւա նիրաւութիւնները : Քաղաքական իմաստութիւնը կը թելադրէ որ Օսմանցին փոխանակ Հայերը տկարացնելու զօրացնէ, վստահ ըլլալով որ անոնք այս ահաւոր փորձառութենէն յետոյ, միշտ պիտի նախընտրեն Օսմանեան իշխանութիւնը ոռսակաւնէն, եւ քանի որ իբր պզտիկ ազգ մը կարօտ են աւելի մեծ ազգի մը թեւարկու-

թեանը, ապադային մէջ ալ անոնք Օսմանցեոց լաւագոյն դրացիները եւ հաւատարմագոյն աջակիցները պիտի ըլլան օտարներու ոսնձգութեանց դէմ : »

Այդպէս վարուելով մենք մեղանշած կ'ըլլանք մեր պատմութեան հիմնական ոգիին, անոր նշանակութիւնն ու պարծանքը կազմող ձգտումին դէմ, որ է ոչ թէ « աջակից ըլլալ » Օսմանցիին, Ասիացիին, բարբարոսութեան, տգիտութեան, այլ զաշնակիցն ըլլալ ու յառաջագահը Արեւմուտքին՝ Ասիոյ մէջ՝ բոլոր այն Ասիացիներուն դէմ որ կը յամառին չընդունիլ եւրոպական բարձրագոյն, զեղեցկագոյն քաղաքակրթութիւնը : Ասկից զատ, մենք արդէն ատով մեղանշած կ'ըլլայինք նաեւ մեր ամենէն կենսական շահերուն դէմ. մենք մեզ խարած — ու մեզ անպատուած — կ'ըլլայինք : Այն կառավարութեան եւ այն ժողովրդին որ մեր ընտանեկան պատիւը ոտնակոխ ըրաւ, մեր եկեղեցիները պղծեց, մեր հաղարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը անասնաբար ջարդեց, այն կառավարութեան ու ժողովրդին որ մեզ դարեւ ի վեր — եւ մինչեւ այս վայրկեանս — իբր իր « գերիները » կը նկատէ, մենք չենք կրնար մօտենալ, հաշտութեան ձեռք երկնցնել, մոռնալ անցեալը՝ միմիայն քիչ մը հանդստութիւն ուզելով իրմէ եւ կրթական ու վաճառականական ազատ գործունէութեան համար դիւրութիւններ, ինչ որ արդէն կրբեք իր բարի կամեցողութենէն պիտի չկրնանք ստանալ լըրջօրէն՝ նոյն իսկ եթէ մօտենանք իրեն : Մերձեցումը կարելի պիտի ըլլար եթէ ճշմարտապէս « նոր » ու « երիտասարդ » թուրք տարր մը արմատապէս ուղէր վերանորոգել օսմանեան թեժիմը, դարմանէր թուրքին յանցանքը՝ Հայոց հանդէպ գործուած, ըմբռնէր որ թուրքիոյ շահն իսկ կը պահանջէ Հայոց պահանջները ընդունիլ եւ գործադրել ու տար Հայուն — բայց տար լրջօրէն, ամբողջապէս, հիմնապէս — ինչ որ իր իրաւունքն է : Այդ ճշմարտապէս « նոր » թուրք տարրը գոյութիւն չունի դեռ . « երիտասարդ թուրքերը » այնքան մոլեռանդ են որքան « հին » երը . « ընդհանուր բարենորոգում » կ'աղաղակեն միշտ՝ Հայոց մասնաւոր բարենորոգումները անկարելի դարձնելու համար, եւ

նոյն իսկ իրենց ընդհանուր բարենորոգմանց ծրագիրն իրականացնելու համար ոչ մէկ առնական ճիգ ըրած ունին . « կան անշուշտ իրենց մէջ քանի մը իրապէս ազնիւ ու զարգացած անձեր . բայց ատոնք չափազանց սակաւաթիւ են , եւ ատոնց ալ ազատասիրութիւնը երկչոտ է , մեծամասնութեան մոլեռանդութեան ճնշումէն սահմանափակուած . ատոնց ամենէն համակրելիներէն մին , իշխան Սապահէտտինը . որ պահ մը յուսատու նորութեան մը նշոյլը շողացուց « Թուրիէ Էօրոփէէն » ին մէջ հրատարակած իր մէկ յօդուածովը ուր կ'ըսէր՝ « լայն ապակեգործանցման կողմնակից ենք . ո եւ է ողջամիտ Թուրք պիտի չհակառակի որ ամէն ոք (այսինքն ամէն ցեղ) իր տան մէջ (chez lui) տէր ըլլայ , կեդրոնական ընդհանուր վարչութեան մը ներքեւ » , միեւնոյն Սապահէտտինը Պ. Պերթլօի նամակին պատասխանելով Մարքեկին մէջ՝ ելաւ ինքն ալ կրկնել՝ քիչ մը աւելի ճարպկութեամբ՝ հին հոտած եղանակը Րիզաներուն՝ « Հայերը փոքրամասնութիւն մըն են Տաճկաստանի բոլոր նահանգներուն մէջ , ուրեմն միմիտայն Հայոց համար մասնաւոր բարենորոգումներ անկարելի են : » Ու կ'իմանամ որ Սապահէտտինի այդ նամակն իսկ մեծ դժգոհութիւն պատճառած է ըրիզայականներուն , որոնք մեծամասնութիւնն են , եւ որոնք ժողով մը կազմելով հանդիսաւոր բողոք են ուղղել իշխանին՝ որովհետեւ ան կ'ընդունի Օսմանեան Պետութեան վերանորոգման համար եւրոպական միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը , երթալ անձնատուր ըլլալով այսպիսի զանգուածի մը , մենք մեր ձեռքով չուանը մեր վիզն անցուցած կ'ըլլանք :

Թուրք-թաթար զանգուածին ներկայացուցած այս պատկերին դէմ զրէք այժմ պատկերը զոր կը ներկայացնէ ռուս զանգուածը , Ապուշուիւն է « ռուս » ըսելով չինովիկները , քնութիւն , Սիպերիան , կախաղանը եւ բանտերը միայն տեսնել . ատոնք բոլորը ռուս բեֆիմին բացասական կողմն են , բայց Թուրք բեֆիմը ատոնք ունի եւ դեռ շատ աւելին . « ռուս » ըսելով ես կը հասկնամ աւեկն ինչ որ ռուս է , Կոկորը , Տօթօյէվսքին , Թուրկէնէֆը , Թուրթօյը , Կորքին , որոնք մտաւորական բարերարներ են ամբողջ մարդկութեան համար , եւ որոնց հետ բաղդատութեան իսկ դնելու ոչինչ ունի

Թուրք զանգուածը . կը հասկնամ ռուս « Ժողովրդին » խանդոտ , գաղափարապաշտ , մարդասէր հոգին . կը հասկնամ ռուս զօրութեան կատարած անուրանալիօրէն գեղեցիկ ու մարդկօգուտ դերը՝ մահմետականութիւնը զսպելու եւ Թուրքիոյ գերի ազգութեանց ազատման նրպաստելու . կը հասկնամ ռուս գիտութիւնը , գեղարուեստը . կը հասկնամ ռուս ազատագրական շարժման բոլոր յանդուգն ու հոյակապ ճիգերը , բոլոր այն անբաղդատելի հերոսները զոր տուած է ռուս տարրը՝ ազատութեան դատին համար . ու վերջապէս « ռուս » ըսելով ես միշտ կը յիշեմ բարիքը զոր Մեծն Պետրոսի ցեղը ըրած է՝ անցեալին մէջ՝ Հայութեան եւ կը տեսնեմ օգուտը զոր իմ ազգս կարող է ապագային մէջ քաղել ռուս զօրութենէն :

Ահա ինչպէս կը ներկայանայ ինծի՝ Թուրք եւ ռուս զանգուածներուն զուգակշիռը : Եւ ահա ինչու համոզուած եմ որ ապահովելու համար մեր ազգին գոյութիւնը՝ մահմետական զանգուածին մէջ՝ ուր ընկղմած ու տարտղնած ենք , անհրաժեշտ է որ մահմետական զանգուածը միշտ զսպուած մնայ ռուսական զօրութեան ստսկումին տակ , ու մենք կրթնած ըլլանք այդ զօրութեան վրայ : Ոչ միայն պատմութեան դասերը , այլ ամենատարրական տրամաբանութիւնը մեզի կը հրամայեն այսպէս վարուիլ :

Պարսկաստանի Հայերը երկայն ատենէ ի վեր բոլորովին գերծ են հալածանքէ(1) , ոչ թէ միայն որովհետեւ ներկայ Եանը հայասէր է (ինչպէս եւ էր նախորդը) , այլ մանաւանդ որովհետեւ այնտեղ Հայերը՝ նեղը մտածնուն պէս՝ Ռուսին դիմած են եւ Ռուսը հոն միշտ պաշտպանած է զանոնք . Պարսիկները , աւելի ուշիմ քան Թուրքերը , չեն մոռցած ինչ որ կորսնցուցած են անյեալին մէջ իրենց Հայոց կրել տուած նեղութիւններուն հետեւանքով եւ խոհեմութեան պարտք կը համարին հանգիստ ձգել Հայերը որոնց ետեւ միշտ կանգուն կը տեսնեն պաշտպան ու միջամտող Ռուսը : Առանց ռուսական երկիւղին՝ Կովկասի Թրքահայ ընդհարումները Պարսկաստանի մէջ ալ պիտի կրկնուէին անտարակոյս :

(1) Պահ մը միայն՝ 7—8 տարի առաջ՝ փոքրիկ հալածանք մը սկսաւ , արդիւնք հայ յեղափոխականներու անխորհուրդ ընծացքին , եւ շուտ մարեցաւ՝ ռուսական միջամտութեամբ :

Մահմետական վտանգը մեր ազգին համար այժմ շատ աւելի մեծ է քան Լէնկթիմուրներու օրերուն . հին ատեն, մահմետականաց հակահայ յարձակումները բնազդական, սնգիրտակից, տարերային էին . առանց որոշ ծրագրի . Սուլթան Համիտ յղացաւ համալսամականութիւնը , եւ հանձարեղ դադարար մըն էր ատիկա . ինչ որ Համիտ յղացաւ, Աղայէֆներ կը ջանան իր ամբողջական գործադրութեան հասցնել . երբ համալսամականները յաջողին բոլոր մահմետական ցեղերը միացնել կեալութիւն դէմ, ճիշդ է որ մեծ յնաս չեն կրնար հասցնել քրիստոնէայ պետութեանց որոնց համար դիւրին է զանոնք ջախջախել , բայց կարող են քրիստոնէայ պետութեանց յառաջապահ եւ առաջնորդ փոքրիկ հայ ազգը խորտակել : Եւ զայդ ընկու աւելի եւս կարող կ'ըլլան եթէ մենք յարատեւենք մեր սխալ թաքթիքին մէջ , եթէ մենք մեզ նեցուկ չունենանք ուս զօրութիւնը , առանց որուն՝ մահմետական զանգուածին դէմ, ինչքան ալ քաջութիւն ունենանք, չենք կրնար ինքզինքնիս պահպանել :

Կրօնական զգացումը ոչ մէկ բաժին չունի հակակրօնութեանը մէջ զոր յոյց կուտամ մահմետական զանգուածին : Արաբները , ասիւնով , մահմետական ըլլալով հանդերձ , հոյակապ քաղաքակրթութիւն մը հիմնած են , որուն վրայ կը հիանամ՝ առանց ի նկատի ունենալու զայն ստեղծողներուն մահմետական եղած ըլլալը . բայց «իբրողութիւն» մըն է որ այսօր մահմետական ժողովուրդները անհունապէս յետամնաց են՝ բազմաթիւ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն , ու թուրք-թաթար ցեղերը մանաւանդ՝ ոչ միայն սոքստ ու յետամնաց , այլ եւ վայրագ , բռնաւոր, անազնիւ բարքեր ու բնազդներ պահպանած են, որոնց ամենէն ցաւազին զոհը մենք ենք : Մահմետական զանգուածին մէջ կայ այժմ տարր մը , որուն մասնաւոր համակրութիւն մը պարտինք ունենալ , — արաբ տարրը : Ես այն շատ սակաւաթիւ Հայերէն եղայ որ ուշադրութիւն հրաւիրեցին արաբական ապստամբութեան վրայ եւ Հայոց օգնութիւնը անհրաժեշտ նկատեցին այդ ապստամբութեան . կոչս չլսուեցաւ :

մենք քաղաքագիտական զգացումէ զուրկ ժողովուրդ մըն ենք . կը զարնենք ուր որ հարուածը չի կրնար բանիլ , անշարժ կը կենանք երբ ճիշդ տեղն է հարուածը տալու . միայն Արաբներն են որ կրնան վերանորոգել իսլամութիւնը . եւ ես ոչ միայն հակառակ չեմ իսլամութեան վերանորոգման, այլ զայն անհրաժեշտ կը նկատեմ Հայոց ճակատագրին բարեօրման համար . ասպետական ու նուրբ ցեղ մըն են Արաբները , անա տարիներէ ի վեր կը պայքարին , անօրինակ քաջութեամբ, Սուլթանին բանակներուն դէմ . վերջ ի վերջոյ իրենցը պիտի ըլլայ յաղթանակը . իրենց նպատակն է վերականգնել արաբ պետութիւն մը եւ թուրք Սուլթաններէն յափշտակուած իսլիմայութիւնը վերադարձնել Մահմէտի բուն յաջորդներուն . մենք պարտաւոր ենք օգնել այդ ամէն կերպով համակրելի շարժման, այժմէն դաշնակցել վաղուան արաբ զօրութեան հետ՝ որ Անգլիոյ հովանաւորութեան տակ՝ քաղաքակրթութեան ազգակ մը պիտի ըլլայ անշուշտ եւ մեղի բարեկամ կարող է դառնալ՝ եթէ զիտնանք մեր պարտքը կատարել :

Պէտք է ջանանք Պարսիկներուն հետ ալ բարեկամութիւն հաստատել : Դեռ շատ մուշուսանդութիւն կայ անոնց մեծ մասին մէջ , շատ արհամարհանք՝ Հայուն համար : Պէտք է սակայն ի նկատի ունենանք որ Պարսիկները մեզի ցեղակից են , անցեալին մէջ շքեղ քաղաքակրթութիւն մը ունեցած են , եւ այսօր ալ՝ իրենց անկման մէջ՝ կը ներկայացնեն աւելի նուրբ տարր մը քան թուրք-թաթարը : Պարսիկը ապագայ ունի , ատակ է վերանորոգուելու . այն բեղուն , շնորհալի ու ազնիւ միտքը որ Խայեամներն ու Ծիրտուսիները արտադրեց , կրնայ զարթնուլ ու նորէն գեղեցկութիւն ստեղծել . մենք պէտք է օգնենք Պարսիկն՝ վերականգնելու . կրնանք ընել ատիկա . սկսած ենք արդէն ընել . պէտք է շարունակենք այդ դերը գիտակցաբար , աւելի կազմակերպուած ձեւով : Մահմետական աններողութիւնը, եւրոպայացեցութիւնն է մեծ արգելքը Պարսիկն՝ ինչպէս բոլոր մահմետական ցեղերուն՝ յառաջդիմութեան . անշարժացած կը մնան՝ իրենց սգիտութեան մէջ , չուզելով օգտուիլ եւրոպական քաղաքակրթութենէն զոր կ'ատեն որովհետեւ

քրիստոնեաներու արտագրութիւն է : Առանց Պարսկին կրօնական զգացմանց զպչելու, մենք կարող ենք՝ մեր ուժերուն չափովը նպաստել որ պարսիկ ժողովրդին մէջ կրօնքի եւ քաղաքակրթութեան տարբերութիւնը հասկանալի դառնայ : Մահմետականութեան վերանորոգումը, ազատութեան խարտոցին տակ՝ առամնաթափումը, անհրաժեշտութիւն մըն է, ինչպէս անհրաժեշտութիւն մըն էր ատենավ Եւրոպայի յառաջդիմութեան համար՝ կաթողիկոսութեան առամնաթափումը :

Ու քանի որ մեր դաշնակիցներն որոշելու մէջ է հարցը, հարկաւոր է նաեւ Հայոց համար՝ Վրացոց եւ իրենց մէջ գտնուած անհամաձայնութիւնները ջնջել եւ այդ ժողովուրդը մեզի բարեկամ դարձնել. այդ անհամաձայնութեանց ծնունդին մէջ անշուշտ տեղ ունին վրացի նեղ ազգայնականներու անարդար եւ անիմաստ տրտուներնքը. բայց Հայոց անթաքթ վարմունքներն ալ պէտք է հաշուի դրուին, — ինչպէս տարի մ'առաջ Թիֆլիսի բնակչութեան կողմէ Փէթէրսպուրկ զրկուելու համար միմիայն Հայեր պատգամաւոր ընտրելու որոշումը զոր տուեր էին Թիֆլիսի Հայերը եւ որմէ Վրացիք իրաւամբ վիրաւորուեցան. Վրացիք եւ ոռւսահայք՝ բարեկամ դարձած, եւ ոռուս զանգուածին վրայ կրթնած, վերջնականապէս տիրական կը դարձնեն քրիստոնեայ տարրը կովկասի մէջ եւ կը բռնադատեն մահմետականները խելօքնալու եւ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ իրեն հետեւելու :

Թուրք-թաթար ցեղերը, ահա՛ մեր բուն թշնամին : Մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին մէջ, բացառութիւն կազմող քանի մը սակաւթիւ շրջաններէ զատ (1). այդ ցեղերէն մի'շտ միաս ենք կրած, ահաւոր միաս. եւ չենք կրնար ալ գէթ ներել իրենց վայրագութեանը՝

(1) Սուլթան Մէհիտի եւ Սուլթան Ազիզ օրով է որ Թուրք ըեժիմը մեղմացած է Հայոց համար, այն ալ աւելի մեծ քաղաքներուն մէջ քան Հայաստան. այդ մեղմացումը, յարաբերական ազատութեան պայմանները որ այդ պահուն շնորհուած են Հայերուն, ամենամեծ մասամբ արդիւնք եղան 1828ի ռուսո-թուրք պատերազմէն յետոյ՝ Թուրքիոյ տկարացման ու եւրոպական ազդեցութեան ծամանեան Պե-

իրենց մէջ ստեղծագործ հանճարի գոյութեան համար : Թուրքերու մէկ ճղճիմ փոքրամասնութիւն մը ճիգեր բրաւ ժԹ. դարուն մէջ՝ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնելու համար. բայց այդ ճիգերը, զոր պէտք է ճանչնանք ու յարգենք իրենց չափովը, մեզ սքանչացնելու չափ մեծ չեն : « Երանի՛ թէ, կ'ըսէ Խորենացին Տրովայի պատերազմին մէջ՝ ըստ իրեն՝ մեռնող Ջարմայր Հայկազնին վրայ խօսելով, Աքիլէսի ձեռքէն մեռած ըլլար » : Քաջերու քաջին ձեռքէն մեռնիլ՝ գէթ քիչ մը գեղեցկութիւն կուտայ մահուան : Անքաղաքակիրթ եւ յկտամնաց, կուպիտ ցեղի մը գերին ըլլալը գերութիւնը կրկնապէս անտանելի կը դարձնէ :

Վերջնական ու անվերապահ ատելութիւն մը չէ որ կ'ուզեմ քարոզել Թուրքին դէմ : Ոչ մէկ ցեղ ատելու չէ մարդ : Թուրքն ալ օր մը պիտի ըլլայ քաղաքակիրթ ազգ մը : Պիտի ըլլայ՝ երբ մոլեռանդ աւազակի, ստրկացնող ու շահագործող աշխարհակալի հոգին թօթափէ ու հասկնայ թէ աշխարհիս մէջ գերագոյն ազնուականութիւնը՝ ճակտին քրտինքովը կեանքը վաստկիլը, արտադրելը, շինելն է, եւ ոչ թէ ջարդելը, ջնջելը, եւ ստրուկներու աշխատանքովը ապրելը : Թուրքն ալ պիտի ըլլայ օր մը քաղաքակիրթ ազգ մը, — երբ «ազգ» մը սկսի ըլլալ, փոխանակ վրանը զարկած սպառազէն վաշկատուններու ջոկ մը ըլլալու, ինչպէս է ցարդ, երբ լրջօրէն բանայ իր միտքն ու հոգին՝ ազատութեան, քաղաքակրթութեան, արգարութեան, մարդկայնութեան սկզբունքներուն : Ե՛րբ պիտի գայ այդ օրը : Չեմ գիտեր : Հայու վեհանճն ու բարի հոգին, որուն մէկ կայծը կը զգամ մէջս, ինձի թոյլ չի տար որ յաւիտենական բարբարոսութեան դատապարտուած նկատեմ ցեղ մը, որ մարդերու հաւաքածու մըն է, ինձի նման արարածներու համախմբում մըն է : Կը մտածեմ սակայն թէ՛ այսօր

տուութեան մէջ զօրացման : Թուրքը, երբ զօրեղ կը զգայ ինքզինքը, գոռոզ է, մոլեռանդ, եւրոպատեաց, խիստ՝ իր հպատակներուն համար, բարեփոխուելու դժկամակող : Նոյն իսկ Թուրք ցեղին վերանորոգման համար, անհրաժեշտ է որ Թուրքին գլխուն վերեւ միշտ ցեցուած մնայ ուժեղ ու անազդեցիկ ռուս զօրութիւն մը :

այդ ցեղը յետամնաց է դեռ եւ բարբարոս , իմ ցեղս անոր գարշապարներուն տակ կը գալարուի , եւ թէ մեր առաջին գործն է մեր ցեղը ճողոպրել այդ կոխստումէն . յետոյ , երբ ազատած ըլլանք , մենք իսկ պիտի օգնենք Թուրքին մտաւոր ու բարոյական վերականգման , ինչպէս անցիակին մէջ՝ հակառակ մեր ողբալի կացութեան՝ այնքան ազնուօրէն արդէն փորձած ենք օգնել . մեր պատմական պաշտօնն է ատիկա . ու մեր ինչպէս աշխարհիս՝ շահը կը պահանջէ արդէն որ մեր զրացի բոլոր ցեղերը քաղաքակրթութիւն : Աւազակներու մէջ ապրելու ստիպուած բարեկիրթ քաղքենի մը բազըր ամենէն ահաւորն է . ու մեր բազըն է եղած ատիկա ցարդ . Բայց այդ ետքի գործ է : Հիմա , նախ մեր կեանքը ապահովելու ենք :

• • •

Այս բոլորէն չեմ հետեւցներ որ Թուրք կառավարութեան դէմ պէտք է մենք յարձակինք անխորհուրդ եւ անխոհեմ պայքարներով : Բաշլուքիւնը չի պակսիր Հայոց քով . բայց Տաճկաստանի մահմետական այլազան խուժանին մէջ մենք փոքրաթիւ ենք , ցրուած , շատոնց ի վեր զէնքի գործածութիւնը մոռցած . Թուրքը Տաճկաստանի մէջ անհունապէս ուժեղ է մեզի դէմ . մեր ճշմարիտ ուժը , որով կը գերազանցենք Թուրքը , իմացական ուժն է . գիտնանք զլիւսաւորապէս զա՛յն գործածել իբր զէնք : Մենք պէտք է զգուշանանք Թուրքին ո եւ է անհաշիւ պատրուակ տալէ՝ իր գազանութեանց սանձարձակման համար . « Յառաջ »ը իր վերջին յօդուածներէն մէկուն մէջ կ'ըսէր թէ Կովկասի թրքահայ ընդհարումները վերջանալէն անմիջապէս յետոյ՝ Դաշնակցութիւնը պէտք է իր բուն նպատակին դառնայ , այն է թրքահայ եղբայրներուն օգնելու . ոչինչ աւելի ազնիւ է ու տրամաբանական քան այս յայտարարութիւնը . բայց եթէ Դաշնակցութիւնը նորէն պիտի Տաճկահայոց օգնութեան հասնի այն ձեւով որով ըրաւ ցարդ , կը հաւաստեմ այդ կուսակցութեան վարիչները որ լաւագոյն բան մը ըրած կ'ըլլան այդ տեսակ օգնութեան մը զրկելով : Տաճկահայերը : Ասոր չհամոզուողը թող թերթէ նոյն իսկ Դրօշակի հաւաքածուն՝ հոն պիտի տեսնէ տաս-

նեակներով նամակներ Հայաստանէն զրկուած , եւ որոնք կը սկսին պատմութիւնը Կովկասէն եկած զինակիր խուժին այսինչ տաճկահայ գիւղին մէջ մուտքին , եւ կը վերջանան սապէս տողերով . « Թուրք ոստիկանութիւնը իմացաւ զինակիրներու մուտքը , սկսաւ խուզարկութիւններ , ձերբակալեց շատ մարդիկ , պահանջելով որ յայտնեն անոնց թաքստոցը , գտաւ վերջ ի վերջոյ , պաշարեց այն տեղը ուր կը գտնուէին , պայքար մը տեղի ունեցաւ , զինակիրներէն մեռան այսքան , մնացեալները լիուր քաշուեցան : քուրթ զինուորները ջարդեցին քոյր գիւղիկ բնակիչները , եւ տուները վառեցին , գիւղը ջնջուած է : » Այս սխտեմով , եթէ ամէն տաճկահայ գիւղի մէջ զինակիր խուժ մը « օգնութեան հասնի » , քիչ ատենէն ոչ մէկ տաճկահայ գիւղ չի մնար , եւ հայկական հարցը լուծուած կ'ըլլայ այնպիսի ձեւով մը որ մեր փափաքածը չէ : Այդ սահմանագլխէն անցնող զինակիրներուն հերոսական զգացումները , եղբայրական հոյակապ անձնուիրութիւնը ամէն գովեստէ վեր են . բայց պէտք է իրական արդիւնքը նկատել , եւ ոչ զուտ զգացումները : Սասունի ջախջախումն ալ այդ « զգացումի » սխտեմին արդիւնքը եղաւ : Չեմ ըսեր որ գործունէութիւնը պէտք է դադարեցնել . սխտեմը , ծրագիրը պէտք է բարեփոխել : Անհրաժեշտ է այդ Պէտք է՝ վերջապէս՝ որ Դաշնակցութիւնը աջակցի՝ ինք ալ իր միջոցներով՝ որ ոռւս blocին ու Հայութեան միջեւ մերձեցումը շուտով կատարուի Կովկասի թաթարներուն դէմ Հայոց ինքնապաշտպանութեան շարժումին գլուխն անցնելով , եւ զայն կ'որովի կերպով վարելով , Դաշնակցութիւնը շատ օգտակար եւ գեղեցիկ դեր մը կատարած եղաւ . ոռւսական զօրութեան ընդհանուր հայ տարրին նպաստաւոր եւ աջակից դառնալուն Դաշնակցութիւնը կարող է մեծապէս օգնել . ազգապահպան դերը զոր ստանձնեց եւ կատարեց Կովկասի մէջ , շարունակած եւ լրացուցած պիտի ըլլայ Դաշնակցութիւնը՝ այդպէս վարուելով :

Անհրաժեշտ է վերջապէս որ Հայութիւնը Կովկասի մէջ ունենայ կուսակցութիւն մը , որ ըլլայ որոշապէս եւ ամէն բանէ առաջ « ազգային » , որ իրեն միակ նպատակ ունենայ հայ ժողովրդին « ազգային » շահերը պաշտպանել ,

եւ որ ոչ մէկ խտիր չդնէ հարուստի ու աղքատի, բանւորի եւ քափիթալիստի միջեւ, ձգտի ընդհակառակն միացնել բոլոր Հայերը՝ ազգային գործունէութեան մէջ, Ամէն ազգ ունի իր մէկէ աւելի ազգային կուսակցութիւնները. Անգլիա ունի իր պահպանողականներն ու ազատականները, որոնք ծրագրի մանրամասնութեանց մէջ տարբեր՝ համանման են իրենց հիմնական նպատակով որ է անգլիական ազգային շահերուն պաշտպանութիւնը, Անգլիոյ իբր ազգ զօրացումը. Իրլանտացիք Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ ունին կուսակցութիւն մը որ իրաւնճակաւ կը կոչուի, եւ իրլանտական ազգային շահերուն պաշտպանութիւնն ունի իրեն նպատակ: Այդ կուսակցութիւնները իրենց ծրագրին մէջ կը մտցնեն նաեւ ընկերական հարցեր, բայց զանոնք միշտ ազգային գերագոյն շահերուն տեսակէտէն կը նկատեն. կան որոշ կուսակցութիւններ՝ Անգլիոյ, ինչպէս ուրիշ եւրոպական մեծ երկիրներու մէջ, որոնք միմիայն ընկերական հարցերու լուծման նուիրուած են, ինչպէս ընկերվարականները, անիլխանականները, եւն. բայց ազգային կուսակցութիւնները անոնց թոյլ չեն տար իրենց ուրոյն չըջանակէն դուրս ելլել եւ ազգային շահերուն ղեկավարութիւնը ամբողջապէս իրենց ձեռքն առնել. Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կը կատարէ ի՛ր դերը: Իսկ ազատագրուելու գոյ սարուկ ժողովուրդներու մէջ, կուսակցութիւնները միշտ եղած են միմիայն «ազգային»: պէտք է վերջապէս ըմբռնել թէ ընկերվարական խեղալը ոչ միայն յարակից չէ Հայոց ազգայնական խեղալին, այլ եւ անոր կը հակասէ, քանի որ մեր ազգային գործունէութեան մէջ հարուստ եւ աղքատ կրնան եւ պարտին գործակցիլ, իսկ ընկերվարական խեղալին համեմատ այդ տարրերը հակառակորդներ են (եւ ոչինչ աւելի անտրամաբանական է քան ընթացքը « ընկերվարական » հայ կուսակցութիւններու. որ հայ հարուստներէն օգնութիւն կ'ուզեն՝ այժմէն իսկ յայտնելով թէ իրենց հեռուոր նպատակն է հարուստներուն սեփականութիւնը բաժնել աղքատներուն): Եւրոպական մեծ ազգերու մէջ, երբ ազգային գերագոյն շահերը կը վտանգուին, նոյն իսկ ընկերվարական կուսակցութեանց ողջամիտ տարրերը կը միանան՝ վայրկենապէս՝ ազգայնական կուսակ-

ցութեանց, ընդհանուր շահերը պաշտպանելու համար. զայդ տեսանք դեռ երէկ՝ Ֆրանսայի մէջ՝ երբ Մարտի խնդրոյն առթիւ Գերմանիա պահ մը պատերազմի սպառնալիք ըրաւ Ֆրանսային: Տարօրինակ չէ՞ որ մե, մէջ՝ որ մահմետական զանգուածին մշտական սպառնալիքին տակ ենք՝ ճիշդ հակառակը՝ դոնուին կուսակցութիւններ, որոնք կազմուած են զուտ ազգային նպատակով, եւ որոնք կը բերեն ընկերվարականութիւնը մտցնել ազգային հարցին մէջ՝ որուն հետ այս պահուս ան ոչ մէկ կապ չունի:

Դառնալով Թրքահայոց ինքնապաշտպանութեան խնդրոյն, անտարակոյս անհրաժեշտ է խորհիլ այդ մասին. կենսական հարց է այդ: Բայց նոյնքան անհրաժեշտ է ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել այնպէս որ յստասեր ըլլալու տեղ՝ իրապէս օգտակար դառնայ: Սահմանագլխին զինակիր խմբեր անցընել՝ որպէս զի տանին զէնք բաժնեն, վտանգել է տաճկահայ բնակչութիւնը. (այդպիսի գործունէութիւն մը ըմբռնելի եւ արդիւնաւոր պիտի ըլլայ միայն երբ ուս զօրութիւնը անոր համախոհ եւ աջակից գառնայ՝ ինչպէս հին օրերուն): Զէնք չունենալին չէ՛ ըստ իս՝ բուն պատճառը Տաճկահայոց ինքզինքնին պաշտպանելու անկարողութեանը. մարդ մը որ ինքնապաշտպանութեան զգացումը ունի, որ մարդկային արժանապատուութեան զիտակցութիւնը ունի, զէնք կը ճարէ՝ երբ իր կեանքն ու պատիւը վտանգի մէջ են, ու զէնք իսկ չգտնէ՝ իր տան կացինովը, խոհանոցին դանակովը կրնայ սուղ ծախել իր կեանքը. Պոլսոյ Օսմանեան Պանքային գրաւման միջոցին, Դաշնակցականները բաւական թուով զէնք բաժնած էին ժողովրդին մէկ քանի խաւերուն մէջ. բայց այդ զէնքերը ոչ մէկ բանի ծառայեցին. այդ բոլոր խեղճերը ոչխարի պէս ջարդուեցան, որովհետեւ զէնք գործածել չէին գիտեր, ինքնապաշտպանութեան ընազդը չունէին. շատ Եւրոպացիներ զգուանքով տեսած էին բազմաթիւ հայ հուժկու համալներ որ ատրճանակ ի ձեռին՝ ծունկի ինկած իրենց վրայ յարձակող Թուրքին առջեւ՝ զթուրիւն կը հայցէին: Պէտք է այս հարցը ամենալուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկել: Պէտք է աշխատիլ որ՝ երբ յարձակուել կրեն՝ Թուրքիոյ

Հայերը զգացումն ունենան ինքնապաշտպանութեան, գիտնան գէթ պատուով մեռնիլ. իրաքանչիւր գիւղի մէջ, մէկ երկու մարդ, անաղմուկ հաստատուած, — իբր բժիշկ, քահանայ, վարժապետ, — կարող են խուլ ու տեւական փրփականտով մը այդ զգացումը արթնցնել քնակչութեան սրտին մէջ, եւ յարձակման բռնագին՝ ինքնապաշտպանութեան օրինակը իրենք իսկ տալ. ատոնք պիտի ըլլային տիպար յիշատակահանները ինծի համար, ատանց ցուցամուշարար յեղափոխական տիտղոսը վրանին փակցնելու. արտասահմանի եւ կովկասի Հայութիւնը այդպիսի մարդիկ թող գիտնայ պատրաստել եւ ուղարկել ատանց շտիպի. ատկից զատ երկրի մարդոց զրամ պէտք է զրկէ արտասահմանի եւ կովկասի Հայութիւնը, դրամ՝ իրենց անտեսական կացութիւնը զօրացնելու համար. երբ կայ դրամ եւ քանի մը ուշիմ, ճարտար եւ անձնուէր առաջնորդներ, քնակչութիւն մը կրնայ հասուն դառնալ ինքնապաշտպանութեան համար: Ու երբ Ռուսիա վերսկսի լրջօրէն իր պաշտպանութիւնը տարածել թուրքիոյ Հայոց վրայ, ինքնապաշտպանութիւնը ատով իսկ աւելի կը դիւրանայ. ինքզինքնին անօգնական զգացող Հայերը թեւ կ'առնեն, խրախոյս կը ստանան. եւ արդէն այն ատեն՝ թուրքին ու Քիւրտին յարձակում գործելու ախորժակներն ալ ինքնին կը քիչնան:

* * *

Իսկ եթէ դեռ Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ իրենց բոլոր յոյսը դնող Հայեր մնացած են, անոնց յոյսերուն ունայնութիւնը ամենայն պայծառութեամբ ցոյց տալու համար բաւական է նկատողութեան առնել վերջերս Ռուզվէլթ նախագահին ուղղուած նամակը եւ քննել անոր ճշմարիտ նշանակութիւնը. եթէ 400ի չափ Եւրոպացի մեծանուն անձնաւորութիւններ (որոնց մէջ կան Լէոն Պուրթուայի պէս քաղաքական խոշոր դէմքեր) պէտք են տեսեր Ովկիանոսէն անդին գտնուող ու Պերլինի Վեհաժողովին չը մասնակցած Տէրութեան մը նախագահին դիմել՝ Հայոց հարցին լուծման համար, ատի ինքնին լուսաւոր խոստովանութիւն մըն է թէ այդ ազնիւ անձերը Եւրոպական կառավարութիւն-

ներէն ամէն յոյս կտրած են:

Ինծի համար՝ բնաւ զարմանալի չէ որ Եւրոպացի հայասէրները յուսահատած ըլլան Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութիւններէն: Զարմանալին՝ հայ գործիչներուն դեռ անոնց վրայ « ծայրայեղ » յոյսեր դնելն է: Գոնիպէր, ծանօթ անգլիացի հայագէտը, երկու տարի առաջ կ'ըսէր ինծի. « Անգլիա այլ եւս ոչ մէկ շահ չունի թրքական Հայաստանի մէջ, եւ անգլիացի ժողովուրդը ալ բնաւ չի հետաքրքրուիր հայկական հարցով. քանի մը անձնաւորութիւններ, որ առաջին օրէն հայկական հարցով զբաղած են, կը շարունակեն երբեմն բողոքի ճիչ մը բարձրացնել՝ իրենց խղճին դոնացում տալու համար. բայց անգլիական կառավարութիւնէն ոչ մէկ դրական եւ ուժեղ միջամտութիւն մի՛ յուսաք: » Գոնիպէրի յայտնած կարծիքը նորութիւն մը չէր ինծի համար, որ այդ մասին համոզուած եմ շատոնց: Պէտք է նկատել որ հայ փրփականախթներէն ոմանք իրենց ընթացքով աւելի անհնար դարձուցած են Արեւմտեան Եւրոպայի միջամտութիւնը՝ որ արդէն այնքան տարակուսական է, Եւրոպայի իրենց ըրած դիմումներուն տալով որոշապէս հակառուս ձեւ մը. Փրօ Արմենիայի եւ Դրօշակի բոլոր հայկական փրփականախթներէն տարիներուն մէջ այդ սխալ թաքթիքին վրայ հիմնուած էր. Արեւմտեան Եւրոպան եթէ ուզէր կամ կարենար լուծել թրքական Հայաստանի հարցը՝ հակառակ Ռուսին, 1894—95ի շրջանին՝ երբ հարցը այնքան տաք էր՝ լուծած կ'ըլլար զայն. այսօր որ անհունապէս նուազած է Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութեանց հայկական հարցին տուած կարեւորութիւնը, ցնորք է այդպիսի վճռական ճիգ մը յուսալ Արեւմտեան Եւրոպայէն:

Այս վերջին տարիներուն մէջ, անգլիական կառավարութիւնը, նոյն իսկ անգլիացի հայասէրները, կը յեղյեղեն հետեւեալ յանկերգը. « Թող ուրիշ պետութիւն մը նախաձեռնութիւնն ստանձնէ հայկական հարցին լուծման, մենք կ'աջակցինք »: Միեւնոյն բանը կ'ըսէ Ֆրանսան: Տէլքասէ, « Հայասէր » հոչակուած Տէլքասէն, քանի անգամ Ֆրանսական բեմէն յայտարարեց թէ Ֆրանսա ոչինչ կրնայ ընել՝ միայնակ, ատանց միւս պետութեանց գործակցութեան:

Նոյն Տէլքասէն Վոսմիպպուհ քահանային ու Պ. Չերազին աւելի որոշապէս բաւե թէ Հայերը իրենց յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու են: Միեւնոյն բանը կ'ըսէր Պրայս՝ իրեն ի պատիւ տրուած հացկերոյթին գացող հայ պատգամաւորներուն: Ու Ձայն Հայրենեացը կը հաղորդէ որ տիկին Ճէյմս Պրայս, պատասխանելով դեռ այս օրերս Օր. Ալիս Սթոն Պլաքուէլի մէկ նամակին, ըսեր է՝ « Հայերը թող յոյս չդնեն Արեւմտեան Եւրոպայի տէրութեանց վրայ »: Դեռ ի՞նչ պէտք է մեր աչքը բանալու համար: Այս պահուս, Անգլիա ոչ միայն հակառակ Ռուսին թրքական Հայաստանի հարցը լուծել մտքէն իսկ չ'անցըներ, այլ ամէն ջանք կ'ընէ անգլո-ռուս մերձեցում մը յառաջ բերելու. անգլիական կառավարութիւնը մեծապէս նպաստեց ռուսական նոր փոխառութեան յաջողման: Այս պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէս կարելի է յոյս դնել որ Անգլիա Հայոց հարցը լուծէ Ռուսին հակառակ: Դիտէ՞ք Անգլիոյ թագաւորը ինչո՞ւ չընդունեցաւ կաթողիկոսական վերջին պատգամաւորութիւնը. — որովհետեւ ռուս կառավարութիւնը հակառուս արարք մը նկատեց այդ պատգամաւորութեան ուղարկումը Անգլիա, եւ Լոնտոնի ռուսական դեսպանը զգացուց անգլիական կառավարութեան թէ Չարին շատ անախորժ պիտի ըլլար եթէ թագաւորը ընդունէր պատգամաւորութիւնը, ու պատգամաւորութիւնը չընդունուեցաւ: Անգլիոյ թագաւորը նախընտրեց Չարին տհաճութիւն չպատճառել քան Հայոց հաճելի ըլլալ (պատգամաւորներէն մին է որ հազորդեց ինծի այս շահեկան մանրամասնութիւնը):

Եւ արդէն ի՞նչ կ'ըսէ Պերթըլօ, Ռուզվէլթի ուղղած նամակին մէջ. յոյս կը յայտնէ որ Ռուզվէլթ նախագահին ձայնը « պիտի լսուի Ռուսիոյ Չարէն. որ այնքան բարձրօրէն ցոյց տուաւ իր մարդասիրական դիտաւորութիւնները եւ ուզեց զանոնք նուիրագործել միջազգային համաձայնութիւններով (ակնարկութիւն Լա Հէյի խաղաղութեան Համաժողովին նախաձեռնութեան). ուրեմն նամակին խմբագրողը, Պերթըլօ ինքն իսկ Եւրոպական պետութեանց մէջէն ռուս կառավարութիւնը կը նկատէ իբր Հայոց խնդրոյն լուծման մէջ ամենէն կարեւոր ու արդիւնաւոր գերը խաղալու կարող, եւ Պ.

Ռուզվէլթէն կը խնդրէ մասնաւորապէս Չարին միջամտութիւնը հրաւիրել: Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ Հայութիւնը ուղղակի չի դիմեր Չարին, այսինքնին ռուս զանգուածին գերագոյն ներկայացուցչին, անոր որուն ձեռքն է այսօր ռուսական զօրութեան բանալին: Ամիսներ առաջ, Պ. Առաքելեան Մշակին մէջ առաջարկած էր որ Հայք Չարին դիմեն եւ ուղղակի իրմէ խնդրեն՝ իբր Լա Հէյի յառաջիկայ համաժողովին նախաձեռնակէն՝ Հայոց հարցը մտցնել այդ Համաժողովի ծրագրին մէջ. եւ ծափահարելի գտայ այդ առաջարկը. բայց ոչ միայն չիրագործուեցաւ այդ ծրագիրը, այլ նախընտրուեցաւ Ռուզվէլթ նախագահին դիմել՝ փոխանակ Չարին դիմելու: Արդ, Ռուզվէլթ նախագահը՝ արտաքին գործոց նախարար Էլիհու Րութի ձեռքով՝ ուղղած է նամակ մը Պ. Ճէյմս Րէյնոլտսին, որով կը պատահանէ սապէս.

« Թուրքիոյ հպատակ Հայերուն տառապանքները բարձրաձայն դարման ու հատուցում կ'աղաղակեն: Անոնք ցնցեցին ամբողջ մարդկութեան մարդասիրական զգացումը, եւ աշխարհի միաձայնութեամբ կ'ողբայ ու կը դատապարտէ ցեղային հակառակութիւնը որ Թուրքիոյ ժողովուրդին անհաշտելի տարբեր իրարու դէմ հանած է: Այ մէկ ուղղամիտ մարդ կրնայ դիտել այս տեսակ դէպքեր առանց բաղձալու որ ինք ուժն ունենար գանձն արգելելու: Ես խիստ անկեղծօրէն կը փափաքէի որ Միացեալ-Նահանգները ունենային այդ ուժը, բայց նոյնքան անկեղծօրէն համոզուած եմ թէ Միացեալ-Նահանգներու կողմէ ջանքեր՝ որոնք հարկաւորաբար պիտի չի զօրէին օրինաւոր եւ հնարաւոր միջամտութեան մը՝ շատ քիչ բան կամ ոչինչ կըրնային կատարել, եւ՝ անխուսափելիօրէն դատապարտութիւն ենթադրելով ուրիշ կառավարութեան մը արարքներուն եւ շարժառիթներուն՝ աւելի վնաս պիտի հասցնէին քան բարիք այն դժբաղդ արարածներուն, որոնց օգուտը նպատակուած է: »

Միջամտելու անկարողութեան բացայայտ խոստովանութիւն մըն է ստիկա, որ Ամերիկայի վրայ դրուած « ծայրայեղ » յոյսերը արմատէն կը կտրէ, եւ մեզ կը թողու առաւել քան երբեք մինակ Ռուսին ու Թուրքին միջեւ: Բայց մենք ոչ միայն չենք ըմբռներ թէ այս պայմաններուն մէջ Ռուսին դիմելէ ուրիշ ճար չկայ, այլ Պոսթոնի

Armenia՞ն որ հայ դատին պաշտօնական օրկան մըն է՝ S. Alexander ստորագրութեամբ յօդուած մը կը հրատարակէ՝ որուն թարգմանութիւնը Փրօ Արմենիայի մէջ ալ կ'երեւայ, եւ ուր Ձարը կ'անուանուի «պղտիկ թշուառական մը»։ Թէ հայ գրագէտ մը բացարձակ իրաւունքն ունի՝ իր անհատական զգացումներն արտայայտելու համար՝ աշխարհիս ո եւ է մէկ վեհապետը ամենէն խարանոզ բառերով որակելու, ես չեմ որ պիտի հերքեմ զայդ . ես իսկ ի հարկին գործածած եմ այդ իրաւունքս . բայց Հայոց դատին նուիրուած պաշտօնական օրկաններ պէտք է իրենց նպատակ ունենան ոչ թէ պերճախօսութեան կամ երգիծանքի հաւաքածուներ ըլլալ, այլ ուղղակի դրական ծառայութիւն մատուցանել Հայոց դատին. երբ Պերթըլօ մը, որ անհունապէս աւելի մեծ ուղեղ մըն է քան մեր Alexanderը եւ որ ազատականութեան մէջ վարչի մնար իրմէն, քար կը դնէ իր սրտին վրայ եւ խեղճ հայ ժողովրդին օգտին համար կ'ելլէ Ռուսիոյ Ձարին մարդասիրական զգացումները փառաբանելու, մեր դատին պաշտօնական օրկաններուն կը մնայ գէթ զգոյշ ըլլալ Հայոց դէմ գրգռելէ վեհապետ մը՝ որմէ կախուած է հայ ժողովրդին կեանքի ու մահուան խնդիրը :

Չեմ պահանջեր որ բոլոր Հայերը Ձարին ներքողը ընելու սկսին . կ'ըմբռնեմ որ կան պնձեր որոնց համար ատիկա հնարաւոր չէ, բայց եթէ անոնք քիչ մը գուժ ունին այս ահաւորապէս դժբաղդ ազգին համար, պէտք է գիտնան, չեմ ըսեր խեղդել իրենց զգացումները, բայց գէթ զուտ անհատական ձեւ տալ իրենց զգայմանց արտայայտութեանը . Մակեդոնացիք մէկէ աւելի օրկաններ հրատարակած են Ներսիսի մէջ, բայց երբեք այդպիսի բացատրութիւններ չեն գործածած ոչ մէկ վեհապետի դէմ . գրականութեան հարց չէ ասիկա, թաքթիքի խնդիր մըն է :

Կալիցիներն ընթիւնը հասաւ այնպիսի այլանդակութեանց, որ՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ Հայոց պարտքն էր պայքարել ոռւս քաղաքականութեան այդ որոշ ու հիւանդոտ փուլին դէմ . հոդ՝ ոռւս կառավարութիւնը ուղղակի մեր գե-

րագոյն շահերուն, մեր գոյութեան դէմ կը դաւէր, եւ միանգամայն իր շահերուն դէմ կը դաւէր . այդ պաշարը անհրաժեշտ էր Բայց պայքարը յանգեցաւ բարի արդիւնքի մը . Վորոնցօֆ-Տաչքօֆի պէս ուշիմ Ռուս մը եկաւ Կովկաս, ըմբռնեց Հայոց բողոքին արդարութիւնը, եւ պահանջեց Ձարէն բնաջինջ ընել Կալիցիների գործը, կալուածները դարձնել Հայ Եկեղեցւոյն, ընդունիլ Հայ Եկեղեցւոյն անկախութեան անձեռնմխելիութիւնը, արտօնութիւն տալ ոռւսահայոց՝ որ իրենց բոլոր դպրոցները վերաբանան, նոյն իսկ հիմներն նոր դպրոցներ՝ ուր որ կուզեն, եւ վերահաստատեն իրենց բոլոր խափանուած կրթական ու բարեգործական ընկերութիւնները :

Թէ ոռւս քաղաքականութեան այդ փոփոխութեան ազդակներուն մէջ առաջին տեղերէն մին ունի հայ ժողովրդին ցոյց տուած ուժեղ դիմադրութիւնը, այդ մասին կարելի չէ տարակուսիլ : Բայց Հայերը շատ մեծ սխալ մը գործած կ'ըլլան՝ կարծելով թէ ոռւս կառավարութիւնը Հայոցմէ վախնալուն համար է որ այդ քայլն առաւ . միեւնոյն ոռւս կառավարութիւնը սպասուող ջախջախեց՝ եւ ամենամեծ դիւրութեամբ՝ Լեհացւոց ու Վրացւոց վերջին յեղափոխական խլրտումները, եւ այդ ժողովուրդները Հայերէն նուազ քաջ չեն ու՝ մանաւանդ Լեհացիք՝ Հայերէն շատ աւելի ուժեղ են : Այդ փոփոխութիւնը պէտք է մեկնել դէպ ի նախկին հայասէր քաղաքականութիւնը վերադարձի առաջին քայլ մը՝ զոր Վորոնցօֆ-Տաչքօֆ առնել տուաւ Ձարին : Ռուս դիւանագիտութիւնը որ փլեվէ-Կալիցիներն չըջանին՝ իր սեպական ազգային պատմութիւնն իսկ մոռցած էր, այդ արարքով ցոյց տուաւ թէ վերսկսած էր ըմբռնել հայ տարրին կարեւորութիւնը ոռւսական շահերուն տեսակէտով եւ այսպիսի օգտակար տարր մը անիմաստ հալածանքներով բացարձակապէս ոռւսատեսաց դարձնելու անխոհմտութիւնը : Հայերը այդ իրողութիւնը պէտք էր ողջունէին այնքան բուռն ու անվերապահ ուրախութեամբ որքան բուռն եղած էր իրենց բողոքը կալիցիներն ընթիւնը դէմ : Ռուս կառավարութիւնը արմատապէս կը դարմանէր սխալը զոր գործած էր Կովկասի Հայոց դէմ, եւ կուտար անոնց նոյն իսկ աւելի քան ինչ որ անոնք

կը պահանջէին . մեծ առիթ մըն էր ռուսահայոց համար՝ ռուս կառավարութեան բացարձակ վստահութիւնն ու համակրութիւնը իրենց վրայ հզօրապէս եւ տեւականօրէն վերահաստատելու, եւ նոյն ատեն՝ այդ համակրութիւնը դարձնելու տաճկահայ գաղտնի վրայ, որ անհունապէս պէտք ունի անոր: Կովկասի հայ յեղափոխական մարմինները պէտք էր իսկոյն բացորոշ կերպով յայտնէին թէ այլ եւս իրենց դերը վերջացած է Կովկասի մէջ եւ թէ ա՛լ իրենց ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ իրենց բոլոր ուժը նուիրել տաճկահայոց հարցին, որուն համար արդէն կազմուած էին: Ռուսահայ հասարակութիւնը զգաց զայդ, եւ առաջին պահուն մեծ ռզնու-րութիւն յայտնեց՝ ուրախութեան հրապարակա-յին ցոյցերով, գոհաբանական պատարագներով. սակայն՝ գտնուեցան յեղափոխականներ որ խան-գարեցին ժողովրդին բնազդական ճիշդ մղումը, Չարը նախատող յայտարարութիւններ ցրուեցին հասարակութեան մէջ, ռուս կառավարութեան դէմ հայհոյող ձուներ արտասանեցին. արտասան-մանի բոլոր յեղափոխական թերթերը յօդուած-ներ հրատարակեցին որոնց իմաստն էր հետեւե-կալը. « Չարը աւազակի պէս վարուած էր, հայ ժողովուրդն իր ուժովը ետ խլած էր իրմէ գողցուածը, Հայերը պարտք չունէին շնորհա-կալութիւն յայտնելու, ընդհակառակը պէտք էր որ շարունակէին պայքարը ձարական ըեփմին դէմ, որպէս զի ձեռք ձգեն բացարձակ ազա-տութեան պայմաններ, եւն. »: Խնդիրը՝ այս զգացմանց լիակատար ճշմարտութեան համա-ձայն ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ չէ. ինչդիրը այն է որ այս ընթացքը խորապէս անքաղաք-գիտական էր, եւ միմիայն միայն կրնար բերել հայ ժողովրդին: Ռուսահայ հասարակութիւնը կ'ուզէր իսկոյն պատգամաւորութիւն մը զրկել Վորոնցօֆ-Տաշքօֆին՝ շնորհակալութիւն յայտ-նելու համար, եւ ուղղել Չարին երախտագի-տական ուղերձ մը. յեղափոխականները նախ պահանջեցին որ ուղերձ չղրկուի Չարին. յետոյ՝ տեսնելով որ հասարակութիւնը պիտի չհամա-ձայնէր ատոր՝ պահանջեցին եւ յաջողեցան զըր-կուած ուղերձին տալ չոր ու ցուրտ խմբագրու-թիւն մը, այդ տեսակ ուղերձներու սովորական քլիշէին իսկ անհամապատասխան: Յեղափոխա-կանները դարձեալ ամէն ջանք ըրին՝ մինչեւ

իսկ սպանալիքի դիմելով՝ որպէս զի պատգա-մաւորութիւն չերթայ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆին, եւ յաջողեցան գէթ ուշացնել անոր առաքումը. այդ բոլորը անծանօթ չմնաց ռուս իշխանու-թեանց, ինչպէս եւ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆին, եւ ատոնց ձգած տպաւորութիւնը ախորժելի չէր կրնար ըլլալ անոնց. Թաթարները, աւելի տգէտ քան Հայերը բայց եւ շատ աւելի խորամանկ ու քաղաքագէտ, օգուտ քաղեցին Հայոց այդ սխա-լէն — մեծ սխալ է իրական օգուտ մը զոհել՝ քանի մը «ձեւակերպութիւններ» է խորշելու հա-մար — եւ իրենց յարձակումը որ դադրած էր՝ վերսկսան Հայոց դէմ, աջակցութեամբ կալի-ցիներան ողով ռուս պաշտօնեաներուն՝ որոնք նմանապէս առիթի կը սպասէին իրենց հայտե-ցութեան յագուրդ տալու համար: Շնորհակա-լութեան պատգամաւորութիւնը ներկայացաւ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆին, երբ արդէն իսկ՝ հոգե-բանապէս՝ ուշ էր: Միեւնոյն ատեն, այստեղ, Օրօրին, Գրօշակին եւ Փրօ Արևեկեխային մէջ, Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ — ինչպէս եւ իշխան Լուի Նափոլէոն, — կը նախատուէին իբրեւ խաբե-բայ, կողմնակալ, Թաթարներու եւ կոտորածի բարեկամ: Պէտք է խոստովանիլ որ բաւական տարօրինակ է կացութիւնը Վորոնցօֆ-Տաշքօ-ֆին: Նոյնօր Վրեմիան զայն կը զատափետէր իբրեւ գէշ Ռուս, իբր Հայոց բարեկամ. իսկ հայ յեղափոխականները կամ Հայերէ ազդուած Եւրոպացիներ զայն կը զատափետէին՝ իբր սուտ մարգարէ մը, որ խաղաղութիւնը քարոզելու ե-կաւ Կովկաս եւ պատերազմ պատրաստեց» (Ակ-նունի, Օրօր): Ատոնցմէ ազդուած, ես իսկ պահ մը կ'սակած ունեցայ երբ եկեղեցական կալուած-ներու վերադարձէն քիչ յետոյ՝ թաթարական յարձակումը վերսկսաւ աւելի կատաղի քան երբեք. բայց ես կ'անգիտանայի Կովկասի մէջ անցած իրողութեանց մանրամասնութիւնները. իմանալէ յետոյ հայ գործիչներէ ոմանց այնտեղ ունեցած ընթացքը, այդ առերեւոյթ հակասու-թիւնը բացատրելի դարձաւ ինծի: Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ եկաւ Կովկաս՝ այնպիսի պահու մը, երբ երկիրը հրաբխային զրուրթեան մէջ էր, երբ Թուրք ու Հայ իրարու դէմ մոլեգին ատե-լութեամբ բորբոքած էին, ու երբ՝ թէպէտ Կա-լիցին հեռացած էր՝ բայց կալիցիներան զգացում-ներով տողորուած ռուս պաշտօնեաները զեռ

կը վխտային երկրին մէջ . ինքը յայտնապէս
 աջն համոզումը ունէր թէ յարգելով Հայոց ի-
 բրտունքները՝ պիտի վերջնապէս զարձրնէր Հա-
 յերը իրենց նախկին ուսասիրական զգացմանց,
 եւ թէ ատիկա արդէն մեծագոյն ազդակներէն
 մին պիտի ըլլար երկրին խաղաղացման նպաս-
 տող : Ես չեմ մոռցած ինչ որ ինքն իսկ կ'ըսէր
 Փարիզի Լը ժուրնայ լրագրին հայասէր թըղ-
 թակից Պ. Պերթրանին . « Հայերը կովկասի ա-
 մենէն լուրջ , ուշիմ , զարգացած եւ օգտակար
 տարն են . Թուրքերը շատ աւելի յետամնաց
 են . կը յուսամ որ Հայերը պիտի վարուին իբր
 խելացի եւ խոհական ժողովուրդ մը , եւ պիտի
 օգնեն ինծի երկիրը խաղաղեցնելու » Մարդ մը
 որ ներքին նպատակ ունի հայ ժողովուրդը ջար-
 դել տալու , Ֆրանսական հասարակութեան առ-
 ջեւ այդ ժողովուրդը անվերապահօրէն ներքո-
 ղելով չ'սկսիր :

Արդ , Հայութիւնը չօգնեց իրեն՝ որքան որ
 կարող էր եւ պարտական էր իր իսկ շահուն
 համար : Մեր ծայրայեղները , թէպէտ եւ փոք-
 րամասնութիւն կը կազմեն , շատ աւելի գործօն,
 ձեռնարկէց , շարժուն , երեւցող , տիրող տարր
 մը ըլլալով , մինչ մեծամասնութիւնը՝ թոյլ ,
 հլու , կամ դանդաղօրէն եւ երկչոտօրէն հակազ-
 զող , փոքրամասնութեան վարմունքը նկատ-
 ուեցաւ — ինչ որ շատ սխալ էր անշուշտ ,
 բայց բացատրելի սխալ — իբրեւ Հայութեան
 ներքին ձգտումներուն ամենէն անկեղծ արտա-
 յայտութիւնը . եւ հայ-ուս յարաբերութեանց
 բացարձակ բարելաւումը , որ շատ դիւրաւ կըր-
 նար ստացուիլ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի հայնպաստ
 արարքէն յետոյ՝ եթէ Հայոց մեծամասնութիւնը
 գիտցած ըլլար անմիջապէս եւ տիրականօրէն
 ապացուցանել թէ Ռուսիոյ զիջումը լիակատար
 եւ անբաւ գոհունակութիւն կը պատճառէր
 Հայոց , շատ կիսկատար ու խախուտ կերպով
 կատարուեցաւ . կասկածը , ցրտութիւնը մնա-
 ցին՝ մեծ չափով՝ երկու տարրերուն միջեւ : Ար-
 դէն իսկ դիւրին չէր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի մը
 համար մէկ օրէն միւսը հեռացնել կովկասի բո-
 լոր հայատեաց ուս պաշտօնեաները , (պէտք
 չէ մոռնալ որ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ Հայ չէ , եւ
 երբ հայ գործիչներ ախքան քիչ ճապկութիւն
 ցոյց կուտային , արդար չէ պահանջել որ բոլոր
 զիջողութիւնները եւ գոհողութիւնները միմի-

աջն Վորոնցօֆը ինքն ընէր) . Հայոց ընթացքը
 աւելի եւս կը դժուարացնէր այդ մաքրագոր-
 ծումը՝ զոր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ շատ հաւանա-
 կանաբար ինքն ալ կը բաղձար Հայոց չափ , եւ
 կը զօրացնէր հակահայ ուս պաշտօնեաներուն
 դիրքը , կը տկարացնէր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի հա-
 յասիրական ձգտումներուն նորանոր ապացուց-
 մանց կարելիութիւնը : (Ոչ ոք պիտի ըսէ թէ
 Բլէմանսօ վայրագ բռնաւոր մըն է . բայց Մա-
 յիս Նին առթիւ Փարիզի ծայրայեղներէն ոմանք
 ախպիտի ընթացք մը բռնեցին , որ ազատական
 Բլէմանսօն ստիպուեցաւ տեղի տալ ոստիկա-
 նական պահանջմանց եւ ամենախիստ միջոցներ
 ձեռք առաւ՝ մինչեւ իսկ ծայրայեղներու պարա-
 գլուխները բանտարկել տուաւ , հանդարտու-
 թիւնն ու կարգը պահպանելու համար) : Շատ
 դժուար է՝ մանաւանդ հեռուէն՝ բացարձակա-
 պէս ճիշդ վերլուծում մը ընել այդ բարդ հար-
 ցին , եւ անսխալ ըլլալու յաւանութիւնը չու-
 նիմ . բայց ուսական մեծ զիջումէն ի վեր
 կովկասի մէջ տիրող խառնաշփոթ ու մութ կա-
 ցութեան այս բացատրութիւնը ինծի ամենէն
 ճշմարտամանը կը թուի . եւ որքան ալ անա-
 խորժ ըլլայ ասիկա ոմանց — ինչպէս եւ ինծի
 — պարտականութիւն կը համարիմ յայտնել
 մտածումս կացութեան մը վրայ զոր զարմանելը
 անկարելի է մինչեւ որ զայն կազմող պատ-
 ճառները չտեսնենք :

Թրքօ-հայկական համագումարը զոր փո-
 խարքան գումարեց՝ վերջերս , նոր ապացոյց մըն
 էր անկեղծ փափաքին զոր ունի ան՝ հանդար-
 տութիւնն ու կարգը կովկասի մէջ վերահաս-
 տատելու , եւ ամէն պարագայի մէջ՝ նոր ու
 թանկագին առիթ մըն էր Հայոց համար՝ իրենց
 թաքթիքի սխալները դարմանելու : Հայ պատ-
 գամաւորները , բաց ի մէկ քանիէն որոնք ըսին՝
 մասամբ՝ ու շատ լաւ՝ ինչ որ պէտք էր ըսել ,
 ընդհանրապէս աւելի պերճախօս ու ճշմարտա-
 բան ըլլալու ջանք ցոյց տուին քան պարագա-
 յից պահանջած եւ ժողովուրդին շահերուն հա-
 մապատասխան ընթացք մը . անոնցմէ ոմանք
 յանկերգի մը պէս յեղյեղեցին թէ հայ-թաթա-
 րական կռիւին միակ զրդիչն ու պատասխանա-
 տուն ուսական վարչութիւնն է , մինչ անհու-
 նապէս աւելի ճարպիկ , եւ ըստ իս՝ աւելի ալ
 ճիշդ՝ բան մը ըսած պիտի ըլլային , եթէ հայ-

Թաթարական պայքարին՝ անցողակի մատնանիչ ընելով հանդերձ « կալիցիներն » պաշտօնեաներուն մեղսակցութիւնը՝ իբր սկզբնապատճառ ցոյց տային արտաքին զրգուում մը, Ռուսաստանի աւանդական թշնամի Օսմանցի հալիֆային զրդումը : Եւ, ինչ որ ամենէն տարօրինակն է ու ցաւալին, « ռուս վարչութեան » դէմ որոտացող պատգամաւորները աններելի զիջողութիւններու համակերպեցան թուրք պատգամաւորներու հաճելի ըլլալու համար՝ հայ լրագրի մը մէկ յօդուածին զիրենք հակակարծիք յայտնելով : Անուրանալի է որ թուրք պատգամաւորները շատ աւելի ճարպիկ վարուած են համագումարին մէջ քան մերիններուն մեծամասնութիւնը : Կովկասի հայ թերթերը զանոնք այսպանեցին՝ իբր շողքորթ, քծնող, եւն : Թուրք պատգամաւորները ըրին պարզապէս ինչ որ կ'ընէ աւեկն ժողովուրդ որ իրականութեան զգացումն ունի, ինչ որ ըրին Ալճէգիրասի մէջ ամենէն ազատական ազգերու ներկայացուցիչները . Պ. Ռեվուալ երբեք չըսաւ Ալճէգիրասի մէջ թէ Մարտեան հարցին կնճռոտելուն պատճառը՝ գերմանական քաղաքականութեան բիրտ եւ բարբարոս ընթացքն է, ինչ որ ճշմարտութիւնն էր. եւ զայդ չըսելով հանդերձ՝ թերեւս զայդ չըսելուն համար՝ Պ. Ռեվուալ յաջողեցաւ հոյակապօրէն պաշտպանել Փրանսական շահերը եւ յաղթանակել տալ զանոնք : Համագումար մը՝ ինչպէս էր թրքօ-հայկականը, դիւցազնական ճշմարտախօսութեան կամ շողշողուն ճարտասանութեան մրցում մը չէ, այլ առիթ մը ուր իւրաքանչիւր ազգի պատգամաւորներն իրենց միակ նպատակ պէտք է ունենան իրենց Ֆողովրդին շահերը դրականօրէն պաշտպանել :

Ատեն է որ սթափուինք, եւ քիչ մը լըրջօրէն տեսնենք, քննենք ու հասկնանք իրականութիւնը : Կամ Աղայէֆներու գերին ըլլալ, կամ Վորոնցով-Տաշքովներու դաշնակիցը . այս երկուքին մէկը Հայը պէտք է ընտրէ : Ու եթէ այս վերջին չըջանի սխալները կրկնուին, վաղը նոր Կալիցին մը կրնայ գալ : Մենք մեր ձեռքովը չբերենք զայն : Մենէ կախեալ է — հասկնանք ասիկա — որ Ռուսները մեզի հետ

բարեկամի պէս վարուին : Մեր ամբողջ ջանքն ըլլալու է որ Վորոնցով-Տաշքովներ ըլլան միշտ Կովկասի գլուխը : Ռուսիոյ կացութեան բարւոքման աշխատելէ յետոյ, ատենք են որ պիտի կրնան ըլլալ միջնորդ Ռուս կառավարութեան եւ դժբաղդ Տաճկահայոց միջեւ :

« Ռուսին անձնատուր ըլլալ, յօժարական ընդունիլ է ռուսացումը » պիտի ըսեն : Ատոր պիտի պատասխանեմ յիշելով հոս սրամիտ խօսքը զոր վերջերս Ռուսահայ մը կ'ըսէր ինծի . « Կովկասի Հայերը, Հայ մնալու համար, պէտք ունին Կալիցիների մը » : Եթէ ասիկա ճիշդ է, հայ ժողովուրդը արժանի է կորչելու : Ազգ մը որ իր ինքնութեան պահպանումը միմիայն օտարին չնորհելիք պայմաններէն կը յուսայ, իւրաւունք իսկ չունի ազգ կոչուելու : Գրեթէ դարէ մը ի վեր Փոլոնիացիք կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը. Ռուսերն ու Գերմանացիք ամէն ջանք ի գործ դրած են, ամենէն բիրտ միջոցները ձեռք առած են, եւ սակայն ոչ մէկ Փոլոնիացի մը ռուսացած կամ գերմանացած է. որովհետեւ Փոլոնիացիք ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնեն իրենց ազգութիւնը պահպանելու համար : Վարչական միջոցներով ազգ մը ձուլելու դէմ կարելի է մարտնչիլ եւ յաղթել, երբ մարտնչող ազգը ուժեղ է եւ հաւատք ունի իր վրայ : Բայց « զլուխ կտրող » քաղաքականութեան դէմ կարելի չէ յաւիտենապէս մարտնչիլ՝ տկար ազգի մը համար, ուրովհետեւ օր կուգայ վերջապէս ուր գլուխները կը հատնին : Հայոց ռուսացման վտանգը ցտորք մը չէ . բայց մեր վտանգին զոյաւորտարրը Հայոց մէջ է, — Հայոց ողբալի օտարամոլութիւնն է, եւ արհամարհանքը զոր ունին իրենց ազգին համար : Եթէ Հայերն իրենց այս թերութիւնները չսրբազրեն, աւելի շուտ կը ռուսանան ռուս ազատական բեօթի մի ներքեւ քան Կալիցիներու ամենէն վայրագին խարազանին տակ : Ալեքսանդր Բ. հայասէր կայսեր օրով Ռուսահայոց բարձր դասակարգը գրեթէ ամբողջութեամբ հայերէն ընաւ չէր գիտեր, ռուսախօս էր : Թիֆլիսի կամ Պաքուի Հայ սալօններուն մէջ երբէք հայերէն չէն խօսիր, այլ ռուսերէն . « չիք » է իրենց համար ռուսերէն խօսիլը . հայերէնը գոհնիկ է, աղքատ, անբաւական : Կարելի է իրօք ըսել թէ կա-

լիցինեան մարակի հարուածը բարերար եղաւ
 ոռւսահայոց համար, ազգային զգացումը ար-
 թընցուց իրենց մէջ. այժմ անշուշտ հայերէն
 աւելի կը լսուի Կովկասի մէջ քան Կալիցինէն
 առաջ: Բայց նորէն ախար չի բուժուած: Կա-
 լիցինեան բեժիմին ամենէն սեւ օրերուն, այն
 ժողովքներէն մէկուն մէջ որ գումարուեցան
 հոն հայ ազգութիւնը պահպանելու, հայ շեզուն
 պահպանելու հաւատ, ժողովակիւնները՝ ինչպէս
 կ'ըսէր ինծի վերջերս իրենցմէ մին՝ ոռուսերէն
 կը խօսէին: Հոյակապ կատակերգութիւն մը
 կարելի է գրել այս նիւթին վրայ. — մարդիկ
 որ ոռուսերէն խօսելով կ'ուզին ապահովել հա-
 յերէն լեզուի պահպանութիւնը . . . :

Ուրիշ պատմութիւն մը, ոչ նուազ ախուր,
 հետևեալն է, զոր Կովկասի հայ թիրթիւրը
 կը հաղորդէին քանի մը ամիս առաջ. Թիֆ-
 լիսի հայկական բարձր ընկերութեան մէկ հաց-
 կերոյթին, թուրք հիւպատոսը որ հրաւիրեալ-
 ներուն մէջը կը գտնուէր, կը կարծէ հաճոյք
 պատճառել հիւրընկալներուն՝ հայերէն լեզուով
 թօսթ մը արտասանելով. մեր Հայերը միջազգա-
 յին «կալանթըրի»ի այդ սիրուն արարքը կ'ըն-
 դունին կոկորդալիբ քրքիջներով . . . Թուրք
 մը որ հայերէն կը խօսի, ինչ «քոմիք» քան
 . . . Կարելի է երեւակայել աւելի զգուելի
 տեսարան մը հայկական ինքնատեցութեան:

Արտասահմանի մէջ, ես յաճախ տեսած
 եմ ջերմ ոռուսատեաց ու ջերմ հայրենասէր ոռու-
 սահայ գործիչներ կամ մտաւորականներ՝ ու-
 ըռնք իրարու քով եկածնուն պէս՝ ոռուսերէն կը
 խօսին (առանց Կալիցինէ մը բռնադատուած
 ըլլալու . . .): Այս ամօթալի տկարութիւնը,
 այս դաւաճանութիւնը մեր ազգային աւանդու-
 թեանց ու արժանապատուութեան դէմ՝ պէտք
 է դարձանենք: Ատիկա մենէ, ու միայն մենէ
 է կախուած: Անգղիան չէ, ոչ ալ Ֆրանսան
 որ մեզ պիտի օգնէ մեր լեզուն լքանելու վա-
 տութենէն հրաժարելու: Կիներն են ամենէն հզօր
 պահպանները լեզուի մը: Տաճկահայոց մէջ,
 ատեն եղած է որ այրերը շատ աւելի տաճկե-
 րէն կը խօսէին քան հայերէն. տաճկահայ կիներն
 է որ պահպանած է հայերէն լեզուն, ինչպէս
 բոլոր ազգային աւանդութիւնները. ոռուսահայ
 կիները թող ըմբռնեն բոլոր մեծ դերը զոր ունին
 կատարելու. շարժում մը որուն գլուխը կիներ-

ըր կ'անցնին, միշտ կը յաջողի. թող, գէթ
 իբր նոր «մօտա» մը՝ տիրապետել տան հայե-
 րէնը՝ Կովկասի սալաններուն մէջ եւ ամէն տեղ:
 Մեր լեզուն ամենէն զեղեցիկներէն եւ ամե-
 նէն հարուստներէն մին է մարդկային լեզունե-
 րուն. մեր նոր գրականութիւնը շատ ճոխ է,
 եւ հետզհետէ աւելի պիտի ճոխանայ. ամենէն
 նրբաճաշակ «աշխարհաքաղաքացին» անգամ
 հաճոյք կարող է գտնել հայ լեզուին ու հայ
 գրականութեան ինքնուրոյն զեղեցիկութիւննե-
 րուն մէջ: Ոչ մէկ իշխանութիւն այս պահուս
 կ'արգիլէ հայերէն խօսիլ ոռուսահայոց. թող
 գիտնան վերցնել «հայկական» արգելքը, որ-
 պէս զի այսուհետեւ այլ եւս՝ հայերէն լեզուի
 պահպանումին համար՝ պիտի չմնայ Կալիցինե-
 րուն:

Երբէք ըսել չեմ ուզեր որ մեր ազգը իբր
 ամբողջ յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու է: Ազգ
 մը, ինչպէս մարդ մը, միշտ իր յոյսը է՛ն առ-
 առաջ իր վրայ դնելու է: Այս ճշմարտութիւնը
 վէճ իսկ չի վերցնիր. բայց այդ ճշմարտութիւ-
 նը պէտք չէ սխալ հասկնալ ու չարաչար գոր-
 ծածել: Մարդ որքան ալ իր յոյսը ամենէն ա-
 ռաջ իր վրայ դնէ, պարտաւոր է իրմէ դուրս
 գտնուած ուժերուն միջեւ ընտրութիւն մը ը-
 նել, ջոկել բուն թշնամին անկից կամ անոնցմէ
 որ կրնան՝ իրենց շահերուն իսկ բերմամբը՝ ի-
 րեն աջակից ու դաշնակից ըլլալ: Անգլիացին
 աշխարհիս ամենէն ինքնավստահ եւ անհատա-
 պաշտ ժողովուրդն է, բայց տեսնելով ոռուսա-
 կան վտանգը Ասիոյ մէջ՝ ինք որ իր շքեղ
 կղզիացմամբ կը պարծենար՝ փութաց ձափոնին
 հետ դաշնակցելու եւ այժմ, նկատելով որ Ռու-
 սը խելքի գալ կը սկսի՝ իր կրած պարտութեան
 հետեւանքով ու Գերմանիան է այս պահուս իր
 ամենէն վտանգաւոր թշնամին, նոյն Անգլիան՝
 Ֆրանսան, Սպանիան, Փորթուկալն, Իտալիան
 իրեն կը կապէ եւ ջանքեր կ'ընէ Ռուսիոյ հետ
 քարեկամանայու: Ուրեմն, նոյնքան անվիճելի
 է որ ազգ մը միշտ պէտք է գիտնայ՝ իր շահե-
 րուն համեմատ՝ ընտրել իր դաշնակիցները: Ար-
 դէն՝ իմացական ճիշդ զոր ազգ մը ի գործ կը
 դնէ իր ընտրութիւնները կատարելու համար,

իր ինքնուրոյն գործունէութեան մէկ ձեւն է նորէն . որովհետեւ յոյսը իր վրայ զնել՝ ի նշանակիր յոյսը միմիայն իր զինուորական զօրութեան վրայ կեդրոնացնել . ուղեղային զօրութիւնը որ կը « վարէ » ո եւ է գործունէութիւն , աւելի մեծ է քան բոլոր մետաղէ զէնքերուն ուժը :

Այս ուսումնասիրութիւնը գրելով՝ իմ նըպատակս էր որոշել թէ մենէ դուրս գտնուող ուժերուն մէջ ո՛րն է մեր դատին յաջողման աջակից հանդիսանալու ամենէն աւելի հասնականութիւն ցոյց տուողը :

Չեմ ուզեր՝ դարձեալ ըսել թէ օտար աջակիցներու մէջ առաջին տեղը Ռուսին տալը ուրիշ ո եւ է ազգի վրայ բնաւ յոյս չգնել կը նշանակէ :

Երբէք չեմ մտածեր որ մեր ճիգը պէտք է սահմանափակուի միւսիայն Ռուսին զիմելու մէջ . չեմ մտածեր թէ Եւրոպայի միւս ազգերուն զիմելէ զաղբելու ենք , թէ Եւրոպայի միւս ազգերը չեն կրնար « աջակցիլ » մեր ժողովրդին փրկութեանը : Մեր հարցը միջազգային է . Պերլինի վեհաժողովին մասնակցած են վեց պետութիւններ : Ռուսը անոնց մէջէն ամենէն էական դերն ունի կատարելու . բայց եւրոպական միւս ազգերը կարող են մեծապէս օժանդակել մեր հարցին լուծման : Իր հաջկերոյթին առթիւ խօսած ճառին մէջ , Պրայս կ'ըսէր . « Դժբաղդութեան այնքան դարերէ յետոյ՝ բարեբաժնիկ վախճան մը եւ պատիւ ու փառք պիտի ըլլար Անգլիոյ , Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ ազատ ժողովուրդներուն համար՝ եթէ կարենային « գործակցիլ » այս գործին (Հայոց ու Մակեդոնացոց ազատման) :

« Գործակցիլ » բառը հաշուով գրած է հոն . Պրայս ըսել կ'ուզէ՝ « Մենք Անգլիացիքս չենք կրնար այդ հարցը մեր նախաձեռնութեամբ լուծել . բայց սիրով պիտի « գործակցինք » , եթէ ուրիշ պետութիւն մը , այսինքն Ռուսը (Հայոց հարցին համար) , գործին զլուխն անցնի :

Մեր պարտքն է միշտ վառ պահել , հետզհետէ աւելի տարածել ու արծարծել համակրութիւնը եւրոպական ժողովուրդներուն՝ զէպ ի հայ ազգը եւ իր դատը . ճանչցնել մեր ժողովուրդը՝ քաղաքակիրթ այնմարին , սիրելի եւ յարգելի դարձնել զայն , ափկա մեզի համար

պարտք մըն է մշտական , յաւերժապէս անհրաժեշտ եւ օգտակար : Հակառակ իր դարաւոր եւ այնքան տեսակէտներով յարգանքի արժանի պատմութեան , հակառակ իր ներկայ զարհուրելի տառապանքներուն , հայ ցեղը քիչ ճանչցուած է , շատ քիչ սիրուած , ու եւրոպական ժողովուրդներու մեծամասնութեանց մէջ՝ նոյն իսկ ատուած ու արհամարհուած : Մեր պարտքն է մեր ցեղին մասին տարածուած սխալ կարծիքները ջրել , ճանչցնել ինչ որ մեր ցեղն ունի ազնիւ . ու պեղեցիկ : Մեր պարտքն է յամառ անխոնջ ջանքերով միշտ յիշեցնել Պէրլինի զաշնագիրն ստորագրող պետութիւններուն՝ յանձնառութիւնը զոր պաշտօնապէս ստանձնած են Հայոց հանգէպ եւ պահանջել կատարումն այդ յանձնառութեան : Բայց ջանալու ենք որ եւրոպական ազգերու մօտ մեր ընկիւյթի դիմումները հակառուս բնոյք յուսնեան , ինչպէս ունեցած են ցարդ ընդհանրապէս . ընդհակառակն , ամէն ճիգ թափելու ենք որ Ֆրանսա եւ Անգլիա մղեն ռուս կառավարութիւնը՝ Տաճկահայոց դասին յրձման ևախաճեռնութիւնն առնելու :

Անգլիոյ կառավարութիւնը այս պահուս բուն ջանքեր կ'ընէ Ռուսիան իրեն կապելու , — Գերմանիան կղզիացնելու նպատակով . — ուս եւրոպականութիւնը կը թուի ըմբռնել Գերմանիոյ հետ իր միանալուն անիմաստութիւնը ու փաստակարութիւնը . Ալճեզիրասի հարցին մէջ , հակառակ Գերմանիոյ բոլոր ջանքերուն , շողքորթութիւններուն՝ Ռուսը իրեն մօտեցնելու , ուս եւրոպականութիւնը որոշապէս եւ ուժգնապէս Ֆրանսայի կողմը բռնեց . եւ հաւանական է որ Անգլո-Ռուս համաձայնութիւնը պիտի յաջողի իրականանալ . Անգլիա , Ֆրանսա եւ Ռուսին՝ համաձայն , — Իտալիան ալ անշուշտ իրենց բարեկամ , ինչպէս եւ Ամերիկան , — եւ այս բոլորը Սուլթանին ու մահմետականութեան պաշտպան վիշելմին զէմ ուղղուած , անա մեզի մեծապէս նպաստաւոր ու յուսատու կացութիւն մը որ մօտ է ի յայտ գալու : Պէտք է զիտնանք օգտուիլ այդ կացութեանն իրավիճակներու համար պէտք է ամենէն անաջ ուս կառավարութեան համաձայնութիւնը շահինք : Երբ Անգլիոյ աջատան կան կառավարութիւնը ամէն ճիգ կը թափէ

ուս կառավարութիւնը Անգլիոյ հետ բարեկամացնելու, մենք Հայերս՝ ծիծաղելի կ'ըլլանք եթէ վարանինք հետեւիլ այն օրինակին զոր մեզի կուտայ մենք շատ աւելի յառաջագէտ ազգի մը ազատական կուսակցութիւնը :

Պէտք է ջանանք որ ուս մամուլին մէջ հայնապաստ յօդուածներ յաճախ երեւան, որ մեր պրականութիւնն ու արուեստը ուսական բարձր շրջանակներուն ծանօթացուին (ստօթ է որ դեռ Արուսեանի գործերը՝ այնքան տեսակէտներով Ռուսաց համար չահեկան՝ ուսերէն թարգմանուած չըլլան) : Պէտք է ուս տարրին մէջ վերազարթեցնել սէրը զորան ունեցաւ ատենով հայ ցեղին համար (այս վերջին շրջանին մէջ ոչ միայն ուս կառավարութիւնը, այլ ուս ժողովուրդն անգամ սկսած էր ատել Հայը, ու Հայն էր որ չէր գիտցած ինքզինքը սիրցնել) : Փոխք ուս հասարակութեան առջեւ հայ ցեղին ծով ցուերը. յիշեցնենք ինչ որ Ռուսը անցեալին մէջ ըրած է Հայուն համար եւ ինչ որ Հայը ըրած է անցեալին մէջ Ռուսին համար եւ ինչ որ Հայը դեռ կրնայ ընել ապագային մէջ. բացատրենք շահերը զոր ունի Ռուսը՝ Հայը պաշտպանելու մէջ, Գիշատենք պիտի գումարուի Տուման : Այդ Տումային բացումը պէտք է ուրախութեամբ ողջունենք. այդ Տումային պէտք է ներկայացնենք՝ ուս հայաստաններու ինչպէս եւ Տումայի հայ երեսփոխաններու ձեռքով՝ մեր դատը. պէտք է հասկցնենք ուս հասարակութեան թէ է՛ն առաջ իրմէ՛ կ'ըսպասենք հայ ցեղին փրկութիւնը : Ու պէտք է նաեւ դիմենք Չարին՝ ոչ թէ խնդրելու համար, Լա Հէի յառաջիկայ վեհաժողովին մէջ (1) մտցնել Հայոց խնդիրը :

(1) Անխելութիւն է ո եւ է դիմում ընել որուն անյաջողութիւնը կարելի է գուշակել. այդպիսի դիմում մը աւելի վնասակար կըլլայ քան օգտակար : Յայտնի է այժմ որ Լա Հէի խաղաղութեան համաժողովներուն մէջ քաղաքական հարցերը մուտք պիտի չունենան : Այդ արտաքսումը միմիայն Հայոց հարցին համար չէ, այլ Ալբաս-Լորէնի, Շէլզվիկ-Հոլշթայնի, Փոլոնիոյ, Մարոքի, Մակեդոնիոյ ու բոլոր նմանօրինակ հարցերուն : Մէկուն ընդունուիլը դուռ կը բանայ միւսներուն :

այլ իր մտքին մէջ առ համոզումը արմատացնելու համար որ Հայը թշնամի չէ ուսական տէրութեան, այլ իր անկեղծ դաշնակիցը. իր զօրութեան անձնուէր տարածիչը, եւ հրաւիրելու համար որ Ռուս տէրութիւնը վճռականօրէն ձեռք առնէ Հայոց դատը : Երբ ուս տէրութիւնը ձեռք առնէ Հայոց դատը, Անգլիան, Յոսանան եւ Ամերիկան արդէն պատրաստ են « աջակցելու » Ռուսին ինչպէս այդ ճիգին : Այդ ձեռով է միայն որ 61 յոդուածը լուրջ լուծում պիտի կրնայ ստանալ : Այդ ձեռով է միայն որ թրքական Հայաստանի մէջ եւրոպական բէթիմ մը պիտի կրնայ մտնել, ու Լորիս Մէլիքօֆի առաջարկած ծրագրին իրականացման ճամբան պիտի հարթուի :

Աւաւասիկ տրամաբանութեան զեղխութիւն մը որ՝ բանաստեղծի մը բերնին մէջ՝ պիտի կրնայ այլանդակ ու գրեթէ սրբապիղծ երեւալ կարճատեսներուն :

Ես չեմ սիրեր « սեռերու չփոթութիւնը » : Լաւագոյն է բանաստեղծութիւնը փնտռել բանաստեղծութեան մէջ, իսկ հանրային գործունէութեան մէջ՝ ամէն բանէ առաջ փնտռել ողջմտութիւնը եւ հաշիւը :

Ըսել չէ թէ բանաստեղծութիւնը ոչ մէկ բաժին չունի ազգային գործունէութեան մէջ. առանց բանաստեղծական հիմքի մը՝ ոչինչ գեղեցիկ է, ոչինչ կենդանի է. բայց ազգային գործունէութեան մէջ՝ բանաստեղծութիւնը պէտք է մեկնակէտը կազմէ՝ եւ մնացեալը ողջմտութեան ու հաշիւին մնայ : Կորովը, գոհաբերութիւնը, քաջութիւնը կը գործադրեն ինչ որ բանաստեղծութիւնը երազեց, ինչ որ ողջմտութիւնն ու հաշիւը ծրագրեցին : Այսպէսով

եւ անտարակուսելի է որ ոչ մէկ պետութիւն յանձն չ'առնէր մասնակցիլ Լա Հէի վեհաժողովին եթէ քաղաքական հարցերը մուտք գտնեն հոն : Առաջին համաժողովին, Անգլիա՝ մասնակցելու համար՝ պայման դրաւ որ պիտի չընդունուի Թրանսպալի հարցը զոր Պօէրները կ'ուզէին մտցնել համաժողովին օրակարգին մէջ : Աւելորդ է ուրեմն յոյս դրնել Լա Հէի համաժողովին վրայ :

գերի ազգերը կ'ազատին սարկութենէ, եւ ազատ ազգերը կը յառաջդիմեն : Քավուր նուազ բանաստեղծ չէր հոգևով քան ո եւ է բանաստեղծ . բայց եթէ իր հաշուող հանձարը գոյութիւն հունենար, Իտալիան չէր կրնար վերականգնիլ : Քավուր Ֆրանսան լուրջեց՝ ապացուցանելով անոր թէ անկախ Իտալիոյ մը հաստատուը Ֆրանսայի Միջերկրականի տիրապետութեան վերջնական ապահովութիւնն էր ու Ֆրանսայի թշնամոյն՝ Աւստրիոյ՝ անկումը . նոյն Քավուրը Անգլիոյ ալ հաւաստեց թէ անկախ Իտալիոյ մը հաստատուը Անգլիոյ Միջերկրականի տիրապետութեանը օժանդակ մը եւ Ֆրանսայի տիրապետութեան հակակշռող մը պիտի ըլլար . այդպէսով այդ երկու պետութեանց օգնութիւնն ապահովեց իր ծրագրին :

Չկայ բանաստեղծ մը աւելի եթերային, իտէալական, աւելի « բանաստեղծ » քան Լամարթինը : Բայց երբ « Բերթոլական Խոկմանց » հեղինակը Ֆրանսական կառավարութեան գլուխը անցաւ, Ֆրանսայի հոգին լուսնին լուսով տաւղերգելու չէ որ մտածեց, ոչ ալ ազատութեան վրայ ճառերով ժամանակն անցընելու . « գրական » գործեր կատարեց՝ իր երկրին մեծութեանը եւ բարգաւաճմանը նպաստելու համար . թերեւս չհաւատաք եթէ ըսեմ որ ինքն եղաւ որոշող Փարի-Լիօն-Մէտիթէրանէ երկաթուղիի գծին հաստատման, զոր ուրիշներ կ'արգիլէին, Ֆրանսայի համար վտանգաւոր երեւակայելով . ինք օգտակար նկատեց այդ ծրագրերը, եւ իրականացուց զայն . կա՛յ աւելի անբանաստեղծական, չոր, հականրջային բան՝ քան երկաթուղիի գիծ մը . բայց Լամարթին հոտ իր պարտքը կը կատարէր, որ իր երկրին օգտակար ըլլայն էր : Ու, լախօրէն նկատելով իրերը, Լամարթին հոտ ալ կը մնար բանաստեղծ . եւ աւելի մեծ բանաստեղծութիւն մըն էր որ կը կերտէր, ապրուած բանաստեղծութիւն մը . որովհետեւ ոչինչ աւելի բանաստեղծական է քան ազգի մը, եւ ազնիւ, քաղաքակիրթ, մարդկութեան օգտակար ազգի մը զօրացմանը իրականօրէն նպաստել :

Եթէ կ'ուզենք հետեւիլ Եւրոպացւոց, հետեւինք այսպիսի Եւրոպացիներու, որոնք ամենէն մեծերէն եղած են մեծ Եւրոպացիներուն : Մեր « մայրը » հիւանդ է, ծանր հիւանդ :

Պէտք է մենք փութանք անոր ցաւին դեղը գտնել, պաղարիւնով, լուրջ գատողութեամբ, օգտուելով պատմական փորձառութիւնէն, — այնպէս ինչպէս թիշկ մը հիւանդին բուժմանը ճիշդ ու հզօրագոյն դեղը կը փնտռէ :

« Երկու բարոյական կայ, կ'ըսէր Պիզմարք, անհատական բարոյականը եւ քաղաքական բարոյականը . անհատական գործերու մէջ մարդուս պարտականութիւնն է ըլլալ պարկեշտ, շիտակ, անկեղծ . քաղաքական գործունէութեան մէջ՝ վարիչներուն պարտականութիւնն է ըլլալ խորամանկ ու ճարպիկ՝ երբ ազգին շահերը զայդ կը պահանջեն » : Ասիկա կրնայ շնական թուիլ բացարձակապաշտնիրուն . բայց այդ սկզբունքը ի գործ դնելով է որ Պիզմարք իրականացուց գերմանական կայսրութեան հիմնարկումին վիթխարի ծրագիրը : Ու եթէ Պիզմարք միակն եղած է այդ սկզբունքը թիրտ անկեղծութեամբ մը բացէ ի բաց արտայայտող, աշխարհիս բոլոր քաղաքագէտները, բոլոր ժողովրդի վարիչները, միշտ գործնականին մէջ այդ սկզբունքին հետեւած են : Նոյն իսկ յիզափոխական պետերը, ամենէն մաքուր իտէալներուն նուիրուած գործիչները, իրենց ծրագիրները յաջողցնելու համար՝ գործնականին մէջ միշտ կը հետեւին այդ սկզբունքին . երբեք չէ տեսնուած որ յեզափոխականները ամենայն անկեղծութեամբ առաջուց իմացնեն բռնաւորին որուն գէժ կը մարտնչին՝ իրենց գործունէութեան յատկագիծը . կը կեղծեն, կը խաբեն, կը սանձ յանկարծակիի բերելու համար թշնամին : Հանրային գործունէութեան մէջ՝ ճարպկութեան անհրաժեշտութիւնը այնքան անհերքելի իրողութիւն մըն է որքան արեւուն գոյութիւնը : Եւ տարօրինակ պիտի ըլլար որ մեր խեղճ Հայերը միայն բայառութիւն կազմէին ամբողջ մարդկութեան մէջ :

Հասկանալի կը գտնեմ որ այսպիսի տեսութիւններ դայթակղեցուցիչ երեւան դեռահաս հրաբորբոք ուղեղներու, որոնք աշխարհը գրքերու մէջէ կը տեսնեն տակաւին . եւ արդէն Հայոց ազգային գործունէութեան բոլոր սխալներուն մէջ, եւ աւելի յանցաւոր կը գտնեմ մեր ազգին հատուկ ու փորձառու տարրը, քան երիտասարդները : Ամէն ազգի մէջ, երիտասարդները կը գործեն՝ զգացմամբ, եւ ո՛չ հաշիւով :

կը խոյանան գէպ ի աւելի հետուն քան որոշ նպատակը, եւ կը ձգտին խոյանալ՝ օգին մէջէն, երբ հողին վրայէն քաշելով աւելի երկայն բայց աւելի ապահով է հասնիլը. ասիկա իրենց երիտասարդի գերն է : գրեթէ՝ պաշտօնը . բայց ո եւ է ազգ իր ճակատագիրը ամբողջապէս երիտասարդներու ձեռքը չի յանձնել . ամէն ազգի մէջ երիտասարդները կը խիզախեն , ու փորձառու , բանգէտ տարրերը կը հաշուեն , կը վարեն , կը կանոնաորեն շարժոււն , նոյն իսկ կ'արգիլեն կամ գէթ կը չեզոքացնեն իրենց գրական ճիգովը — ու ոչ թէ տուններու անկիւնը դժգոհութեան քրթննջիւններ արձակելով — ինչ որ ազգին համար վնասաբեր կը նկատեն երիտասարդներու գործունէութեան մէջ : Ուրեմն՝ բուն յանցաւորը , Հայութեան հասուն մասն է , որ չեզոք մնացած է՝ անհատական ցանցառ բացառութիւններէ զատ, եւ չէ կատարած իր ամբողջ պարտականութիւնը հանդէպ ազգին :

« Հայերը , » կը գրէր վերջերս հայասէր Ֆրանսացի մը , Պ. Լիւտովիք տը Բոնիթանսօն , յօդուածի մը մէջ որ նախ՝ երեւցաւ Le Correspondant հանդէսին մէջ եւ յետոյ գլ. քոյկի ձեւով , « Հայերը , թալանի ու խողխողումի վտանգին ենթարկուած , շատ արեւելցի , շատ խորամանկ՝ եւ ըսինք նաեւ՝ շատ խանութպան են՝ չդիմելու համար իսկոյն անոր (այսինքն Ռուսին) որ շօշափելի եւ անմիջական առաւելութիւններ պիտի ընծայէ իրենց : »

Պ. տը Բոնիթանսօն ծանրապէս կը սխալի , եւ մեր պատմութիւնը չգիտնալը կ'ապացուցանէ այդ տողերով : Հայերը « հաշուող » են՝ իրենց անձնական գործերուն մէջ . բայց իրենց ազգային քաղաքականութեան մէջ՝ երբեք չեն եղած ինչ որ Բոնիթանսօն կը կարծէ թէ են , այլ ընդհակառակն՝ թէ՛ անցեալին եւ թէ՛ ներկային մէջ՝ խանգոս , իտէալիսթ , անհաշիւ , միամիտ ու միմիայն «զգացմամբ» գործող :

Ատեն է սակայն որ ըլլանք , ոչ թէ խանութպան , — բառը տգեղ է եւ գժուձ , — այլ « գործնական » : Առանց « գործնականութեան » ճամբուն մէջ մտնելու , ոչ մէկ իտէալ չի կրնար իրականանալ . եւ մեր նպատակը պէտք է ըլլայ , ոչ թէ իտէալի մը ետեւէն կոյրզկուրայն հեւ ի հեւ յաւիտեան վազել , այլ մեր իտէալը « իրականացնել » :

Փարիզ , Ապրիլ 1906 Ա. ՉՊԱՆՆԱՆ

Յ. Գ. — Այս ուսումնասիրութեանս՝ որ գրուած է բաւական ատենէ ի վեր՝ հրատարակուած ուշացաւ զանազան պատճառներով : Այդ օրերէն ի վեր պատահեցան երեք կարեւոր դէպքեր , որոնց երկուքը լիովին կը հաստատեն տեսութիւններս , բայց որոնց մին հակընդդէմ փաստի մը երեւոյթն ունի : Հարկաւոր կը համարեմ ատոնց մասին քանի մը խօսք ըսել : Ժխտական նշանակութիւն ունեցող դէպքը՝ Վարանդայի խժոժութեանց քստմնելի անակնկալն է . խաղախներ գացեր են մտնել քանի մը հայ գիւղերու մէջ ու վարուեր են ճիշդ այնպէս ինչպէս Քիւրտերը ու Թիւրքերը կը վարուին շարունակաւ՝ թրքական Հայաստանի գիւղերուն մէջ , — սպանութիւն , թալան , նախառիշտ , կանանց բռնաբարում . — եւ այս բոլորը ուս սպանութեան զեկավարութեամբ : Առաջին անգամն է որ հայ կիներ , ամենէն տարաբաղը աշխարհի կիներուն , մահմետական գազաններուն դարերէ ի վեր խաղալիք դառնալէ յետոյ , ուս գազանութեան ալ որս կը դառնայ . . . Ոչինչ աւելի հասկանալի է քան այն անագին ցաւն ու զայրոյթը զոր կովկասի Հայք ցոյց տուին այդ անհաւատալի դէպքերն իմանալով , ցաւ ու զայրոյթ զոր ո եւ է Հայ՝ աշխարհիս ամէն անկիւնը՝ իրենց չափ պիտի զգայ . Թիֆլիսի Հայերը բողոքած են Փոխարքային , քննութիւն խնդրած եւ յանցաւորներուն պատժուիլը պահանջած . Փոխարքան փութաց քննիչ յանձնաժողով մը զրկել , որ հաստատեց իրականութիւնը կատարուած խժոժութեանց . բայց հակառակ որ անկից ի վեր բաւական ատեն է անցած , դեռ յանցաւորները չեն պատժուած , ու նոյն իսկ նմանօրինակ վայրագութեանց ուրիշ գիւղերու մէջ կրկնուելու լուրեր կը հասնին , ու Թիֆլիսի գեներալ-նահանգապետը թերթերուն կ'արգիլէ ատոնց մասին տեղեկութիւն տալ : Կարելի չէ ենթադրել թէ Փոխարքային հաւանութեամբ կատարուած ըլլան այդ խժոժութիւնները . այսպիսի ենթադրութիւն մը չի պատշաճիր իր դարդ ունեցած ընթացքին հետ . եւ Թիֆլիսի ամենէն կրակոտ հայ թերթերն իսկ այդպիսի կասկած մը՝ նոյն իսկ սքօղեալ ձեւով՝ չյայտնեցին . կալիֆինեան տարրին վերջին կատաղի ու զազիր գալարումներն ըլլալու են ատոնք . բայց Փոխարքային թուութիւնը՝ հանդէպ յանցաւորներ-

բու որոնք ուսն անունը կ'անպատուեն՝ իթէ տեւէ անփոփոխ, անհասկանալի եւ աններելի կրնայ դառնալ. Փոխարքան, իբր լաւ Ռուս, պարտաւոր է ըմբռնել թէ «քրիստոնէից պաշտպան» Ռուսիոյ դերը քրիստոնեայ կանանց պատիւը ազարտելու մէջ չի կրնար կայանալ եւ թէ այդպիսի անարգ ոճիրներու հեղինակներն անպատիժ թողուլը՝ մեղսակցել է անոնց: Յուսալով որ այդ արատը պիտի չուզէ կրել իր ճակտին վրայ եւ նոյնքան կորովով ու արգասութեամբ պիտի վարուի այս հարցին մէջ ինչպէս վարուեցաւ՝ եկեղեցական կալուածներու եւ դպրոցներու հարցին մէջ, յուսալով նաեւ որ թաթարական յարձակմանց լրջօրէն վերջ տալու պիտի ճգնի, պիտի ըսեմ թէ այդ շատ տխուր դէպքը, զիս վրդովելով հանդերձ խորպէս, չի մղեր զիս « ընդհանուր տեսութեանց մէջ » զոր պարզած եմ վերեւ՝ ո եւ է փոփոխութիւն մտցնելու. այդ դէպքերը արարքն են սուսական զանգուածին մրուրը կազմող տարրին, այն տարրին որ ոչ միայն հայ կանանց այլ ուս Սփիւրիտանովաներուն հանդէս ալ նոյնքան վայրագութեամբ վարուեցաւ. թիֆլիսի այն հայ թերթերը որ « Լէնկիթիմուրի, Ճինկիլխանի օրով իսկ չտեսնուած բաներ » անուանեցին այդ դէպքերը, ապացուցին թէ մտցած են Լէնկիթիմուրներուն ու Ճինկիլխաններուն պատմութիւնը. պէտք է այդ դէպքերուն դէմ բողոքներ ազգովին, պէտք է մեր բողոքը լսելի ընենք Փէթերպուրկի մամուլին մէջ (Փէթերպուրկի մէջ Հայոց դատը պաշտպանող սուսական մեծ օրկան մը աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է). պէտք է Տումային մէջ խարանել տանք այդ խժոժութեանց հեղինակները. այս բոլորը պէտք է ընենք, բայց պէտք չէ որ ինքզինքնիս կորսնցընենք եւ մոռնանք որ Վարանդայի մէջ անցածը մէկ կաթիլն է այն հրէշութեանց տարափին զոր զարբէլի վեր մահմետական զազանները մեր ժողովուրդին վրայ սեղացուցած են: Վարանդայի դէպքերը մազի շափ չեն չեղեցներ զիս այն կարծիքէն զոր ունիմ ուսն ու թուրք զանգուածներուն վրայ՝ ամբողջականապէս նկատուած. ինչ որ քանի մը նողկալի Ռուսեր ըրեր են կովկասի մէկ քանի գիւղերուն մէջ, թրքական Հայաստանի բոլոր գիւղերուն մէջ (կարգացէք Ալիբե) թուրք պաշտօնեաներուն եւ Կիւր-

տերուն շարունակական ընթացքն է, ու նորէն Ռուսն է որ, ոչ միայն պիտի դիտնայ ինքզինքը մաքրել իր ճիւղերէն, այլ եւ մաքրագործումը պիտի տարածէ մահմետական զանգուածին աղտոտ լուծին տակ լղրճուած դժբաղդ ժողովուրդներուն մէջ:

Ապացոյց, — Տումայի բացումը, եւ առաջին օրէն իսկ՝ ուժեղ ու ազնիւ պաշտօնավթիւնը: Տեսարանը զոր Տուման կ'ընծայէ իր բացումէն ի վեր, ոչ միայն հաստատեց այն անդրդուելի լաւատեսութիւնը զոր ունէի իր մասին, այլ եւ շատ աւելին երևան բերու քան ինչ որ ես իսկ կը յուսայի. կը կարծէի թէ գէթ 100 հոգիի ազատական փոքրամասնութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենար, որ լծակը պիտի կազմէր Տումային բարեշրջութեան. արդամբողջ Տուման, ճղծիմ փոքրամասնութենէ մը զատ որ ձայն իսկ հանել չի համարձակիր, ազատական տարրի յաղթական համախմբում մը կը ներկայացնէ. « քոնսթիթիւսիօնէլ-տեմոքրատ » ներքը, որոնք ինչպէս նկատել տուած էի՝ կոչուած են Ռուսիոյ վարիչ ուժն ըլլալու, իրականացուցին իրենց վրայ դրուած յոյսը՝ գիւղացիներու կարեւոր կուսակցութիւնն իրենց կապելով, ինչպէս եւ « հոկտեմբերեան » ներքը, որոնք իրենց կը հետեւին ամենահուր կերպով Ռուսիա այլ եւս ունի իր խորհրդարանը, անհնար է տարակուսիլ այդ մասին. հեղնողները, սկեպտիկները՝ որ ծայրայեղ տարրերուն մէջ՝ իբր խաղալիք մը, ոչնչութիւն մը կը նկատէին Տուման, ստիպուած են հիմա խոնարհիլ իրականութեան սուջեւ. այդ խորհրդարանը պիտի ապրի, պիտի զօրանայ հետզհետէ եւ երկրին առողջացման ու մաքրագործման գործիքը պիտի ըլլայ. եւ ասիկա՝ անոր համար որ ուսն երեսփոխանները՝ գրեթէ առանց բացառութեան՝ ցոյց կուտան այնքան թաքթ որքան կորով (ինչ ուսումնասիրութեան նիւթ՝ Հայոց համար). կը պաշտպանեն ժողովրդին իրաւունքները՝ ուժգնօրէն, առանց սակայն թաքթիքի ո եւ է սխալ ընելու, առանց աւելորդ պոռոտաբանութեանց ու սպառնալիքներու, միջին կէտը կը կազմեն պիւրօրրթական յետադիմականութեան ու ծայրայեղ անգործնական յեղափոխականութեան միջեւ. զիտեցէք որ իրենցմէ ոչ մէկը անարգական բառ մը չարտասանեց Ձարին հասցէին.

ու այն առաջին բաղխման մէջ զոր ունեցաւ Տուժան՝ կորեմիքինի նախարարութեան հետ, երեսփոխանները յարձակեցան նախարարութեան վրայ, բայց ոչ Չարին. իրենցմէ մէկն ըսաւ նոյն իսկ թէ ընդհանուր ներուժին հակառակելը դաւել է Չարին դէմ « որ անշուշտ կը փափաքի չնորհել զայն . . . եւն »: Գիտելու արժանի իրողութիւն մըն ալ այն է որ Փոլոնիացի ու Հրեայ երեսփոխանները ամբողջապէս՝ Տուժային մէջ որոշեր են կեդրոնը նստիլ եւ ներկայանալ իբրեւ լեհական ու հրէական «ազգային» կուսակցութիւն, ասով ըսել կուզին թէ իրենք, անտարբեր չմնալով հանդերձ ռուսական ընդհանուր հարցերուն, զլրաւորապէս պիտի պաշտպանեն շահերն այն ցեղին որուն կը պատկանին: Երբ Հրէաներն իսկ իբր «ազգային» կուսակցութիւն կը ներկայանան Տուժային, տեսնենք ի՞նչ զիրք պիտի բռնեն մեր Հայերը. արդէն իսկ սակաւաթիւ, եթէ հայ երեսփոխանները ներկայանան, մին իբրեւ «սօցիալ տեմօքրատ» , միւսը «հոկտեմբերեան», միւսը «քոնսթիթիւսիօնէլ-տեմօքրատ» , եւն. պարզապէս դաւաճանած կ'ըլլան ազգային դատին, տրամաբանութեան եւ տարրական ազնուութեան դէմ: Անհրաժեշտ է որ Հայ երեսփոխաններն ալ «հայկական կուսակցութիւն» մը կազմեն Տուժային մէջ: Այդ կուսակցութիւնը շատ բան պիտի ունենայ ընելու:

Երրորդ կարեւոր իրողութիւնը՝ որուն կ'ակնարկէի վերեւ, անգլո-ռուս մերձեցման ճիգերուն առաջին նուիրագործումն է, այն ինքնաբեր աջակցութիւնն է զոր ռուս կառավարութիւնը բերաւ Անգլիոյ՝ ընդդէմ Սուլթանին՝ Աքապայի խնդրոյն մէջ: Անգլիա եւ Ռուսիա — Ֆրանսան ալ իրենց հետ — Սուլթանին դէմ միացած, ասիկա ահագին կարեւորութիւն ունեցող դէպք մըն է (եւր կը յիշենք որ 10—15 տարիէ ի վեր ռուս դիւանագիտութիւնը Սուլթանին հետ ամենէն բարեկամական յարաբերութիւններն ունէր): Անգլիա ամենաբուն կերպով կը շարունակէ իր ջանքերը՝ Ռուսիոյ հետ ամբողջական համաձայնութեան մը յանգելու Ասիոյ բոլոր հարցերուն մասին. և կը յուսացուի որ այս ամառ անգլիական նաւատորմի մը թերեւս Ֆրանսականի մը հետ՝ երթայ այցելել Բրոնշդատ. մինչեւ այն ատեն հաւանական է

որ համաձայնութիւնը գոյացած ըլլայ: Այդ համաձայնութեան անհրաժեշտ ու բնական հետեւանքներն մին պիտի ըլլայ Արեւելեան հարցին լուծումը, որ ցարդ անկարելի էր եղած՝ միմիայն Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հակառակութեան պատճառով: Անգլիական թերթերը ամէն օր կը զբաղին այդ մերձեցման խնդրով, կը հրատարակեն մանրամասնութիւններ՝ աւելի կամ նուազ ճիշդ. բայց նկատելի է որ եթէ Պարսկաստանի եւ Մակեդոնիոյ հարցերուն յիշատակութիւնը կ'ընեն գրեթէ միշտ, Հայաստանի հարցին խօսքը եւ ոչ իսկ անգամ մը ընող եղաւ անգլիական — ինչպէս ամբողջ եւրոպական — մամուլին մէջ . . . :

Թերեւս Անգլիա չ'ուզեր զբաղիլ այդ հարցով՝ անոր լուծումը միմիայն Ռուսիայէն կախուած նկատելով: Ամէն պարագայի մէջ՝ անգլո-ռուս համաձայնութեան կնքումէն յետոյ՝ կացութիւնը սլոտի պարզուի, եւ Հայաստանի բաղին ալ՝ ամբողջ Օսմանեան տէրութեան բաղին հետ՝ պիտի վճռուի: Մեծագոյն խոչընդոտը՝ Գերմանիան է. ան չպիտի ուղէ հրաժարիլ իր Պաղատի երկաթուղիէն, այսինքն Փոքր Ասիոյ մէկ ստուար մասին՝ Կիլիկիան ալ մէկտեղ հաշուելով՝ տիրապետումէն, զոր ծրագրած է: Միւս պետութիւնները պիտի կարենան բոլորովին վտարել Գերմանիան՝ թուրքիոյ այդ «խաղաղական բաժանումէն» որ պատրաստուելու վրայ է. հաւանական չէ. ի՞նչ չափով պիտի գոհացում տրուի Գերմանիոյ. խօսք կայ որ Գերմանիոյ թոյլ պիտի արուի իր երկաթուղին հասցնել մինչեւ Պաղտատ, անկից անդին՝ մինչեւ Պարսկական ծոց՝ Անգլիոյ պիտի յանձնուի, իսկ Ռուսիա իր պարսկական երկաթուղին պիտի բերէ կցել Պաղտատի երկաթուղիին հետ (անցնելով Կովկասէն ու թրքական Հայաստանէն): Երկաթուղիներու հարցը լուծելով պիտի բաւականանան տէրութիւնները. ո՛չ անշուշտ. Մակեդոնիոյ համար արդէն Անգլիա կը պահանջէ ընդմիջ արմատական փոփոխում, եւ Ռուսիա տրամադիր կը թուի Անգլիոյ համաձայնելու այդ մասին. կարելի չէ՞ յուսալ որ Ռուսիա եւ Անգլիա համաձայնին միեւնոյն բանն ընելու՝ թրքական Հայաստանի մէջ: Ահա հարցումներ, որոնցմէ կախուած է Տաճկաստանի Հայութեան ճակատագիրը: Կացութիւնը յու-

սատու է, ինչպէս երբեք չէր եղած՝ 1878ին ի վեր: Ունենանք հարկ եղած ուշիմութիւնն ու կորովը՝ առաւելագոյն օգուտը քաղելու համար այս նոր ու նպաստաւոր կացութենէն: Կը պնդեմ ասոր վրայ, որովհետեւ մենք շատ լաւ կարող ենք արդի այս նպաստաւոր կացութենէն ալ չօգտուիլ՝ դարձեալ սխալներ գործելով, եւ նոյն իսկ այդ նպաստաւոր պայմանները մեզ հակառակ դարձընել: Եթէ՝ օրինակի համար՝ Դաշնակցութիւնը Հայոց ազգային դատին վաթիշ մարմիններէն մին մնալով՝ շարունակէ Տումային դէմ իր անխմաստ պոյքովը, Տուման ալ՝ որմէ շատ բան յուսալու լուրջ պատճառ ունինք, կրնայ Հայոց դատին նկատմամբ եթէ ոչ թշնամի գէթ անտարբեր կամ ցուրտ դառնալ: Մարդ իր ցանածը կը քաղէ միշտ: Մենք մեր գլխուն եկած դժբաղդութեանց պատճառները միայն օտար տարրերու մէջ փնտռելու շատ գէշ սովորութիւնը ունինք. անհրաժեշտ է որ ազգ մը իր պատասխանատուութեան բաժինն ալ որոշելու քաջութիւնն եւ ուղղամտութիւնն ունենայ. այս տեսակէտով է որ փորձեցի քննութիւնը անցեալին մէջ մեր գործած սխալներուն, որպէս զի գէթ այժմ միեւնոյն անթաքթութեան մէջ չխարխալինք:

Դաշնակցութիւնը՝ ինչպէս զրեցի արդէն ուսումնասիրութեանս մէջ՝ պարտաւոր է ընտել. կամ ըլլալ որոշապէս ընկերվարական մարմին մը, եւ ազգային դատով չզբաղիլ, եւ կամ մընալ ազգային դատին նուիրուած կուսակցութիւն մը, եւ՝ ըստ այնմ՝ զգուշանալ ամէն արարէ որ այդ դատին կրնայ մնասել (ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Տումայի հանդէպ իր բռնած ընթացքը): Դաշնակցութիւնը պէտք է յարի այն ցղղութեան որուն շատ ուշիմօրէն եւ լրջօրէն

կը հետեւի Մշակը. առանց ատոր ուստիայ հասարակութիւնը պիտի բնականօրէն ստիպուի կազմել գործուն կուսակցութիւն մը՝ զուտ ազգային, թողով Դաշնակցութիւնը զբաղել իր պոյքօթիներով ու սօցիալականութեամբ:

Անկլօ-ուսա բանակցութեանց միջոցին եւ մանաւանդ երբ համաձայնութիւնը կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ, Հայք պէտք է դիմեն Ռուսիոյ, հրաւիրելով զայն թրքահայոց հարցին լուծման նախաձեռնութիւնն ստանձնել, — ու նաեւ Պերլինի գաշնագիրն ստորագրող միւս հինգ պետութեանց, որպէս զի ընդհանուր համաձայնութեամբ վերջ գրուի զարհուրելի մարտիրոսութեան որով կը տառապի հայ ժողովուրդը տաճկական Հայաստանի մէջ, Իսկ թէ ինչ ընելու են՝ այս պայմաններուն մէջ հայ յիշակալ փոխական կուսակցութիւնները, այդ մասին դժուար է հրապարակաւ որոշ բան մ'ըսել. աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է որ այդ կուսակցութիւնները Համաժողով մը գումարեն, արդի պայմանները լրջօրէն կշռելով՝ իրենց բռնելիք զիրքը որոշելու համար. առանց ատոր, յիշակալ փոխական կուսակցութեանց կողմէ՝ իրարմէ տարբեր ծրագիրներով՝ անխորհուրդ եւ անժամանակ ծայրայեղութեամբ արարքներ՝ կրնան մեծապէս վնասել մեր դատին: — Երբ Ռուսիա եւ Անգլիա, երկու մեծ ոտխներ, կը բանակցին՝ համաձայնութեան մը գալու համար, աններելի է որ մեր կուսակցութիւնները, որոնք նոյն ժողովուրդին ծոցէն ծնած են ու նոյն նրպատակին համար ստեղծուած, համաձայնութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը չըմբռնեն եւ անոր համար հարկ եղած զիջողութիւններուն չհաւանին:

Կարմիր հողը

Գրասեղանիս վրայ , սա
 Սկաւառակին մէջ կայ բուռ մ'հող . բերուած հոն
 Հայրենիքի դաշտերէն :
 Նըւէր է ան . — զայն ինձ ձօնողը կարծեց
 Սիրտն իր տըրուած , առանց երբեք խորհելու
 Թէ կուտար իր պապերունն ալ մխասին : —
 Ձայն կը դիտեմ . — մերթ ժամեր
 Բիբերս անոր վրայ յառած կը մընամ
 Լո՛ւն եւ թախծո՛ւտ , իբր այդ հողին վրայ
 յուռթի
 Նայուածքս արմատ արձակէր : —
 Կը մըտածեմ . — գուցէ իր գոյնը բոսոր
 Ձէ պարգեւուած Բնութեան ներհուն օրէնքէն .
 Վէրքի ըսպունգ մ'ըլլալով
 Խրմած է մաս մը կեանքի , մա՛ս մ'արեւու .
 Եւ իբր տարր անպաշտպան
 Կարմիր հող մ'է եղած , հայ հո՛ղ մ'ըլլալուն :
 Գուցէ իր մէջ կը բաբախեն տակաւին
 Դարերը հին հին փառքի ,
 Կայծն ամրակուռ սըմբակներու՝ որոնց սուր
 Արշաւը օր մը ծածկեց
 Հայկեան վաշտերն յաղթութեան տաք փոշիով :
 Կ'ըսեմ . — Իր մէջ դեռ կ'ապրի
 Ինքնատիպ ուժն այն՝ որ կազմեց , շունչ առ
 շունչ ,
 Կեանքս իմ , քու կեանքդ , ու տըւաւ ,
 Կարծես ձեռքով գիտակեց ,
 Նոյն թուի աչուին՝ նոյն եւ նըման հողիով ,
 Կիրք մ'եփրատէն նըկարուած ,
 Սիրտ մը կամչոտ՝ թագըստոց
 Ըմբոստանքի ու նաեւ բո՛ււրն սիրոյ :
 Իր մէջ , իր մէջ կը կայծկըտայ հողի մ'հին
 Հին դիւցազնի , եղած փըսոր մը գուցէ
 Կոյսի մ'աղուոր արցունքով .

Հիւլէ մը կայ Հայկէն , փոշի՛ մ'Արամէն ,
 Անանեայէն բիր մը դէտ
 Դեռ աստղերու ճաճանչներով թաթաղուն .
 Ազգ մը կայ հոն , գրասեղանիս վրայ Աղբ մ'հին՝
 Որ այսօր իր արշալոյսին մէջ մատղաշ ,
 Հողի բնատուր մարմնոյն տակ ,
 Ինձ կը խօսի , կ'ոգեւորէ , եւ իր բորբ
 Փոշիներով (իբրը ցանն
 Սատղերու լուրթ անհունին մէջ)
 Հողիս քաղցրիկ փայլակներով կ'ոռոգէ :
 Ու այն ատեն լարը ջղերուս կը զփայ
 Սարսուռով մ'յո՛րդ , ա՛յն սարսուռով մ'որ
 մըտքին

Հերկերուն վրայ աւելի՛
 Ըստեղծիչ է՝ քան գարնան հով մ'ողողուած
 Շէկ արիւննովն արեւու .
 Ու կը զգամ անցքն ուղեղէս
 Նոր յուշերու , հողիներո՛ւ՝ դեռ կարմիր
 Խոր վէրքերովն իրենց , վրէժի՛ չըրթունքներ :
 Եւ այդ հողն , ա՛յդ փոշին զոր ես կը պահեմ
 Ա՛յնքան սիրով՝ որքան հողիս , կաթողին ,
 Պիտի չընէր մարմնոյս մոխի՛րը՝ եթէ
 Մահէն վերջ օ՛ր մը գըտնար .
 Այդ մէկ որք մա՛սն Հայաստանի , ծաղիկախոյն
 Աճիւններու մնացած մեր յա՛ղթ պապերէն ,
 Իրթմանքն այդ , ձօնն այդ կարմիր
 Սիրտըս սեղմած ճապուռներով անձանօթ ,
 Երկինքն ի վեր , գըրքի մը վրայ հազուադէպ
 Ժամու մը մէջ ժըպիտներու , քերթուածի
 Մը ծընած վեհ վայրկեանին՝
 Ձիս հապըշտապ կը մըզէ
 Մերթ արցունքի եւ ըստէպ գո՛ն մռունչներու :

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Հ Ա Յ Ե Ր Ա Ժ Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն

Ի Փ Ա Ր Ի Ջ

Փարիզի Կովկասեան Ընկերութիւնը որ մօս տարիէ մ'ի վեր հիմնուած է Փարիզ գտնուող Հայ, Վրացի եւ Ռուս Կովկասցիներէ, մարտ 4ի իրիկունը, Ուօչինկթըն Փալէսի սրահներուն մէջ տուաւ երեկոյթ մը, որուն մեծագոյն հրապոյրը կը կազմէին հայկական, վրացական երգերը եւ կովկասեան պարեր (կինտաուրի, պակտաուրի, լեզկինքա, ուզունտարա) :

Երեկոյթէն առաջ, երգերուն ընդհանուր կրկնութիւն մը տեղի ունեցաւ Փարիզի ճրթաղապետարանի մեծ սրահին մէջ, լուսարանող բանախօսութեամբ մը Պ. Չօպանեանի :

«Ընկերական գիտութեանց բարձր Դպրոց»ի Գեղարուեստական բաժնին տնօրէն եւ ծանօթ երաժշտական քննադատ Պ. Ռոմէն Ռոլանի խնդրանքով, մարտ 1ի իրիկունը այդ կովկասեան երաժշտութեան փոքրիկ նուագահանգէսը՝ բանախօսութեամբ միասին՝ կրկնուեցաւ « Գեղարուեստի Դպրոց »ի սրահին մէջ, ներկայութեամբ ֆրանսացի աբուեստասէրներու խումբն բազմութեան : Երգեցիկ խումբը կը կազմուէր՝ մեծ մասամբ սիրողներէ (ռուս, ռուս հրեայ, հայ, վրացի), հայկական խմբերգները՝ ղեկավարութեամբ Պ. Մուղունեանի, վրացականները՝ Պ. Կորիցէի : Երգուած հայկական խմբերգներն էին Լեփօ շէ շէ (պարերգ) Կարա-Մուրզայի ներգաշնակմամբ, Սարեկ կուզայ ձիւրու եւ « Հապրպան » (ներգաշնակմամբ Պ. Միրզայեանցի), Ո'վ Հայոց Ասուած (հեղինակութիւն Եկմալեանի) եւ Կիկիալա (ժող. հովուերգ) . Պ. Մուղունեան, փայլուն ապագայ խոստացող երիտասարդ թենոր մը՝ աշակերտ Օր. Մ. Բաբայանի, մեներգեց զմայլելի կերպով Արախի արսասուրբ : Պ. Տրդատեանց Թառի վրայ ածեց քանի մը պարսկական եղանակներ (Չարկեան, Պայաքի, Շիրազ, Մահուր,) ինչպէս եւ մեր Կոռնկը ու Չեւ խաղա պարերգը : Վրացական երգերն էին « Թոչնիկ », « Տնակ », « Օրօր », « Նանունի », « Չուրնա » : Խումբը երգեց նաեւ

ռուսական Ո'վ աշնան գիշեր ժողովրդական երգը :

Պ. Չօպանեան մէկ քանի բառով բացատրեց Կովկասեան ընկերութեան նպատակը, « որ է, ըսաւ, Փարիզի՝ մարդկային եղբայրութեան եւ ազատութեան գաղափարներու այս մայրաքաղաքին մէջ՝ մերձեցնել ներկայացուցիչներն այն այլազան ցեղերուն, որոնք քով քովի կ'ապրին ի Կովկաս » : « Ու չկայ, աւելցուց, մերձեցման ու համաձայնութեան լաւագոյն ոլորտ՝ քան գեղեցկագիտական ոլորտը . այլ եւ այլ ցեղերու ներկայացուցիչներ, համախմբուած՝ մտաւորական բաներու մասին միասին խօսակցելու եւ իրենց ազգային երաժշտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը իրարու ճանչցնելու համար, Գեղեցկութեան անդիմադրելի հմայքէն տիրապետուած, բնազդօրէն կը մղուին իրար յարգելու եւ սիրելու, որովհետեւ ոչինչ կայ որ Արուեստին չափ ապացուցանէ մարդկային սրտին միութիւնը՝ արտայայտութեան ցեղական տարբերութեանց ներքեւ :

« Արդէն՝ անոնք որ այս Կովկասեան ընկերութիւնը հիմնած են, կը ներկայացնեն ցեղեր որ, պատկանելով միեւնոյն քաղաքակրթութեան, կապուած՝ պատմական ազնիւ աւանդութիւններով որ համերաշխութիւնը պարտաւորիչ կը վարձընեն իրենց, բոլորն ալ եղած են իրարու հետ համաձայնելու եւ իրար սիրելու համար :

« Մաղթենք որ համաձայնութեան այս գաղափարը՝ գեղեցկութեան եւ ընկերական ներդաշնակութեան իտէալով մը խանդավառուած մարդոց ձեռքով կնքուած այստեղ, տարածուի ամբողջ Կովկասի մէջ, ընդգրկուի հոն միասին ապրող բոլոր ցեղերէն, այնտեղ տիրել տալու համար համերաշխութիւնը, փոխադարձ յարգանքն ու համակրութիւնը, ու բաղձանքը՝ ազատութեան ու քաղաքակրթութեան գործին նուիրելու այդ բոլոր ուժերը՝ ներդաշնակօրէն

համախմբուած եւ իւրաքանչիւրը պահելով իր ուրոյն ինքնատպութիւնը : »

Յետոյ , բանախօսը քանի մը լուսաբանութիւններ տուաւ երգուած կտորներուն մասին , եւ իւրաքանչիւր երգի խօսքերուն Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կարդայ : Եկմալեանի « Ո՛վ Հայոց Աստուած » ին առթիւ , որ Վարդանանց գրուածն ներշնչուած երգ մըն է , բացատրեց Ն. դարու հայկական ապստամբութեան նշանակութիւնը ընդհանուր պատմութեան տեսակէտով : « Այս երգը , ըսաւ , կ'ոգէ այն երկարատեւ ու դժնդակ պայքարը զոր Հայութիւնը պարտաւորուեցաւ Ն. դարուն մղել Պարսկաստանի Սասանեանց դէմ , որո՛ք կուզէին զրադաշտական կրօնքը բռնի ընդունել տալ Հայոց : Բիրտ ձուլման ջանք մըն էր այդ , եւ ամէն բանէ առաջ իրենց ազգային գոյութիւնը , իրենց ցեղային ինքնութիւնը պահպանելու համար էր որ Հայերը իրենց արիւնը թափեցին . Աւարայրի նշանաւոր պատերազմին մէջ , Վարդան Մամիկոնեան , հայկական բանակին սպարապետը , ինկաւ հազար երեսուցուկեց զինակիրներու հետ , բայց Պարսկաստանն է որ պարտուեցաւ այն յամառ կամքէն զոր հայ ժողովուրդը ցոյց տուաւ իր ազգային աւանդութիւնները պահպանելու ազատութեան դատը յաղթեց բռնութեան , եւ այդ յաղթանակը՝ եղաւ նաեւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան յաղթանակը արեւելեան բռնապետութեան դէմ : »

Պարսկական եղանակներուն անցնելով , բանախօսը ըսաւ . « Ռուսեր , Վրացիք , Հայեր , բոլորն ալ դարաւոր պայքար են մղած Պարսից դէմ , բայց երբեք չեն դադրած սքանչանալէ ստեղծագործ հանճարին վրայ այդ մեծ ժողովրդին որ համացեղ է Եւրոպայի ազգերուն եւ Ասիոյ ամենէն գեղեցիկ քաղաքակրթութիւններէն մին արտադրած է : Դուք բոլորդ կը ճանչնաք պարսիկ բանաստեղծութեան վեհ շքեղութիւնը . պարսիկ երաժշտութիւնը նուազ ծանօթ է , բայց ոչ նուազ շահեկան . ուրխ եմ տեսնելով որ Հա՛յ մը պիտի ներկայացնէ ձեզ այս իրիկուն քանի մը նմոյշներ այդ երաժշտութեան : Արդէն , ուսսական Հայաստանի , մասնաւորապէս Ղարաբաղի մէջ է , որ պարսկական բանաստեղծութիւնը պահպանուած եւ զարգացած է իր ամենէն մաքուր ձեւովը . եւ հայ

երաժիշաներ են , Ղօրղանեան , Տիգրանեան , որ առաջին անգամ ջանացած են այդ երաժշտութիւնը եւրոպական կաղապարի մը մէջ նոսեցնել : »

Պ. Չօպանեան իր բանախօսութիւնն աւարտեց Արախի արտասուքին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն արտասանելով :

Այդ նուագահանդէսը գտաւ շատ ջերմ ընդունելութիւն Ֆրանսացի ունկնդիրներուն մօտ . հաճոյքով կ'իմանանք որ քանի մը նշանաւոր Ֆրանսացի գեղարուեստասէր տիկիներ , (մարքիզուհի աը Սէն-Փոլ , կոմսուհի տը Սիսթրիա , պարոնուհի տը Բոնիթանսոն , գրուհի տ'Իւզէս , տիկին Լըմէր , մարքիզուհի աը Պրու , ե.և.) հրաւիրած են Պ. Մուղունեանը հայկական երգեր երգելու իրենց սալօնին մէջ : Ֆիկարտո , իր 20 Ապրիլի թիւին մէջ , կը գրէ՝ խօսելով մարքիզուհի տը Պրուի նուագահանդէսին վրայ . « Հայազգի թե՛նորը՝ Մուղունեան , իր սաք , քաղցրաչեշտ եւ տարօրինակ հրապոյր ունեցող ձայնը արժեցուց հայկական ու ուսական երգերու մէջ : »

Le Mercure Musical երաժշտական կարեւոր ամսաթերթին մէջ , Պ. Ռոմէն Ռոլան այդ երեկոյթին նուիրած է հետեւեալ տողերը .

« Փարիզի Կովկասեան Ընկերութիւնը . . . մարտ 1ի հինգշաբթի իրիկունը նուագահանդէս մը տուաւ Ընկերական գիտութեանց քարձր դպրոցին մէջ : Հայկական գեղեցիկ խմբերգներ երգուեցան , խորունկ ու երազուն , զեկավարութեամբ Պ. Մուղունեանի որ յետոյ մեներգեց , հիանալի հրայրքով ու տաղանդով , եղբրական ողբերգ մը , Արախի արտասուքը : Վրացական երգեր , յստակ , արեւոտ , գրեթէ իտալական , զեկավարութեամբ Պ. Բորիցէի : Պարսկական եղանակներ , Թարի վրայ ածուեցան Պ. Տրդատեանցէ : Այդ բոլոր կտորները հասարակութեան ներկայացուեցան Պ. Չօպանեանի մէկ շատ յստակ ու շահեկան բանախօսութեամբ : »

Le Mercure Musicalի միեւնոյն թիւին մէջ , Լուի Լալուա հմուտ երաժշտագէտին ստորագրութեամբ՝ կը դաննիք հետեւեալ գնահատական տողերը տաղանդաւոր երգչուհի Օր. Մարգրիտ Բարայիանի մասին .

« Ընկերական գիտութեանց քարձր դպրոցին մէջ , Պ. Փիրրօ փետրվար 22ի իրիկունը մեղք

լսելի ըրաւ Պախի աշխարհիկ ֆանքաքներէն մէկ քանին . Մխափողի ֆանքաքէն եւ ուրիշ ոչ նը-
 ւազ սիրուն քանի մը կտորներէ յետոյ , լսե-
 ցինք Լայիցիկի ընտրութեանց հաւատ ֆանքաքը ,
 ուր արդէն կարելի է նկատել Պեթովընի գորո-
 վալից ժպիտը , բայց դեռ զերծ ամէն զառնու-
 թենէ : Օր . Մարգրիտ Բարայեան այդ երգը եր-
 գեց ձայնով մը աւելի փափուկ , ճկուն ու հեշտ՝
 քան ինչ որ կարելի է երազել , եւ մանաւանդ
 անկեղծութեամբ մը որ կը յուզէ եւ կը հմայէ
 առաջին վայրկեանէն : Որովհետեւ մարդ կը
 գուշակէ , զինքն իմանալով , թէ այդ զմայ-

լելի արուեստագիտունին հաճուքին համար մի-
 այն կ'երգէ , եւ այնպէս ինչպէս մենք կը խօ-
 սինք , իր մտածումն ու զգացումը արտայայտե-
 լու համար : Շատ զողտրիկ կերպով մարմնաւո-
 րեց նաեւ Լիչէնի յամառ ժպիտը եւ նազոտ օրկ-
 րամոլութիւնը « Սուրճի զեղծման վրայ » քան-
 թաթին մէջ , ուր Պ . Բետեր բարձր ոճով ու
 սքանչելի ձայնով Շլէնտրիան մը եղաւ , մինչ-
 դեռ երիտասարդ թենոր մը , Պ . Մուղունեան ,
 ծափահարել կուտար օրկան մը արտասովոր
 ընդարձակութեամբ եւ շատ քաղցր հնչիւ-
 նով : »

Փարիզի Հայկական Միութիւն

Փարիզի « Մասիս » Հայկական Ակումբին
 անդամները իրենց Մարտ 8ի ամսական հա-
 ւաքման մէջ , որոշեցին հիմնել ընկերութիւն
 մը՝ « Փարիզի Հայկական Միութիւն » անու-
 նով . Ընտրեցին յանձնախումբ մը՝ կանոնադ-
 րութիւնը խմբագրելու համար : Այդ յանձնա-
 խումբը զոր կը կազմէին ՊՊ . Բժ . Ա . Բարայ-
 եան , Յ . Իսքէնտէր , Հ . Մելիքեան , Մ . Յովա-
 կիմեան , Շիրվանզադէ եւ Ա . Չօպանեան ,
 պատրաստեց կանոնադրութիւնը , եւ մարտ 31ի
 իրիկունը ներկայացուց « Մասիս » Ակումբի
 անդամներուն , որոնք քանի մը փոփոխութիւն-
 ներով ընդունեցան զայն :

Հիմնադիր անդամները ընտրեցին « Տնօրէն
 Խորհուրդ »-ի համար հետեւեալ անձերը . ՊՊ . Բժ .
 Ա . Բարայեան , Յ . Իսքէնտէր , Հ . Մելիքեան ,
 Մ . Յովակիմեան , Ներսէս Խան Ներսէսեան ,
 Շիրվանզադէ , Ա . Չօպանեան :

Տնօրէն Խորհուրդը իր Դիւանը ընտրեց սա-
 պէս . Ներսէս Խան Ներսէսեան , Ատենապետ ,
 Շիրվանզադէ՝ Փոխ-Ատենապետ , Համբարձում
 Մելիքեան՝ Գանձապահ , Ա . Չօպանեան՝ Ատե-
 նադպիր :

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՓԱՐԻԶԻ

Հայկական Միութեան

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

ՅՕԴՈՒԱԾ 1. « Փարիզի Հայկական Մի-
 ութիւն » Ընկերութեան նպատակն է .

I. Նպաստել , օրինական միջոցներով ,
 հայ ազգի բարոյական եւ նիւթական շահերու
 պաշտպանման :

II. Ծանչցնել քաղաքակիրթ աշխարհին՝
 Հայութեան անցեալ ու ներկայ կեանքը եւ
 մտաւոր գործունէութիւնը :

III. Տարածել հայ ժողովրդին մէջ արեւ-
 մըտեան քաղաքակրթութիւնը :

Գործունէութեան միջոցներ

ՅՕԴՈՒԱԾ 2. « Փարիզի Հայկական

+

×

Միութիւնը » իր նպատակն իրագործելու համար ի գործ պիտի դնէ հետեւեալ միջոցները :

Ա. Պիտի օգնէ տաղանդ ցոյց տուող հայ ուսանողներու, զոր Տնօրէն Խորհուրդը արժանի կը գտնէ :

Բ. Պիտի նպաստէ հայ թատրոնի զարգացման :

Գ. Պիտի օգնէ հայերէն լեզուով գրական, գիտական, պատմական, գեղարուեստական ինքնագիր ու թարգմանական գործերու, ինչպէս եւ օտար լեզուով Հայութիւնը Եւրոպային ճանչցնել ձգտող աշխատութեանց հրատարակման :

Դ. Պիտի կազմակերպէ Փարիզի՝ ինչպէս եւրոպական ուրիշ քաղաքներու մէջ՝ երեկոյթներ, հանդէսներ եւ դասախօսութիւններ հայ երաժշտութիւնը, գրականութիւնը եւ ընդհանրապէս հայ արուեստը եւ Հայոց անցեալ ու ներկայ պատմութիւնը ճանչցնելու համար եւրոպական հասարակութեանց :

Ե. Պիտի հրատարակէ գրքեր՝ նոյն նպատակով :

Զ. Պիտի ջանայ մասնակցիլ իր ներկայացուցիչներուն միջոցով՝ գրական, գիտական եւ այլ միջազգային համաժողովներու :

Է. Ազգային մեծ աղէտներու եւ զժբազդութեանց պարագային՝ նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն պիտի ջանայ հասցնել հայ արկածեալներուն :

Ը. Պիտի հիմնէ Փարիզի մէջ հայկական թանգարան մը, եւ հայկական մեծ մատենադարան մը ուր պիտի հաւաքուին հայերէն լեզուով երեւցող բոլոր լրագիրները, գրքերը, հին ձեռագրեր, ինչպէս եւ օտար լեզուներով Հայոց մասին լոյս տեսած բոլոր հրատարակութիւնները :

Թ. Պիտի աշխատի հիմնելու Փարիզի մէջ ցիչերօթիկ միջնակարգ քոլէժ-վարժապետանոց մը :

Ճ. Պիտի հիմնէ « համազգային ֆօնտ » (fonds), որ պիտի պահուի եւրոպական մեծ դրամատան մը մէջ, ըստ որոշման Ընդհ. Ժողովին:

«Փօնտ»ը պիտի կազմուի ընկերութեան տարեկան հասոյթներուն 20 0/0ը վար դնելով, ինչպէս եւ այդ նպատակին համար մասնաւո-

րապէս նուիրուած գումարներով : Կազմուած « ֆօնտ » ի տարեկան տոկոսը կարող է ծախսուիլ ընկերութեան ընթացիկ գործառնութեանցը՝ ըստ որոշման Ընդհ. Ժողովի :

Ընդհ. Ժողովը կ'որոշէ՝ իւրաքանչիւր տարի՝ Ընկերութեան տրամադրած նիւթական միջոցներուն համեմատ՝ թէ այս այլազան ձեռնարկներէն նախ որո՞նք եւ ի՞նչ չափով պէտք է իրագործել :

Կազմակերպութիւն

ՅՕԴՈՒԱԾ 3. « Փարիզի Հայկական Միութեան » կրնայ անդամակցիլ ամէն Հայ եւ Հայուհի, որ այս Կանոնագրութիւնը կ'ընդունի եւ որ Ընկերութեան մէկ անդամին կողմանէ կը ներկայացուի Տնօրէն Խորհուրդին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 4. Տարեկան անդամավճարն է 10 Ֆրանք :

« Մշտական անդամ » կ'անուանուին այն անձերը որ մէկ անգամէն կը վճարեն 250 Ֆր.

« Բարեբար անդամ » կ'անուանուին այն անձերը որ 2500 Ֆր. կը նուիրեն Ընկերութեան :

« Պատուոյ անդամ » կ'անուանուին այն հայ եւ օտարազգի անձնաւորութիւնները որոնք կարելոր աջակցութիւն մը կը նուիրեն Ընկերութեան նիւթական ու բարոյական բարգաւաճմանը :

Ընկերութիւնը, բաց ի անդամավճարներէն ու դրամական նուիրատուութիւններէն, կարող է նաեւ իբր նուէր ընդունիլ գումարներ՝ Ընկերութեան նպատակը շօշափող յատուկ ծրագիրներու համար, ինչպէս եւ հին ձեռագրեր, գեղարուեստական առարկաներ, հին դրամներ, եւն:

Հասոյթի վերոյիշեալ բոլոր միջոցներէն զատ, Ընկերութիւնը կարող է սարքել իրեն ի նպաստ վիճակահանութիւններ, թատերական կամ երաժշտական երեկոյթներ :

Տնօրէն Խորհուրդ

ՅՕԴՈՒԱԾ 5. Տնօրէն Խորհուրդը կը վարէ Ընկերութեան գործերը : Այդ Խորհուրդը կ'ընտրուի Ընդհանուր Ժողովէն, բոլոր ան-

դամներու քուէից համեմատական մեծամաս-
թեամբ :

Քուէից հաւասարութեան պարագային, վի-
ճակ կը ձգուի ընտրելիներուն միջեւ :

ՅՕԴՈՒԱԾ 6. Տնօրէն Խորհրդին անդամ-
ները կ'ընտրուին երկու տարուան համար. տա-
րին անգամ մը անդամներուն կէսը՝ բայց ի
Նախագահէն՝ կը վերանորոգուի :

ՅՕԴՈՒԱԾ 7. Տնօրէն Խորհրդին ան-
դամները վերընտրելի են :

ՅՕԴՈՒԱԾ 8. Տնօրէն Խորհուրդը կը
բաղկանայ Լօթն անդամներէ . Ասենապետ ,
Փոխ-Ասենապետ , Ասենագպիր , Գանձապահ եւ
երեք խորհրդական անդամ :

ՅՕԴՈՒԱԾ 9. Տնօրէն Խորհրդին նիստե-
րը օրինաւոր են երբ անդամոց մեծամասնու-
թիւնը ներկայ է :

Ընդհանուր Ժողով

ՅՕԴՈՒԱԾ 10. Տնօրէն Խորհուրդը տարին
անգամ մը Ընդհ. Ժողով կը գումարէ , Ընկե-
րութեան նիւթական ու բարոյական կացու-
թեան ու տարուան ընթացքին իր կատարած
բոլոր գործերուն մասին հաշիւ տալու համար :

ՅՕԴՈՒԱԾ 11. Կարեւոր պարագաներու
մէջ, Տնօրէն Խորհուրդը՝ իր նախաձեռնութեամբ
կամ Ընկերութեան անդամոց մէկ երրորդին
առաջարկութեամբ՝ կարող է արտաքույ կարգի
Ընդհ. Ժողով գումարել :

ՅՕԴՈՒԱԾ 12. Տնօրէն Խորհուրդը, Ընդ-
հանուր Ժողովի գումարումն երկու ամիս ա-
միս առաջ՝ պիտի պատրաստէ օրակարգը եւ
քննելի խնդիրներու յայտագիրը ինչպէս եւ յա-
ջորդ տարուան գործունէութեան նախագիծը եւ
ելեւմտից նախաձաշիւր եւ պիտի զրկէ անդամ-
ներուն : Ընդհանուր Ժողովի թուականը եւ
Օրակարգը կանխաւ պիտի հրատարակէ թեր-
թերու մէջ :

ՅՕԴՈՒԱԾ 13. Ընդհանուր Ժողովը՝ իր
իւրաքանչիւր գումարման՝ իր զիւանը կ'ընտրէ
Ընկերութեան անդամոց մէջէն :

ՅՕԴՈՒԱԾ 14. Ընդհ. Ժողովին կարող
են մասնակցիլ Ընկերութեան բոլոր անդամ-
ները եւ կամ իրենց լիազօրները : Մէկ լիազօր

չի կրնար աւելի ձայն ունենայ քան 1/10ը
Ընդհանուր Ժողովի ձայներուն :

Օժանդակ Մասնախումբեր

ՅՕԴՈՒԱԾ 15. Տնօրէն Խորհուրդը կա-
րող է օժանդակ մասնախումբեր հաստատել
ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու մէջ: Այդ Օժան-
դակ Մասնախումբերը՝ պիտի գործեն Տնօրէն
Խորհուրդին հրահանգով :

Կանոնադրութեան փոփոխութիւն

ՅՕԴՈՒԱԾ 16. Կանոնադրութեան ո եւ
է մէկ յօդուածը այն ատեն միայն կրնայ փո-
փոխուիլ երբ Ընդհանուր Ժողովը ձայներու
երկու երրորդի մեծամասնութեամբ կ'որոշէ այդ
փոփոխութիւնը :

ՅՕԴՈՒԱԾ 17. Այն պարագային ուր Ըն-
կերութիւնը լուծուի, իր գրամագլուխն ու բո-
լոր գոյքերը պիտի յանձնուին կէսը Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսին , կէսը Պոլսոյ Հայոց
Պատրիարքին՝ Հայ Ժողովրդի կրթական գործին
յատկացուելու համար :

..

Միեւնոյն ատեն Կովկասի թերթերէն իմա-
ցանք որ Բագուի եւ Թիֆլիսի մէջ համանման
ծրագրով ընկերութիւններ կազմուել են՝ « Հայ-
կական քաղաքակրթական Միութիւն » անուամբ:
Վերջին պահուն ստացանք նաեւ Գահիրէի մէջ
Պողոս փաշայ Նուպարի նախաձեռնութեամբ
կազմուած « Հայկական Ընդհանուր Բարեգոր-
ծական Միութեան » կանոնադրութիւնը: Ատոնց
մասին կը գրենք մեր յաջորդ թիւով . բայց
այժմէն իսկ կը յայտնենք թէ մեր ցանկութիւնն
է այդ բոլոր Միութիւնները , մօտաւոր ապա-
գայի մը մէջ, միացած տեսնել, կամ գէթ իրա-
րու հետ կանոնաւոր ու մշտական յարաբերու-
թեան մէջ, իրարու զործակից եւ աջակից :

+

Յ Ե Ր Պ Ո ւ Ս Ի

Ա. ԴՐՈՒԱԳ

Արտաշիր Բարակեան

Շուտով վազեց արքայն ուխտելու արկած ,
 Եւ տեսաւ պատանւոյն մօտ ցիւղ պառկած .
 Ըսաւ ո՛յր նետով որ այս ցիւղն է ինկեր ,
 Պէտք է նոյն ձեռամբ ալ իջնայ նորա 'նկեր :
 Արքային պատասխան տըւաւ Արտաշիր
 Թէ իմ զարկածն է , ե՛ս զարկի այս ցիւղ :
 Արքայորդին պընդեց թէ — Ո՛չ , այլ ե՛ս եմ ,
 Եւ հիմա ընկերին հետքին կը վազեմ :
 Արտաշիրն ըսաւ . կա՛ց , ահա դաշտն ազատ
 Եւ նետ ու ցիւղ այս տեղ առատ ու առատ .
 Մի ուրիշ ալ գընա՛ զա՛րկ ասոր նըման ,
 Սուտ խօսիլ չէ վայել պատուոյ տէր մարդկան :
 Արտաւան ցասմնալից եղաւ այս խօսքին ,
 Երեսն ի վեր տըղուն գոռաց զայրագին .
 Ի՛մ է , ի՛մ այս յանցանք , իմ բարուց բերում :
 Որ այդչափ հոգ տարի քեզ , ա՛յ ապառու՛մ :
 Ինչո՞ւ պէտք էր տանիլ քեզ ըսպայի հետ ,
 Որս ու խրախճանութիւն եւ հանդիսակէտ .
 Որպէս զի կապտէիր իմ իսկ զաւակէս
 Փառք ու պատիւ՝ անուն քաջութեան այսպէս :
 Գընա՛ ձիերուս դու հոգ ու դարման տար ,
 Եւ անոնց մօտ մի տեղ բըռնէ քեզ համար ,
 Ախոռաստանիս դու դէտ սալար եղիր ,
 Չը լինի այլոց ու քո մէջտեղ խրտիր :
 Լեցան Արտաշիրին աչերն այն կէտին ,
 Արար նրժոյգներու այն դիտակետին :
 Մի նամակ ուղարկեց իւր մեծ հօր ընդ հուպ ,
 Վըշտաբեկ սըրտիւ ու գըլուխն ալեծուփ ,
 Ըսաւ ինչե՛ր հասաւ մեզ Արտաւանէն ,
 Ախտանայ մարմինն ու ցաւք հոգին հանեն :
 Թէ ո՛ւր էին գացեր եւ թէ Արտաւան
 Ինչո՞ւ էր սըրտմբտեր , յիշեց ամէն բան :
 Երբ նամակը հասաւ ձեռքը Բարակին ,
 Նա ոչինչ չը յայտնեց բընաւ ոչ մէկին .
 Դէպքը սակայն սըրտին շատ պատճառեց ցաւ .

Գընաց գանձատուէն մի քիչ փող բերաւ ,
 Ուղտի վերայ հեծցուց փութով մի դեսպան ,
 Տըւաւ մի բիւր դէնար , ուղարկեց մանկան :
 Նաեւ իսկոյն մօտը կանչեց մի զըպիր ,
 Հրաման ըրաւ գրբել թուղթ առ Արտաշիր .
 Ըսաւ . Ո՛վ անխըրատ դեռհաս պատանի ,
 Երբ դու որսի ելար հետ Արտաւանի ,
 Ինչո՞ւ առաջն առիր դու նորա մանկան ,
 Նորա ծառան էիր դու , ոչ ազգական .
 Թըշնամութեամբ չըրաւ նա քեզ ոչ մի չար ,
 Որչափ դու քեզ ըրիր անխորհրդաբար :
 Հիմա , աշխատէ՛ որ սիրտն առնես տակաւ ,
 Հրամանէն չեղլես դուրս բընաւ ու բընաւ :
 Ահա քեզ զըրկեցի բաւական դէնար ,
 Մի քանի ալ խըրատ տըւի օգտակար ,
 Նորէն կ'ուղարկեմ փող , երբ վերջայընես ,
 Անցնի նայինք մի քիչ ժամանակ այսպէս :
 Սուրալով ուղտու վրայ ծերն ըզգօն ու ժիր
 Եկաւ հասաւ ուր էր մանուկն Արտաշիր :
 Սա երբ կարգաց նամակն՝ յոյժ ուրախ եղաւ ,
 Միաքը զըրաւ գըրտնել մի հընար ու դաւ :
 Ձիանի մօտ ընտրեց մի բընակարան ,
 Թէպէտեւ իրեն չէր արժանի այնքան :
 Կահ ու կազմած , ըզգեստ՝ խոհանոց չըքեղ ,
 Ամէն ինչ յարգարեց ճոխապէս այնտեղ :
 Դիշեր ցերեկ նորա գործն էր կեր ու խում
 Գինի՝ բաժակ՝ նըւագ՝ միակ ըզբաղում :
 Արտաւան մի պալատ ունէր զեղեցիկ ,
 Ուր կը պահէր ինամով մի սիրուն աղջիկ :
 Գիււնար կը կոչուէր այն տիպար լուսնաթոյր ,
 Պատկեր ականակուռ , բիւրեղանդ ու բոյր .
 Արքային համարեա՛ խորհրդական էր ,
 Եւ նորա գանձերը նէ կը պահպանէր .
 Իւր անձէն աւելի էր նորա աչքին ,
 Երբոր գայն կը տեսնէր ուրախ էր հոգին :
 Մի օր աղջիկն ուրախ՝ տեսաւ տանիսէն ,
 Որ Արտաշիր նըստած զըւարթ էր ու շէն :
 Հայեցաւ ժըպտագեղ շուրթերուն նորա ,
 Նա գահ զըրաւ իսկոյն իւր սըրտին վերայ .
 Ըսպասեց մինչև օրն եղաւ մութ իսպառ ,
 Մօտեցաւ զիշերը եկաւ խոր խաւար .
 Պարբսպին ժանիքէն անցուց մի կառան ,
 Մի քանի հատ հանգոյց հաստատեց վըրան ,
 Սըկըրդեցաւ իջաւ յանդըզնաբար ցած ,
 Գոհութիւն մատոյց առ Բարեբարն Աստուած :

Երբ նազաքայլ եկաւ Արտաշիրի քով,
 Գոհարավա՛ն՝ մուշկ ու ամբար բուրիով .
 Նորա գլուխը գիպակ բարձէն առաւ վեր
 Բազկացը մէջ սեղմեց, մինչ նա կը զարթնէր :
 Պարմանին հայեցաւ պիչ այն գեղուհւոյն,
 Հիասքանչ էր դէմքն ու հերքն ու բոյր ու գոյն :
 Ըսաւ այն լուսնեկին . — Դու ուստի՞ եկար,
 Պարգեւել տուր իմ այս սըրտիս վըշտահար :
 Աղջիկն ըսաւ . — Ես մի ազախին եմ խուն,
 Սիրտ ու հոգիս համակ յո սիրով զեղուն .
 Գանձապահն եմ Եանին եւ հարձ մեծազին,
 Ենձմով միայն զըւարթ է նորա հոգին :
 Յետ այսու թէ հաճիս քո սարուկն եմ ես
 Եւ ինձ այն է կեանք որ տեսնեմ քո երես :
 Թէ կամիս կուգամ ես քո մօտ ամէն օր,
 Եսաւրըզ փարատեմ, ընեմ յուսաւոր :
 Մի ժամանակ այսպէս ի գըլուխ հանին,
 Մինչեւ խորտակեցաւ անիւ պաշտպանին .
 Մեռաւ աշխարհափորձն ու արթուն Բարակ,
 Ուրիշի թողով այս հինաւուրց բընակ :
 Արտաւանին երբ այս գոյժն հասաւ ականջ,
 Տըխրեցաւ յոյժ, մըթնեց սիրտըն ալետանջ :
 Փարսի գահուն տընկեց աչք ամէն մի մեծ,
 Բայց Արքայն տըւաւ զայն իւր որդւոյն երէց* :
 Հրաման ըրաւ բերին տաւիղն անարի,
 Պալատէն գաշտ հանեց զօրքը քաջարի :
 Արտաշիրին խաւար գարձաւ լոյս աշխարհ,
 Այն ձեռընտու ըզգօն ձերունուոյն համար :
 Արտաւանի սպասէն զըլուած էր նա յոյժ,
 Փոխեց իսկոյն իւր միտքն երբ առաւ այս գոյժ :
 Ա՛յնչափ դառն եկած էր սըրտին այս կորուստ,
 Որ ամէն կողմէ ելք փընտաէր ի փախուստ :
 Թարգ. ՏՐ. Յ. ԹԻՐԵԱՒԵԱՆ
 (Շարունակելի)

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ Ա Չ Ա Տ Ա Ս

Մեծ ուրախութեամբ լմացանք որ հռչակաւոր Հնչակեան գործիչ Մուրատը (Համբարձում

* Արշակունեաց վերջին շառաւիղ Արտաւանը Ռէյ կը նստէր որ այժմու Թէհրանին մօտերն էր . իսկ Բարակ նորա կողմանէ Փարս նահանգին կուսակալն էր :

Պոյաճեան), որ տասներեք տարիէ ի վեր կը չարչարուէր բանտի ու բերդարգելութեան մէջ, յաջողեր է փախչիլ օգնութեամբ իր ընկերներուն եւ հասեր է Փարիզ : Հին Հնչակեանները արժանի են շնորհաւորութեան՝ իրենց ընկերական պարտականութիւնը այսքան փայլուն կերպով կատարած ըլլալուն համար :

Կը խնդրենք Մուրատէն ուշադրութիւն դարձնել հայ յեղափոխական Համաժողովի մը գումարման գաղափարին վրայ, զոր անգամ մը եւս կ'առաջարկենք Անահիտի այս թիւով . իր աջակցութիւնը կարող է մեծապէս նպաստել յաջողմանն այդ գաղափարին, զոր մինք օրուան անհրաժեշտութիւններէն մին կը համարինք :

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Notre-Dame de Bitlis, texte arménien publié par Frédéric Macler. — Extrait du «Bannaser». Paris. — Այս գրքոյկին մէջ, Պ. Մաքլէր հրատարակած է՝ հակիրճ մեկնաբանական յառաջաբանով մը՝ Փարիզի ազգային Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրներուն մէկէն քաղուած անախպ տօքիւման մը, որ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ 18րդ դարուն սկիզբը Բաղէշի « Խնդրակատար Ս. Աստուածածին » եկեղեցւոյն եւ ժամանակակից կարգ մը դէպքերու մասին :

LES TROUVÈRES ARMÉNIENS

Այս հատորը՝ որ նոր լոյս տեսաւ, կը պարունակէ ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Հայոց հին եւ նոր աշուղներու լաւագոյն էջերուն, ներածութեամբ մը եւ ծանօթագրութիւններով ընկերացած : Պարտք կը համարիմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել Պօղոս Նուպար փաշային, որու նիւթական աջակցութեան շնորհիւ կրցաւ հրատարակուիլ այս աշխատութիւնը, որ երկու տարիէ ի վեր ձեռագրի փեճակին մէջ կը մնար : Գնել փափաքողները պէտք է դիմեն Librairie du Mercur de France, 26 rue de Condé, Paris. Գին 3 ֆր. 50 : Ա. 2.

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER

Imp. D. DOGHAMADJIAN 18, Rue des Gobelins, Paris.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

ԳԵՂՈՒՆԻՆ

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Կը մտնէ իր գոյութեան քսաներորդ տարեջամը, եւ կը շարունակուի իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով: — « Հանդէս Ամսօրեայ » իբրեւ հայագիտութեան հանդէս, պիտի բովանդակէ հայ գրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, լեզուաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատութիւններ ինքնագիր եւ թարգմանածոյ: Զանց պիտի չառնուին հայ ականաւոր եւ գրագէտ անձնաւորութեանց կենսագրութիւնները: Նոյնպէս քննադատական տեղեկութիւն պիտի տրուի ազգային կարեւոր լրերու, նոր հրատարակութեանց եւն: — Տարեկան բաժնեգինն է 10 ֆր. — 4 բուրլի կանխիկ:

Խմբագրութեան հասցէն՝

La Rédaction de la Revue «Handess»,
VII/2 Mechitharistengasse 4.
Vienne (Autrichs)

Նախորդներէն աւելի ճոխ պարունակութեամբ լոյս տեսած է նոր « Գեղունի »ն. կը պարունակէ 100էն աւելի գեղատիպ դասական պատկերներ. գերազանցապէս յաջող է տպագրութիւնը. հիանալի են բազմագունի պատկերները:

Գինն է 10 ֆր. 4 բուրլի, 2 տուար:

Դիմել Imprimerie Arménienne

St. Lazare Venise (Italie).

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ « ԱՆԱՀԻՏ »Ի

- Թիւ 1. — Նահապետ Բուչակի Դիւանը, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր. Բնական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 3. ֆր.
- Թիւ 2. — Մկրտիչ Պեշիկպաշեանի Քերթուածներն ու ճառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 4 ֆր. 50

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԳՐԳԻՐ

LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN: préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTERATURE, SON ROLE EN ORIENT par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 ֆր.

ZEITOUN, DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'A LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI: Traduction française d'A. TCHOBANIAN: préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

POEMES ARMÉNIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 ֆր.

CHANTS POPULAIRES ARMÉNIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff.

Ouvrage couronné par l'Académie Française 3 ֆր. 50

ԱՆԱՀԻՏ Ի բաժանորդագրութեան պայմանները

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :

Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ, 2 տոլար (Ամերիկա), 5 ռուպլի (Ռուսիա) :

Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիրներ), 1 տոլար (Ամերիկա), 3 ռպլ. (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագիրն ղրկել հետեւեալ հասցէին .

A. TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère

Paris

« ԱՆԱՀԻՏ » Ի ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐԸ

Բազու.	Տիկին Մարի Սունդուկեանց
Ռուսձուգ	Պարոն Գառնիկ Մազմանեան
Գահիրէ	» Միհրան Արզարեան
Ֆիլիպէ	» Թագուր Հինգլեան
Թեհրան	» Լեւոն Բարայեանց (Տեսուչ Թեհրանի Հայոց երկսեռ դպրոցներուն) .
Դուրիլ	» Վ. Բժշկեան
Ուօքիկրն	» Տ. Մսաճեան
Իսթ Բէմպրիճ	» Գարրիէլ Մուշէղեան
Իսթ Ուօթրթատուն	» Կ. Մալխասեան
Սէնթրըլ Պօլս	» Նշան Մինասեան
Չիքակօ	» Ս. Մուրատեան
Նեշուէ	» Յ. Արոզեան
Ուսթրր	» Մինաս Գարրիէլեան
Ֆրէզնօ	» Գ. Նալպանտեան
Պաթուս	» Մամաջանեան
Նիւ Պրիմէյն	» Ս. Սաչաքլեան
Փրովիտէնս	» Աւագ Կարապետեան
Նիւ-Եորք	» Նղիա Գուզուճեան